

Jacek Łukasiewicz, Wiesław Kowalski

POSTAWY SPOŁECZNE WOBEC OSÓB STARSZYCH

Teoria i badania

TOM 4

**POSTAWY SPOŁECZNE
WOBEC OSÓB STARSZYCH
TEORIA I BADANIA**

Jacek Łukasiewicz

Wiesław Kowalski

Lublin 2021

WYŻSZA SZKOŁA EKONOMII I INNOWACJI W LUBLINIE

Seria wydawnicza:

Wiosna Jesieni - o jakości życia osób starszych

Tom 4

POSTAWY SPOŁECZNE WOBEC OSÓB STARSZYCH

Teoria i badania

Autorzy:

Jacek Łukasiewicz ORCID: 0000-0002-9181-9403

Wiesław Kowalski ORCID: 0000-0001-8402-2837

Recenzenci:

dr hab. Jerzy Doroszewski

dr hab. Józef Stachyra

Korekta:

Teresa Markowska

Skład, łamanie:

Marta Krysińska-Kudlak

Projekt okładki:

Patrycja Kaczmarek

Grafika na okładce:

freepik/Freepik.com

@Copyright by

Innovatio Press, Lublin 2021

Wszelkie prawa zastrzeżone. W sprawie kopiowania lub rozpowszechniania fragmentów albo całości niniejszej pracy należy kontaktować się z wydawcą.

Publikacja powstała w ramach Projektu: „Wiosna Jesieni – o jakości życia osób starszych”
– sfinansowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na podstawie umowy
nr SONP/SN/465574/2020 z dnia 23.06.2020 r.

Printed in Poland

Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe

Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji

20-209 Lublin, ul. Projektowa 4

tel.: +48 81 749 17 77, fax: + 48 81 749 32 13

www.wsei.lublin.pl

ISBN – wersja elektroniczna: 978-83-66159-76-1

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
-------------	---

Jacek Łukasiewicz

Rozdział 1

Problematyka postaw wobec osób starszych	7
1.1. Charakterystyka postaw społecznych	7
1.2. Kształtowanie się i specyfika postaw wobec seniorów	13
1.3. Pojęcie dyskryminacji ze względu na wiek	16
1.4. Przyczyny i mechanizmy tłumaczące kształtowanie się postaw wobec osób starszych	22

Wiesław Kowalski

Rozdział 2

Wprowadzenie do problematyki starości	27
2.1. Pojęcie starości	28
2.2. Etapy okresów starości	31
2.3. Uwarunkowania procesu starzenia	35
2.4. Objawy i skutki starości	41

Wiesław Kowalski

Rozdział 3

Dodawanie życia do lat	55
3.1. Demograficzne starzenie się społeczeństwa w Polsce	55
3.2. Długie życie jako wartość	57
3.3. Atuty i ograniczenia starości	60
3.4. Proces adaptacji do starości	65
3.5. Strategie i działania na rzecz osób starszych	70

Jacek Łukasiewicz

Rozdział 4

Postawy wobec osób starszych w badaniach naukowych	80
4.1. Wybrane narzędzia służące do badania postaw wobec osób starszych.....	80
4.2. Postawy społeczne wobec osób starszych w wybranych badaniach naukowych.....	85
4.3. Skala Postaw Wobec Seniorów (SPWS) – prezentacja narzędzia	98
4.4. Badania własne nad postawami społecznymi wobec osób starszych	105
Zakończenie	136
Bibliografia	138

WSTĘP

Starość to naturalny i nieuchronny etap ludzkiej egzystencji, związanej ze zmianami fizycznymi organizmu, wychodzeniem z niektórych ról społecznych – zwłaszcza związanych z życiem zawodowym i koniecznością wchodzenia w nowe role. Forma i treść tych nowych ról jest konsekwencją kulturowych pojęć starości i wpisane są w procesy starzenia, a dotyczą specyficznych zasobów konkretnych ludzi w wieku senioralnym, ich psychicznych i fizycznych możliwości wpływania na własne, zmieniające się życie. Oblicza starości mogą być zatem bardzo różne, stwarzając pewne podsumowanie nie tylko wcześniejszych etapów życia, ale również adaptacji do wejścia w okres senioralny. W tym czasie mogą też wystąpić nieprzewidziane okoliczności, związane z sytuacją rodzinną lub stanem zdrowia.

Wiedza i płynące z praktyki społecznej doświadczenia pokazują, że potencjał człowieka zależy nie tylko od jego własnych zasobów kulturowych, edukacyjnych czy ekonomicznych. Realizacja podmiotowości seniora w znacznym stopniu uzależniona jest od właściwej dla danego społeczeństwa kultury starości, która będąc nieuniknionym faktem funkcjonowania społeczeństwa determinuje sposób postrzegania oraz oceniania własnej i cudzej starości w aspekcie fizycznym, psychicznym oraz intelektualnym¹. W obliczu wzrastającej liczby osób starszych w poszczególnych państwach, w tym także w Polsce, tematyka senioralna staje się coraz częstszym przedmiotem badań i analiz naukowych.

Przedmiotem tego opracowania jest problematyka teoretyczno-badawcza związana z funkcjonowaniem osób starszych, a szczególnie postawy społeczeństwa wobec osób starszych. Doświadczenie i mądrość życiowa to największe atuty starości. Warunkują one zasadnicze funkcje oraz oczekiwania społeczne, formułowane pod adresem osób starszych. Postrzeganie starości, jej znaczenie i rola w społeczeństwie zależą między innymi od ogólnie przyjętej hierarchii wartości. Liczne badania wskazują, że tam, gdzie wysoko ceni się rozum i doświadczenie, starość jest także ceniona i szanowana. Natomiast tam, gdzie dominuje kult ciała i wartości witalne, największe znaczenie przypisuje się młodości. Badania potwierdzają także, że w niektórych krajach europejskich pozycja człowieka starego została mocno zachwiana.

¹ M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska (red.), *Starzenie się ... Problem społeczno-socjalny i praktyka działania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.

W tych krajach młode pokolenie uczyniono synonimem rozwoju, postępu i przyszłości. Natomiast starsze pokolenia dość często określane są jako stagnacja, zacofanie i przeszłość.

Prezentowane opracowanie obejmuje cztery rozdziały oraz Wstęp i Zakończenie.

Rozdział pierwszy zatytułowany *Problematyka postaw wobec osób starszych* zawiera charakterystykę postaw społecznych w ujęciu teoretycznym, kształtowanie i specyfikę postaw wobec seniorów. W tym rozdziale przedstawione zostało także zjawisko ageizmu, związane z dyskryminacją osób ze względu na wiek. Końcowa część rozdziału określa przyczyny i mechanizmy wyjaśniające kształtowanie się postaw wobec osób starszych.

Przedmiotem rozważań zawartych w rozdziale drugim zatytułowanym *Wprowadzenie do problematyki starości* są zagadnienia wyjaśniające pojęcie starości, etapy okresu starości, a także główne przyczyny starzenia się w poszczególnych sferach życia. W końcowej części rozdziału przedstawiono objawy i skutki starości.

Tytuł rozdziału trzeciego to *Dodawanie życia do lat*. Obejmuje on demografię starzenia się społeczeństwa w Polsce w najbliższej i dalszej perspektywie oraz zagadnienie długiego życia jako znaczącej wartości dla człowieka, a także atuty i ograniczenia procesu starzenia się społeczeństwa. W dalszej części rozdziału przedstawiono znaczenie procesu adaptacji do starości oraz wybrane strategie i działania społeczne na rzecz osób starszych.

Rozdział czwarty zatytułowany *Postawy wobec osób starszych w badaniach naukowych* przedstawia wybrane narzędzia badawcze, służące ocenie postaw wobec osób starszych. Zaprezentowane zostały także wyniki badań dotyczące postaw społecznych wobec osób starszych. Kolejne dwa podrozdziały dotyczą prezentacji własnego, autorskiego narzędzia badawczego, opracowanego w roku 2018 oraz przedstawiono wyniki badań własnych, przeprowadzonych na ponadtyśięcnej populacji.

Opracowanie zamyka Zakończenie, w którym skupiono się głównie na wnioskach z przeprowadzonych badań.

ROZDZIAŁ 1

PROBLEMATYKA POSTAW WOBEC OSÓB STARSZYCH

1.1. Charakterystyka postaw społecznych

Problematyka postaw społecznych nurtuje badaczy z dziedziny psychologii, filozofii, pedagogiki, jak i socjologii. Każdy z nich próbuje zdefiniować pojęcie postawy, ale ujęcie terminu jest tak różne, że trudno o jednoznaczne jego przedstawienie.

Po raz pierwszy termin postaw społecznych został użyty przez H. Spencera i A. Baina w odniesieniu do postawy umysłu. Badacze ci opisali ją jako stan psychicznej gotowości do uczenia się lub słuchania czegoś². Psychologowie z kolei utożsamiają postawę z nastawieniem psychicznym, przygotowującym do określonego działania³. M. Piłat-Borcuch definiuje ją natomiast jako wyuczoną i uwewnętrzną przez jednostkę predyspozycję do reagowania w społecznie zdefiniowany sposób⁴.

Pojęcie postawy jest rozpatrywane w różnych ujęciach, a jednym z nich jest podejście socjologiczne. Postawa jest w tym kontekście wyborem, jakiego dokonuje jednostka, podejmując interakcję skierowaną na drugą osobę. Jest ona również rozumiana jako element osobowości, wyrażający gotowość jednostki do określonego zachowania się względem innych ludzi lub względem przedmiotu. Postawy wyjaśniają zachowania człowieka charakteryzujące się trwałością, ale także modyfikują

² A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 4, Wyd. Żak, Warszawa 2004.

³ A. Fidelus, *Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej skazanych*, „Forum Pedagogiczne UKSW” 2011, nr 1, s. 95.

⁴ M. Piłat-Borcuch, *Pomiędzy tożsamością osobową a postawą społeczną*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej” 2013, nr 65 (1897), s. 317–327.

związki zachodzące pomiędzy różnymi zachowaniami a sytuacjami, które ją wywołały⁵. Zdaniem wielu autorów postawy są też związane z wartościami, które przyjmuje człowiek, stanowiąc przy tym personalny odpowiednik wartości społecznych. Zatem postawa może być wyrazem aprobaty lub dezaprobaty jednostki⁶.

Przedstawiciele teorii poznawczych interesują się wewnętrzną strukturą postaw, wyróżniając⁷:

- komponent poznawczy postawy, czyli przekonania oceniające, obejmujące myśli oraz specyficzną wiedzę dotyczącą przedmiotu postawy, są to także przekonania, odgrywające zasadniczą rolę;
- komponent uczuciowy (emocjonalny), czyli negatywne lub pozytywne uczucia, zawierający reakcje afektywne;
- komponent behawioralny, który zawiera dyspozycję pozytywnego albo negatywnego działania o charakterze wokalnym lub werbalnym, mimicznym i pantomimicznym, a także działanie, które może zostać zaobserwowane.

Do elementów charakteryzujących daną postawę społeczną zaliczyć można następujące stanowiska⁸:

- jest ona odzwierciedleniem rzeczywistości oraz wywodzi się z doświadczenia jednostki,
- kształtuje się na podstawie neurofizjologicznego zapisu,
- jest stanem psychicznej gotowości,
- skierowana jest na dany przedmiot,
- pobudza do działania,
- obejmuje ocenę,
- zawiera społeczne formy reakcji oraz wyznacza kierunek postępowania, wiążąc się ściśle z określonymi przekonaniem.

Postawę charakteryzuje znak, siła, trwałość oraz zwartość i złożoność. Trwałość przejawia się w odporności na zmianę i stałością reakcji. Na jej złożoność wpływa natomiast stopień rozwinięcia poszczególnych komponentów. Określając znak danej postawy, badacze posługują się zwykle kategorią określaną jako kontinuum. W tym rozumieniu postawa może mieć znak dodatni i oznaczać postawę przychylną, ujemny – czyli przejawiać postawę nieprzychylną i zerowy odnoszący się do postawy neutralnej. Zwartość oznacza z kolei silne lub słabe zintegrowanie⁹.

⁵ G. Bohner, M. Wanke, *Postawy i zmiana postaw*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004.

⁶ A. Fidelus, *Postawy społeczne op. cit.*

⁷ T. Mądrzycki, *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997, s. 14.

⁸ H. Olesiak, *Postawy społeczne studentów*, Wyd. Towarzystwo Krzewienie kultury świeckiej, Katowice 1973, s. 22.

⁹ A. Fidelus, *Postawy społeczne ... op. cit.*

Problematyka związana z postawami społecznymi wiąże się z zastanowieniem nad tym, co determinuje zachowanie ludzkie oraz co jest przyczyną odmiennych, różnorodnych zachowań. Człowiek podejmuje osobiste decyzje w ramach szerszego lub węższego procesu decyzyjnego, zmierzając przy tym do zaspokojenia swoich potrzeb. U podstaw podejmowania tych decyzji znajdują się różne postawy¹⁰.

Postawy mogą być właściwe i niewłaściwe, albo autorytarne lub permissywne. Postawy autorytarne często bazują na przemocy i agresji, opierają się na zasadach i nakazach, a także karach. Postawy permissywne mogą z kolei cechować się brakiem wyznaczenia sztywnych granic i zasad¹¹.

Postawy mogą mieć również charakter pozytywny, negatywny lub neutralny. Postawy pozytywne wyrażają na przykład szacunek czy uznanie. Z kolei postawy negatywne skupiają się na pejoratywnych cechach jednostki, obiektu czy zjawiska, wobec którego dana osoba przyjmuje postawę¹². Postawa ujemna charakteryzuje się negatywnymi uczuciami oraz zachowaniami, o ujemnym wartościowaniu, takimi jak na przykład zachowania wrogie i unikające. Z kolei postawa neutralna występuje, gdy jednostka nie zetknęła się z przedmiotem, obiektem postawy, a zatem nie przejawia wobec niego żadnych uczuć¹³.

Obok postawy pozytywnej, negatywnej i neutralnej, Bielecki wyszczególnił z kolei postawy społeczne indywidualne, publiczne, prywatne, ogólne i specyficzne¹⁴. Postawy społeczne ze względu na charakter przedmiotu są jednym z ważniejszych zagadnień z zakresu psychologii społecznej. Mogą one mieć charakter indywidualny lub zbiorowy¹⁵. Postawy publiczne charakteryzują się natomiast tym, że jednostka dostosowuje się publicznie do zachowania innych osób, bez konieczności wiary w ich przekonania.

Warto również nadmienić, iż badacze gruzińscy opracowali szczegółową koncepcję nastawienia, rozumianego jako uogólniony stan gotowości do określonej formy reagowania, jako czynnik ustanawiający i opisujący wewnętrzną organizację dyspozycji. W ramach tej koncepcji postawy traktowane są jako ogólne lub szczególne

¹⁰ S. Ehrlich, *Wiążące wzory zachowania: rzecz o wielości systemów norm*, Wyd. PWN, Warszawa 1995, s. 84.

¹¹ K. Kmieciak Jusięga, Czy młodzi potrzebują autorytetów? Wnioski z Ogólnopolskiej Kampanii Profilaktyczno-Edukacyjnej „Bądźmy poszukiwaczami autorytetu”, [w:] Z.B. Gaś (red.), *Profilaktyka zachowań ryzykownych w teorii i praktyce*, Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2019, s. 83.

¹² J. Łukasiewicz, W. Kowalski, Obraz samego siebie a postawy wobec seniorów u młodzieży wkraczającej w dorosłość, [w:] Z.B. Gaś (red.), *Profilaktyka zachowań ryzykownych w teorii i praktyce*, Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie, Lublin 2019, s. 145.

¹³ S. Mika, *Psychologia społeczna*, Wyd. PWN, Warszawa 1981, s. 113–114.

¹⁴ J. Bielecki, *Wybrane zagadnienia psychologii*, Wyd. ATK, Warszawa 1990, s. 85.

¹⁵ M. Piłat-Borcuch, *Pomiędzy tożsamością ... op. cit.*

wersje nastawienia psychologicznego. Postawa ogólna została opisana jako stosunek afektywny wobec jakiegoś obiektu lub jako specyficzny wymiar tej postawy. Postawy specyficzne przyjmują ludzie o zamkniętym umyśle i systemie wartości odbiegającym od powszechnie przyjętych norm, o nieszablonowych i niespotykanych poglądach¹⁶.

Postawy zgeneralizowane przejawiają się w ogólnej tendencji do postrzegania jakiegoś obiektu tak, jak postrzegany jest on przez pozostałych członków społeczeństwa, w sposób typowy dla danego obiektu. W postawie specyficznej można natomiast przyjąć strukturę hierarchiczną, gdzie postawa wobec danego obiektu będzie zależna od cech i charakterystyki tego obiektu.

A. Fidelus wyszczególniła natomiast następujące rodzaje postaw¹⁷:

- indyferentna – przejawiająca się jako obojętność wobec wszystkich ważniejszych problemów;
- fatalistyczna – skutkująca brakiem wiary w skuteczność działań naprawczych;
- cyniczna – reprezentująca brak motywacji do rozwiązywania napotkanych problemów społecznych i ukierunkowana na negatywne ocenianie ludzi rozwiązujących owe problemy;
- religijna – aktywność przejawiająca się w pokładaniu nadziei na rozwiązywanie problemów społecznych w siłach wyższych;
- sentymentalna – postawa charakteryzująca się żarliwością i pełnym współczuciem zaangażowaniem;
- konformistyczna – reprezentująca lęk przed wyrażeniem własnego zdania i przyjmowaniem stanowiska zgodnego z wolą większości;
- oportunistyczna – postrzegana jako bierność wobec problemów społecznych oraz wykorzystywanie ich do osiągnięcia własnych korzyści;
- heroiczna – rozumiana jako gotowość do rozwiązywania problemów społecznych, nawet gdy jest to niebezpieczne.

Postawy społeczne można także poddać analizie przez wzgląd na jawność i utajenie. Postawy jawne są widoczne dla wszystkich, łatwe do zrozumienia i odczytania. Natomiast postawy utajone mają zwykle swoje źródło w przeszłości i wynikają z pozytywnego lub negatywnego doświadczenia rzutującego na myśli i działania człowieka wobec obiektów społecznych. Co istotne, pojawiają się one automatycznie i przez to mogą zostać niezidentyfikowane lub błędnie zidentyfikowane. Człowiek nie zawsze bowiem potrafi samodzielnie określić przyczyny postawy utajonej. Wpływa ona na sytuacje, reakcje oraz zachowania człowieka, ale ten nie umie jej sobie poprawnie uświadomić lub kontrolować. Postawy jawne oraz utajone, wobec tego samego

¹⁶ M. Marody, *Sens teoretyczny, a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami*, Wyd. PWN, Warszawa 1976, s. 14 i 129.

¹⁷ A. Fidelus, *Postawy społeczne ... op. cit.*

obiektu, nie muszą być tożsame. Postawy utajone manifestują się w innego rodzaju zachowaniach niż postawy jawne. Są one automatyczne, spontaniczne, pozbawione świadomej kontroli¹⁸.

Specyficznymi postawami są stereotypy i uprzedzenia. Stereotypy społeczne są podstawą kształtowania się uprzedzeń. Zawierają one niepoprawne uogólnienia i są z góry przyjętymi przekonaniem, ukształtowanymi bez doświadczenia. Kojarzone z emocjami i ubogie w treść, łatwo utrwalają się i nie są podatne na zmiany. Uprzedzenia są z kolei osądem i oceną przyjętą z góry¹⁹.

Kształtowanie postaw jest zdeterminowane głównie czynnikami społecznymi, wpływami oddziałującymi bezpośrednio ze środowiska społecznego, w którym przebywa dana jednostka. Tylko w nieznacznym stopniu jest ono podyktowane czynnikami wewnętrznymi, do których zaliczyć należy przede wszystkim motywację podmiotu postaw²⁰.

Jednym z determinantów postawy, jaką przyjmuje dany człowiek, są jego tożsamość i obraz własnej osoby. Definiuje się je jako wyobrażenie siebie, samoświadomość, jaźń. Wyobrażenie to określa wybór celów i norm spośród repertuaru społecznie oferowanych²¹. Badania dowiodły, że istnieją cechy osobowości, które warunkują postawy oraz że na podstawie tych cech można postawy u danej jednostki przewidzieć i modyfikować²².

Postawa człowieka wobec danego obiektu rozwija się pod wpływem środowiska społecznego, nie tylko jako efekt jego socjalizacji, ale także oddziaływania społecznego kontekstu. Środowisko może zatem kształtować i zmieniać postawy poprzez mechanizm empatii, modelowania oraz identyfikacji²³. Ponadto często to rodzice kształtują postawy swoich dzieci. Wynika to z wzorców, jakie oni przekazują, natomiast dzieci naśladują i przejmują. Naśladownictwo jest zatem kolejną determinantą postaw jednostki. Odgrywa ono szczególną rolę u młodszych dzieci, które starają się powtarzać zachowania i reakcje zaczerpnięte wprost ze swojego najbliższego otoczenia. Wiedza ta powinna zachęcać rodziców i wychowawców do dostarczania najmłodszym pozytywnych wzorców do naśladowania, bowiem naśladowanie dotyczy może zarówno form pożądaných, jak i niepożądanych. Prawdopodobieństwo

¹⁸ L. Zając Lamparska, *Postawy utajone wobec osób starszych, przejawiane w trzech grupach wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, „Psychologia Rozwojowa” 2008, nr 3, t. 13, s. 91–102.

¹⁹ A. Fidelus, *Postawy społeczne ... op. cit.*

²⁰ W. Soborski, *Postawy, ich badanie i kształtowanie*, Wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków 1987.

²¹ M. Piłat-Borcuch, *Pomiędzy tożsamością ... op. cit.*

²² J. Kossewska, *Spółczesność wobec osób niepełnosprawnych – postawy i ich determinanty*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica” 2003, nr 1, s. 39–59.

²³ Ibidem.

przypadkowego doboru wzoru do naśladowania wzrasta wraz z posiadaniem mniejszej wiedzy o świecie i krytycyzmem²⁴.

Zatem to właśnie osoby dorosłe w dużej mierze, przez swoje wypracowane doświadczeniem poglądy, kształtują zachowania oraz postawy dzieci i młodzieży. Ponadto czynniki determinujące postawy są przenoszone z pokolenia na pokolenie przez kulturę, a ich modelowanie rozpoczyna się już we wczesnym dzieciństwie²⁵. Warto nadmienić, iż modelowanie definiuje się jako sposób socjalizacji w formie złożonej, aniżeli jako proste imitowanie i odwzorowywanie zachowania ludzi. Modelowany podmiot przejmuje określone formy zachowania od modelu, jak również jego tendencje motywacyjne i uczuciowe. Z modelowaniem i naśladowaniem związane jest także wzmacnianie. Naśladowane są takie reakcje, które wzmacnia się przykładowo przez system nagród, a zaniechanie naśladowania może z kolei być karane²⁶. Reasumując, modelowanie postrzegać należy w tym kontekście jako bardziej złożoną formę naśladownictwa.

Innym mechanizmem związanym z kształtowaniem się postaw jest identyfikacja. Ma ona szczególnie duże znaczenie w okresie dorastania. Mechanizm identyfikacji uruchamia się w jednostce, gdy czuje się ona wyjątkowo blisko związana z określoną osobą lub grupą²⁷.

Wielu badaczy jest zdania, że postawy są ściśle związane z wartościami, w jakie wierzą ludzie, stanowiąc przy tym odpowiednik ich wartości społecznych. Postawy, które są w ten sposób wyrażane, poprzez normy zachowań ludzi, ich zwyczaje oraz obyczaje, stają się tym samym wartościami społecznymi²⁸.

Niewłaściwie uformowane postawy wobec siebie i innych niezmiernie trudno jest przekonstrować, ponieważ trwałość jest immanentnym atrybutem postawy. Postawy są też związane z trwałą strukturą osobowości człowieka, dlatego wywołują one stałe jego zachowania, co dotyczy nie tylko osób młodych, lecz także dorosłych.

²⁴ W. Soborski, *Postawy, ich badanie ... op. cit.*

²⁵ K. Nowak, *Postawy młodzieży wobec osób niepełnosprawnych ruchowo*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Polonia” 2015, nr 28, s. 69.

²⁶ W. Soborski, *Postawy, ich badanie i kształtowanie*, Wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Kraków 1987, s. 109.

²⁷ J. Kossewska, *Spółeczeństwo wobec ... op. cit.*

²⁸ A. Ceranek-Dadas, E. Neumann-Schmidtke, [w:] Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna ... op.cit.*

1.2. Kształtowanie się i specyfika postaw wobec seniorów

Wizja starzejącego się społeczeństwa towarzyszy nam od wielu lat. Jednak w ostatnich czasach zaczyna przybierać swoistego kolorytu. Liczby zaczynają mówić same za siebie. To sprawia, że coraz częściej przyglądamy się postawom, jakie wywołują ludzie starsi w wielopokoleniowym i szybko zmieniającym się społeczeństwie. W tym momencie na myśl przychodzi pojęcie „ageism”, które na dobre zagościło w literaturze naukowej i popularnonaukowej pod koniec lat 60. dwudziestego wieku. Wprowadził je Butler²⁹, szef amerykańskiego Narodowego Instytutu ds. Starości i Starzenia się (National Institute on Aging) określając w ten sposób zjawisko stereotypizacji, któremu towarzyszą uprzedzenia i dyskryminacja ludzi ze względu na wiek³⁰.

Z pewnością trudno jest powiedzieć, że to dopiero od czasów publikacji Butlera rozpoczęła się era negatywnego myślenia o osobach starszych i negatywnych odniesień wobec nich. Tym niemniej oprócz postaw negatywnych obecny był w społeczeństwie również pozytywny obraz seniora – patriarchy, osoby doświadczonej i cechującej się życiową mądrością. W dawnych bowiem czasach – tak by się wydawało – istniał zasadniczo pozytywny obraz seniorów, populacji, która nie dominowała w społeczeństwie liczbowo, posiadała swoje przywileje, za którymi stały przywileje w rodzinie, kontekst religijny, miano strażnika i reprezentanta tradycji. Można domniemywać, że to przede wszystkim do ludzi starszych przynależały takie bogactwa kulturowe jak: wiedza, mądrość, doświadczenia, zasoby materialne i ekonomiczne³¹.

Nie jest to jednak pełny obraz myślenia o osobach starszych na przestrzeni historii. Przyglądając się tekstom z zakresu mitologii greckiej możemy wskazać na mit Orfeusza, będącego synem króla Ojagrosa i muzy Kaliope. To jemu, dzięki niezwykłym umiejętnościom, udało się przechytryć bestie, wejść do Hadesu i odnaleźć tragicznie zmarłą Eurydykę. Utwór jasno daje do zrozumienia, że jego główny bohater jest w wyraźnie podeszłym wieku. Obraz przedstawienia bohatera – starca jest pozytywny podkreślając jego witalność, odwagę, gotowość do poświęcenia i spryt, dzięki którym osiąga cel. Homer w swoich dziełach pisał o „dostojnych starcach”, których należało otaczać czcią i szacunkiem za heroiczną postawę. Czasom antycznym towarzyszył obraz starszego człowieka jako mędrca otoczonego szacunkiem nie tylko przez najbliższych, ale i przez całe społeczeństwo. Dla Pitagorasa zima to nie tylko pora roku. To także obraz starości, obraz osoby po 60. roku życia, pod której opiekę

²⁹ R.N. Butler, Ageism: A forward, „Journal of Social Issues” 1980, 36, 8–11.

³⁰ E. Palmore, Three decades of research on ageism. Generations. „Journal of the American Society on Ageing”, 2005; 29: 87–90.

³¹ G. Minois, *Historia starości. Od antyku do renesansu*, Wydawnictwo Marabut, Warszawa 1995.

należy oddać dzieci i młodzież jako wyraz najwyższej troski o egalitarne wychowanie przyszłych pokoleń^{32 33}.

Platon jako idealista wzywał ówczesne pokolenia, aby oddać bezwzględnie władzę starszym, a młodym pozostawić słuchanie. Może właśnie dlatego jego uczeń Arystoteles, tak ostro krytykował starość i ludzi starszych za ich skąpstwo, tchórzliwość, zgryźliwość, przesadną ostrożność, a to wszystko sprawiało, iż uważał, że należy odsunąć ich od społeczeństwa, z dala od życia publicznego. Starożytna Sparta jest przykładem, gdzie rządy należały do rady osób, które ukończyły 60. rok życia. To one wyznaczały kierunki polityki kraju, tak wewnątrz, jak i na zewnątrz, formułowały treść obowiązujących ustaw. Do nich należały sądy i rozstrzyganie o sprawiedliwości i prawie^{34 35}.

Cyceroną można wskazać jako przedstawiciela swoiście oryginalnych poglądów na starość, choć do dziś prawdopodobnie aktualnych. Twierdził, iż choć „wszyscy ludzie pragną dożyć starości (...) to kiedy nadejdzie, narzekają na nią”³⁶. A wynika to z faktu osłabienia sił organizmu, często zupełnego pozbawienia możliwości doznawania zmysłowych przyjemności oraz nieuchronnie przypomina o zbliżającej się śmierci. Jest więc źródłem większości nieszczęść³⁷.

Rozważając teksty biblijne napotykać wiele postaci, które prezentują wartość starości, która emanuje poprzez mądrość, pobożność, świętość życia, roztropność, cierpliwość, umiejętność rozstrzygania sporów, radość życia i zadowolenie z osiągniętego wieku i zdobytych w ciągu wielu lat doświadczeń. Z pewnością należą do nich: Abraham, Salomon, Dawid, Sara, Hiob, Elżbieta i wiele innych. Jasne jest też, że owe wartości niekoniecznie widoczne były od początku ich życia. Ale czas spędzony w obecności Boga i blisko ludzi dał takie efekty. Oczywiście i w Biblii nie brakuje ewidentnie negatywnych stereotypów starości. Dobitym przykładem są dwaj starcy, bohaterowie historii o Zuzannie, którzy ponieśli sromotną karę za to, iż zestarzelili się w swojej nieprawości i moralnym zepsuciu.

Bliska nam Europa posiada w swojej historii wiele sławnych postaci, które w latach młodych dokonały przewrotów, zmieniały bieg historii, wskazywały na nowy

³² A. Sidorczuk, *Edukacyjna rola ludzi starych w rodzinie – dawniej i dziś*, [w:] A. Cudowska (red.), *Kierunki rozwoju edukacji w zmieniającej się przestrzeni społecznej*, Wydawnictwo Trans Humana Białystok 2011.

³³ Za: G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych wobec ludzi starszych na podstawie opinii studentów*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie” 2014, XVI, s.177–192.

³⁴ Za: G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

³⁵ Za: E. Pakos, *Ludzie starzy w oczach młodzieży – wyniki badań własnych*. „Folia Oeconomica. Acta Universitas Lodzensis”, 3(329), s. 167–177.

³⁶ Za: G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*, s. 178–179.

³⁷ Za: G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

sposób sprawowania władzy i skutecznego rządzenia społecznościami. Do młodości należały i należała innowacyjność, nowe rozwiązania i nowe konstrukcje. Nie brak jednak i takich postaci, które jako zdecydowanie starsze już osoby wywarły ogromny wpływ na losy swojego i nie tylko kraju. Podawane są do dziś jako ponadczasowe autorytety, bohaterowie, twórcy kultury, reprezentanci nieprzemijających wartości, którzy płacili czasem najwyższą cenę, by zachować swoją wierność do końca. Byli starzy papieże, prezydenci, malarze i pisarze, przewodnicy duchowi i właściciele ogromnych firm³⁸.

Społeczności różny los gotowały ludziom starszym. Znanie są okrutne zwyczaje usuwania ludzi starszych na pustkowia, z dala od siedlisk ludzkich, by tam zakończyli życie, czy wręcz zabijania starszych. Czasem budowano specjalne instytucje, w których zamykano starców, by nie zaburzali sielanki życia młodym pokoleniom³⁹.

Nie brakuje też objawów troski o najstarszych, budowania domów, gdzie dbano o najstarszych obywateli, zapewniając im odpowiednią opiekę i wsparcie, często godną śmierć. Łatwiej mieli ci zamożniejsi. Rozwój przemysłu, służby zdrowia i podnoszenie warunków życiowych przyczyniły się ewidentnie do wydłużenia ludzkiego życia. Zaczęło pojawiać się coraz więcej rodzin wielopokoleniowych. Dziadkowie zaczęli odgrywać w życiu i wychowaniu najmłodszego pokolenia wyjątkowo ważną rolę⁴⁰.

Z czasem zaczęła pokazywać się i druga strona medalu. Zwiększająca się liczba osób starszych, polepszająca się ich kondycja zdrowotna, ekonomiczna, niezależność stawały się wyznacznikiem konkurencji dla ekspansji i potrzeb młodego pokolenia, które wchodziło na arenę świata⁴¹.

Wielu sądzi, że od drugiej połowy XX wieku zaczęto w dziwny sposób walczyć ze starością. Może nie wprost, ale poprzez jednostronną afirmację młodości. Przemysł farmaceutyczny zaczął rozpowszechniać środki, które miały wpłynąć na wydłużenie ludzkiego życia. Ogromny rozwój medycyny sprawił, iż zaczęły pojawiać się leki, jako skuteczne antidotum na wiele chorób. Następował rozwój – dziś już wszechobecnej medycyny estetycznej. Firmy kosmetyczne proponują nam wciąż nowsze kosmetyki i specyfiki poprawiające wygląd, urodę, pozwalające „ukryć” najdrobniejszą oznakę „niedoskonałej” starości. Witalność – wydaje się nie ma końca, a jej poziom „prawie” się nie zmienia z wiekiem. Oczywiście nie da się zaprzeczyć pozytywnym aspektom

³⁸ Za: E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

³⁹ A. Rudnik, *Wymiary starości i cechy ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży*, „Pogranicze. Studia Społeczne” 2016, t XXVIII, S. 201-219. DOI 10.15290/pss.2016.28.11

⁴⁰ H. Mamzer, *Społeczno-kulturowa percepcja starości w Polsce*. Studia Kulturoznawcze 2013. nr 2 (4), 71-79.

⁴¹ J. Mazur, *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.

tych wydarzeń, czy tego zjawiska, ale z drugiej strony – w niektórych momentach – chęć podtrzymania tak rozumianej młodości sięga absurdu.

Przytoczone powyżej opinie i sądy z przeszłości, jak i teraźniejszości nie stanowią systematycznego przeglądu różnorodności postaw wobec osób starszych i obrazu starości, jaki funkcjonował w społeczeństwach. Ich celem jest wskazanie na wyraźną polaryzację postaw wobec osób starszych. Oprócz zmieniających się czasów i wpływających lat można wskazać na niektóre czynniki, które przyczyniały się do kształtowania raz pozytywnych, a innym razem negatywnych postaw wobec osób starszych.

1.3. Pojęcie dyskryminacji ze względu na wiek

Dyskryminacja ze względu na wiek jest na ogół kojarzona z dwoma zjawiskami, tj. „ageizmem” i „przemocą wobec osób starszych”.

Ageizm – jak opisuje Batler⁴² – to połączenie uprzedzeń i negatywnych postaw wobec osób starszych i procesu starzenia, regulacji instytucjonalnych potwierdzających stereotypy dotyczące osób starszych oraz wykluczenia (usług/leczenia/pomocy) osób starszych⁴³. Pojęcie ageizmu jest szerokie i wiąże się zarówno z wykorzystywaniem osób starszych, jak i dyskryminacją ze względu na wiek, ale także z postawami, stereotypami, ustawodawstwem i strukturą. Znęcanie się nad osobami starszymi i dyskryminacja ze względu na wiek mogą być postrzegane jako przejawy ageizmu: zachowań, które stawiają w niekorzystnej sytuacji lub znęcają się nad osobami starszymi ze względu na ich wiek. Zarówno dyskryminacja ze względu na wiek, jak i znęcanie się nad osobami starszymi mogą wystąpić w różnych sytuacjach (rodzina, praca, wypoczynek), w których kontekst społeczno-kulturowy i instytucjonalny „poczyna” na takie zachowania, czyli ageizm⁴⁴.

Uprzedzenia, którymi charakteryzuje się ageizm, mają swoje konsekwencje w konkretnych zachowaniach tak jednostek, jak i całych grup społecznych czy wręcz instytucji.

⁴² Za: E. Palmore, *Three decades ...* op. cit

⁴³ J.A. Wilkinson, & K.F. Ferraro, *Thirty years of ageism research*. In T. D. Nelson (ed.), *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons* (pp. 339–358). The MIT Press, 2002.

⁴⁴ P. Szukalski, *Dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje*, „Polityka Społeczna” 2004, 2, s. 11–15.

Dlaczego wiek? W każdym społeczeństwie istnieją pewne normy i oczekiwania określające, w jaki sposób dana osoba, będąca w określonym wieku, powinna się zachowywać. Wskazują one, w jakim stopniu możemy oczekiwać od niej samodzielności, odpowiedzialności za własne czyny, w jakich rolach społecznych osoba się realizuje, jak zaspokaja swoje potrzeby, które na danym etapie życia są dominujące. Przynależność do danej grupy wiekowej pociąga za sobą także myślenie w pewnych kategoriach stereotypów i przekonań „specyficznych dla jednostek w określonym wieku. Owe schematy odnoszą się zarówno do pozytywnych jak i negatywnych zachowań, przymiotów, pełnionych ról w rodzinie i całym społeczeństwie”⁴⁵. W opinii Levy’ego i Banaja to właśnie szerokie rozumienie ageizmu.

Prawdopodobnie najszerzej rozumie ageizm Palmore⁴⁶. Dla niego oznacza on każde uprzedzenie lub dyskryminację na niekorzyść lub korzyść jakiegokolwiek grupy wiekowej. Takie rozciągnięcie definicji ageizmu nie cieszy się jednak powszechnym uznaniem z uwagi na to, iż niektóre przywileje (korzyści) przypisywane poszczególnym grupom wiekowym związane są z rzeczywistymi możliwościami osób do nich przynależących (np. łagodniejsze traktowanie niepełnoletnich przestępców)⁴⁷.

W literaturze przytaczana jest również definicja Bythewaya⁴⁸. W jego opinii ageizm to „zestaw przekonań, uprzedzeń i stereotypów, mających swe podstawy w biologicznym zróżnicowaniu ludzi, związanym z procesem starzenia się, które dotyczą kompetencji i potrzeb osób w zależności od ich chronologicznego wieku”⁴⁹. Systematyczna kontrola sprawowana w ten sposób nad dostępnością do różnorodnych dóbr społecznych i możliwościami funkcjonowania, a zatem konkretnie podjęte działania są już przejawem dyskryminacji ze względu na wiek. W takim rozumieniu ageizm może przybierać formę negatywną, gdy danej grupie wiekowej przypisujemy mniejsze zdolności, kompetencje, niższy poziom sprawności intelektualnej, fizycznej czy emocjonalnej. O pozytywnej formie będziemy mówili, gdy na tej samej zasadzie przypiszemy tej grupie cechy wyjątkowo pozytywne (np. mądrość ludzi starszych)⁵⁰. Analogiczny podział dotyczy dyskryminacji wskazującej na konkretnie istniejące działania. W tym momencie można także zauważyć, iż w pewnym sensie paradoksalnie negatywne stereotypy i uprzedzenia prowadzić mogą do pozytywnych form dyskryminacji. Ma to miejsce, gdy np. przedstawiona jako słabsza i mniej wydolna

⁴⁵ B.R. Levy, M.R. Banaji, *Implicit ageism*, [w:] *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons*, T.D. Nelson [ed.]. Cambridge, Mass., London: MIT Press 2002, s. 49-75. s. 50.

⁴⁶ E.B. Palmore, *Ageism: negative and positive*, Springer Publishing Company, New York 1990.

⁴⁷ P. Szukalski, *Zagrożenie czy wyzwanie, proces starzenia się ludności*, „Polityka Społeczna” 2006, 9, s. 6-10.

⁴⁸ B. Bytheway, *Ageism*. Buckingham, Open University Press, Philadelphia 1995.

⁴⁹ P. Szukalski, *Dyskryminacja ... op. cit.*, s. 12.

⁵⁰ E. Sygit, R. Ossowski, *Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie*, „Gerontologia Polska” 2008, tom 16, nr 3, s. 163-168.

kondycja osób starszych wywołuje działania wspierające i lepszą opiekę dla tej grupy wiekowej⁵¹.

Inny podział wyróżnia ageizm *explicite*, charakteryzujący się świadomymi i celowymi działaniami wobec osób starszych oraz postać *implicitę*, gdzie najczęściej sądy takie i przekonania nie są oficjalnie głoszone, ale w sposób nie do końca uświadomiony funkcjonują w codziennej rzeczywistości realnie odbijając się na traktowaniu osób starszych⁵².

Jeszcze inna klasyfikacja wskazuje na ageizm indywidualny i instytucjonalny. W pierwszym przypadku wyraża się on w przekonaniach, sądach i przede wszystkim w działaniach jednostek wobec osób starszych. Ma on najczęściej miejsce w rodzinie czy małych społecznościach nieformalnych (np. sąsiedztwo) a wyrażany jest w ustnych wypowiedziach, fizycznym czy ekonomicznym wykorzystaniu osób starszych. Ageizm instytucjonalny zawiera się w całej polityce prowadzonej przez instytucje czy sformalizowane społeczności. Wyraża się on w swoistych procedurach i normach odmawiających pewnych praw czy możliwości odpowiedniej grupie wiekowej lub nakazujących jej pewne działania. Natomiast ich wdrażanie jest już praktyczną realizacją formalnych założeń⁵³.

Kliszcz⁵⁴ wyodrębnia w ageizmie indywidualnym dwie formy:

- gerontofobię – charakteryzującą się irracjonalnym lękiem przed osobami starszymi, przed kontaktem z nimi, jak i przed samym procesem starzenia. Postawa taka przyjmuje formę patologicznego lęku przed każdym kontaktem ze starszymi, tendencję do całkowitego izolowania się od nich i brak akceptacji pojawienia się oznak starości we własnym życiu. Należy odróżnić tę formę od naturalnej obawy a czasem lęku przed niektórymi zachowaniami osób starszych, które wymykają się spod kontroli, czy też myśli wynikających z obawy przed utratą samodzielności, pełni sprawności bądź zewnętrznymi oznakami starzenia się, których doświadcza każdy z nas wraz z podeszłym wiekiem⁵⁵,
- gerontofilię⁵⁶ – poszukiwanie kontaktów z osobami starszymi i znajdowanie w nich zadowolenia poprzez docenienie wartości, które towarzyszą osobom starszym, a mianowicie życiowe doświadczenie, mądrość życiowa, rozważa, cierpli-

⁵¹ P. Szukalski, *Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne*, [w:] M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk (red.), *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy*, Wyd. UwB, Białystok 2009, 59–68.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ J. Kliszcz, *Psychologia potrzeb osób starszych. Potrzeby psychospołeczne po 65. roku życia*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2019.

⁵⁵ P. Szukalski, *Dyskryminacja ... op. cit*

⁵⁶ Według A. A. Zycha termin ten posiada inne znaczenie, albowiem oznacza „dewiację seksualną polegającą na wykazywaniu pociągu seksualnego do partnera w starszym wieku, *Słownik gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s. 77.

wość, dystans wobec życiowych wydarzeń czy innych przymiotów, które wyrażają pozytywne postawy wobec osób starszych⁵⁷.

W literaturze przedmiotu można znaleźć rozróżnienia dotyczące odmiennych znamion ageizmu instytucjonalnego, który może przejawiać się w^{58 59}:

- konieczności przejścia na emeryturę w momencie przewidzianego prawem wieku bez możliwości kontynuowania pracy mimo spełniania warunków zdrowotnych czy umysłowych,
- utrudnieniach w korzystaniu ze świadczeń medycznych, dłuższym oczekiwaniu na różnego rodzaju zabiegi, badania kontrolne ze względu na wiek osoby,
- występowanie w świecie medycznym specyficznego słownictwa na określenie osób starszych czy ich zachowań,
- nadmierne podkreślanie faktu, iż pewne choroby, stany psychiczne czy dolegliwości są naturalną konsekwencją podeszłego wieku, a zatem nic się nie da z tym zrobić i trzeba z tym żyć – zwalniając się poniekąd z zaangażowania w pomoc osobom starszym,
- zakaz samodzielnego korzystania z pojazdów mechanicznych po osiągnięciu odpowiedniego wieku bezuwzględnienia aktualnego stanu zdrowia czy kondycji psychofizycznej,
- braki w pełnej obsadzie kadrowej w domach opieki społecznej,
- ograniczenia dotyczące utrzymania się na rynku pracy, biorące pod uwagę brak swobody korzystania z najnowszych technologii czy form organizacji pracy,
- lansowanie w mediach atutów młodości, fizycznej atrakcyjności i życiowego sprytu oraz zaradności jako podstawowych wskaźników wartościujących miejsce jednostki w społeczeństwie,
- zbyt słaby system ochrony prawnej dotyczący oszustw finansowych wykorzystujących nieporadność, niskie poczucie bezpieczeństwa a czasami mały krytycyzm i nadmierną ufność osób starszych⁶⁰.

Zmniejszająca się aktywność osób starszych, marginalizacja ról społecznych, jakie mogą pełnić seniorzy sprzyjają kształtowaniu się u nich cech potencjalnej ofiary przemocy. Można tu wskazać na fizyczną nieporadność, ograniczoną możliwość obrony, a tym samym swoistą dostępność dla sprawcy, domniemanie posiadania skumulowanych zasobów materialnych, finansowych jako dorobku całego życia, częstą samotność, bezbronność, konieczność zaufania innym, liczenie na pomoc innych, a wreszcie bezsilność wobec dominujących postaw otoczenia oraz mały krytycyzm i bezradność. Dlatego też wspomniane wcześniej różne formy ageizmu instytucjonalnego oraz indywidualnego znajdują swoje urealnienie w postaci konkretnych

⁵⁷ P. Szukalski, *Dyskryminacja ... op. cit.*

⁵⁸ J. Kliszczyk, *Psychologia potrzeb ... op. cit.*

⁵⁹ S. Steuden, *Psychologia starzenia się i starości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.

⁶⁰ E. Sygit, R. Ossowski, *Przemoc wobec ... op. cit.*

zachowań, które można utożsamiać z różnymi rodzajami przemocy wobec osób starszych.

Znęcanie się nad osobami starszymi jest opisywane na różne sposoby. Najczęstszą definicją może być: „pojedynczy lub powtarzający się akt lub brak odpowiedniego działania, występujące w każdym związku, w którym istnieje oczekiwanie zaufania, co powoduje krzywdę lub cierpienie osoby starszej”⁶¹. Nadużycie osób w podeszłym wieku można podzielić na: znęcanie się fizyczne; przemoc psychiczną; nadużycia finansowe lub materialne; lub wykorzystywanie seksualne. Przemoc wobec osób starszych jest formą dyskryminacji ze względu na wiek.

Najczęściej wymieniane formy tej przemocy to^{62 63}:

- zaniechanie – polegające na (świadomym lub nieświadomym) braku opieki, zaniechania obowiązku zaspokojenia istotnych potrzeb materialnych, psychicznych, emocjonalnych czy społecznych osób starszych. Dotyczy to zarówno formy aktywnej, jak i biernej. Szczególnym przypadkiem zaniechania jest brak lub tylko częściowe (w niepełnej formie) przekazywanie informacji o przysługujących prawach w zakresie opieki socjalnej i zdrowotnej,
- Lekceważenie, – przejawiające się w nieuznawaniu, nieakceptowaniu i wręcz cynicznym odrzucaniu wartości, poglądów czy przekonań ludzi starszych. Jednym z przejawów lekceważenia jest tzw. sepizacja (z ang. *somebody else's problem* – to kłopot kogoś innego) problemów i trudności wymienianych przez starsze osoby,
- przemoc fizyczna definiowana, przybierająca różne formy agresji wobec osób starszych. Można tu wymienić agresję/przemoc łagodną (popychanie, przepychanie), brutalną (prowadzącą do zranienia, uszkodzenia ciała aż do kalectwa czy w dalszej kolejności śmierci). A obydwu przypadkom towarzyszy na ogół agresja słowna,
- przemoc seksualna – polegająca na niepożądanym kontakcie seksualnym, wykorzystaniu seksualnym osób starszych. Ta forma przemocy traktowana jest czasem jako specyficzna kategoria nadużyć cielesnych,
- przemoc finansowa, czyli nieupoważnione, nieuzasadnione i sprzeczne z prawem wykorzystanie funduszy materialnych, własności prywatnej czy uprawnień danych tylko seniorowi. Przykładem są tu stosunkowo powszechne dziś oszustwa rynkowe, wyłudzenia pieniędzy, nakłanianie do „odpowiedniego” brzmienia treści testamentu, akty darowizny czy sprzedaży, które wykorzystują brak wiedzy, nieporadność, a czasem wręcz niepoczytalność osób w podeszłym wieku,
- przemoc psychiczna poprzez różnego rodzaju naciski, groźby, słowne poniżenie lub zachowania tego typu,

⁶¹ G. Gutman & C. Spencer (eds.). *Ageing, ageism and abuse: Moving from awareness to action*. Isevier. 2010.

⁶² P. Szukalski, *Ageizm – przejawy ... op. cit.*

⁶³ Por.: E. Sygit, R. Ossowski, *Przemoc wobec ... op. cit.*

- protekcyjność – przejawiająca się w traktowaniu osoby starszej jako nieporadnej i niesamodzielnej życiowo, która nie jest w stanie funkcjonować bez opieki i wsparcia innych osób, instytucji. Tego typu postawę można zauważyć zwłaszcza wobec osób starszych z różnego rodzaju niepełnosprawnościami czy wymagających całodobowej opieki⁶⁴. Protekcyjność może wtedy przyjmować formę werbalną (infantylny sposób budowania wypowiedzi – jak do dziecka, powtarzanie pewnych zwrotów i sformułowań – tak jakby osoba nie zrozumiała ich za pierwszym razem, stosowanie formy *pluralis communis* – „przez WY” zamiast „Pan/Pani”, pomijanie form grzecznościowych – zwracanie się bezpośrednio na „Ty” (często w zdrobniałej formie „Czesiu” lub form typu „dziadku”) oraz behawioralną (wyręczanie osób starszych w wykonywaniu za nich nawet najprostszych czynności w przekonaniu, że one i tak zrobią to gorzej ode mnie). Efektem takiej postawy jest wzmacnianie u seniorów poczucia bezradności i niższej samooceny,
- nadopiekuńczość (paternalizm) – wynikająca z przekonania, że osoby starsze mają obniżone możliwości fizyczne i umysłowe oraz wyraźnie słabszą kondycję zdrowotną. Z tego też powodu należy wyręczać je we wszystkich czynnościach i zadaniach. W efekcie poprzez taką postawę w podejściu do osób starszych wyrządza się im krzywdę i ogranicza działania jednostki. Osoba traktowana nadopiekuńczo staje się jeszcze bardziej niezaradna życiowo,
- segregacja⁶⁵ – dążąca do oddzielenia osób w podeszłym wieku od reszty społeczeństwa/społeczności poprzez umieszczenie ich na wyodrębnionym terytorium. Z pewnością w niektórych przypadkach jest to wymóg zorganizowania właściwej opieki i wsparcia dostosowanego do specyficznych potrzeb najstarszych obywateli. Jednak tego typu rozwiązania mogą prowadzić do nadmiernej izolacji społecznej, przez którą rozumie się „niewystarczający, zdaniem najstarszych, poziom integracji jednostki z grupą lub innymi, młodszymi osobami w szersze środowisko”⁶⁶. Jeszcze bardziej wyrazistym stopniem braku integracji cechuje się odrzucenie, polegające na całkowitym zminimalizowaniu kontaktów międzyludzkich, ograniczając je tylko do koniecznych i ściśle sformalizowanych. Konsekwencją różnych form segregacji czy izolacji jest poczucie osamotnienia prowadzące do apatii i depresji osoby starszej,
- eksterminacja – to najbardziej radykalna forma dyskryminacji osób starszych, wyrażająca się w świadomym dążeniu do „skrócenia »bezwartościowego« lub przepojonego cierpieniem życia seniora. Specyficzną formą tej postaci ageizmu jest eutanazja, w sytuacji gdy nie jest wyrazem świadomej woli chorego, lecz wynikiem jedynie decyzji lekarzy czy opiekunów człowieka w podeszłym wieku”⁶⁷.

⁶⁴ P. Szukalski, *Ageizm – przejawy ... op. cit.*

⁶⁵ Ch.R. Victor, S.J. Scambler, J. Bond, A. Bowling (2004), *Loneliness in later life. Growing older: quality of life in old age*. A. Walker, C. H. Hcnnessy, [eds.]. Maidenhead: Open University Press, s. 107–126.

⁶⁶ P. Szukalski, *Ageizm – przejawy ... op. cit.*, s. 65.

⁶⁷ P. Szukalski, *Ageizm – przejawy ... op. cit.*, s. 66.

Gdy chodzi o środowisko, w którym najczęściej dochodzi do różnych form dyskryminacji osób starszych, to w literaturze przedmiotu można spotkać różnorodne opinie. Najczęściej wymieniane są tu różnego rodzaju instytucje, będące miejscem zamieszkania lub pracy osób starszych. Różne badania wykazują, że znęcanie się psychiczne często występuje w domach opieki (w około 8 na 10 przypadków), o czym informują członkowie personelu.

Kolejnym środowiskiem jest rodzina, gdyż tam przeważnie egzystują osoby w podeszłym wieku. Przemoc w rodzinie często związana jest z wewnętrznym jej rozbiem i stanowi skutek zjawiska patologii społecznej. W tych rodzinach często występuje problem uzależnienia, problemy psychiczne i wcześniejsza bądź aktualna zależność finansowa od osób starszych. Odwołując się do różnego rodzaju doniesień, sprawcami przemocy są w przeważającej mierze członkowie rodziny (89,7%), gdzie częściej odnosi się to do dorosłych dzieci (47,3%) niż do współmałżonków (19,3%), czy innych członków rodziny (8,8%). Sprawcami są tu częściej mężczyźni niż kobiety. W przypadku kobiet dotyczy to głównie różnych form zaniedbywania wobec seniorów⁶⁸.

Trudno jest jednoznacznie ocenić wielkość zjawiska dyskryminacji osób starszych czy to w odniesieniu do instytucji, czy środowiska rodzinnego, gdyż nie wszyscy starsi ludzie otwarcie zgłaszają przypadki dyskryminacji. Można tu wskazać różne powody owego milczenia. Z pewnością może to być strach, świadomość zależności, lęk przed dalszymi konsekwencjami, brak zaufania i przekonania o możliwości zmiany takiej sytuacji, zaprzeczenie, nieufność międzypokoleniowa, a czasem funkcjonujące stereotypy, uprzedzenia lub zwyczaje, określające marginalną pozycję osoby starszej w danej społeczności.

1.4. Przyczyny i mechanizmy tłumaczące kształtowanie się postaw wobec osób starszych

Analizy wyników wielu badań wskazują na różnorodne uwarunkowania dużej niejednoznaczności postaw wobec seniorów. Wśród najważniejszych czynników wymieniane są: najbliższe środowisko, wydarzenia i sytuacje społeczne, w których znajdują się osoby starsze, względy ekonomiczne, rodzinne, zdrowotne, czy wreszcie

⁶⁸ W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Esterhazy, *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 97–99.

cechy samych osób starszych^{69 70 71 72 73 74}. Jednak do najczęściej podkreślanych należy obraz osoby starszej, jaki wynieśliśmy z domu rodzinnego; to jakiego rodzaju relacje wielopokoleniowe panowały w najbliższym środowisku rodzinnym. Nie bez znaczenia wydają się także częstotliwość kontaktów dzieci z najstarszym pokoleniem i trwałość tych relacji oraz ich jakość. Osobliwą rolę odgrywają tu rodzice, którzy mogą mieć zasadniczy wpływ na ukazywanie najmłodszemu pokoleniu roli i wartości osób starszych, a w tym przypadku ich własnych rodziców.

Zwrócić należy jednak szczególną uwagę na te czynniki, które przyczyniają się do kształtowania nieprzychylnych odniesień społeczeństwa do osób starszych. Często wyjaśnia się to gerontofobią, czyli przenoszeniem na te osoby lęku przed własną starością oraz śmiercią^{75 76}. Do czynników przyczyniających się do budowania dystansu społecznego (zwłaszcza młodego pokolenia) do pokolenia ludzi starszych można zaliczyć:

- postawy rodziców,
- społeczne stereotypy i uprzedzenia,
- postawy rówieśników,
- brak dobrze funkcjonującej edukacji do starości,
- własny lęk przed starością (bliżej nieznaną przyszłością).

Według Barbary Szatur-Jaworskiej^{77 78}, „istnieją wyraźnie ukształtowane źródła dyskryminacji ze względu na wiek, do których zalicza się:

- negatywne stereotypy,
- kult młodości w polskim społeczeństwie,
- brak rzetelnej wiedzy o starości wśród pracodawców, decydentów i osób świadczących różnorodne usługi osobom starszym,

⁶⁹ L. Zając-Lamparska, *Współczesny obraz człowieka starszego wśród młodych dorosłych*, „Polskie Forum Psychologiczne”, 2008, t. 13, nr 2, s. 124–140.

⁷⁰ H. Olszewski, *Senior osoba i obywatel*, Wydawnictwo Ateneum Szkoły Wyższej, Gdańsk 2013.

⁷¹ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

⁷² O. Dąbska, K. Pawlikowska-Łągód, J. Piasecki, K. Śledziewska, E. Humeniuk, *Starość i samotność osób starszych w percepcji ludzi młodych*, „MedOgól Nauki Zdr.” 2016, 22(2), s. 140–144.

⁷³ E. Pakos, *Ludzie starzy op. cit.*

⁷⁴ K. Jagielska, Attitudes of the Elderly Towards Old Age. *Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio J, Paedagogia-Psychologia* 2020, Vol 33, No 1. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/j.2020.33.1.165-175>.

⁷⁵ A. J. Linda & J.A. Johnson (2008) Undergraduate Attitudes Toward the Elderly: The Role of Knowledge, Contact and Aging Anxiety, *Educational Gerontology*, 35:1, 1-14, DOI: 10.1080/03601270802299780.

⁷⁶ T. D. Nelson, *Psychologia uprzedzeń*, GWP, Gdańsk 2003.

⁷⁷ B. Szatur-Jaworska, P. Błęadowski, M. Dziegielewska, *Podstawy gerontologii społecznej*, Aspra, Warszawa 2020.

⁷⁸ B. Szatur-Jaworska, *Stop dyskryminacji ze względu na wiek, głos ekspertów, doświadczenia osób starszych*, Warszawa 2010, s. 9.

- bezrobocie nasilające konkurencję na rynku pracy,
- niedostatek pieniędzy w gospodarstwach domowych i w polityce społecznej,
- nasilenie specyficznych potrzeb w starszym wieku – zdrowotnych, opiekuńczych^{79 80}.

Hedonistyczne nastawienie do życia, wspomniany wyżej kult młodości i postępująca technicyzacja wielu aspektów życia przyczyniają się do tego, że szanowane i cenione wcześniej wartości dezaktualizują się, bądź odbierane są jako niepożądane i utrudniające realizowanie współczesnego stylu funkcjonowania w świecie. Wzrastająca liczba osób starszych w społeczeństwie w kontekście postaw konsumpcyjnych młodszego pokolenia sprawia, że seniorzy – delikatnie mówiąc – nie są mile widziani i stają się niepotrzebni. Ludzie w podeszłym wieku, jak i starość sama w sobie, mogą być traktowani przez młode osoby jako przeszkoda w rozwoju i życiowej ekspansji⁸¹.

Ponadto dość dynamicznie rozpowszechnia się niekorzystne zjawisko społeczne, określane jako zaprzeczanie starzeniu się – antiageism. Wynika on z braku akceptacji starości⁸². Nie bez znaczenia są tu również względy kulturowe. W takich kulturach, jak Azja Południowo-Wschodnia i Indie, szacunek dla osób starszych jest silnie osadzony w życiu rodzinnym i towarzyskim⁸³.

Gulin w swoich rozważaniach zauważa, iż wyraźnie „niepożądanym zjawiskiem, z punktu widzenia integracji międzygeneracyjnej, jest „gettoizacja” społecznych propozycji adresowanych do przedstawicieli różnych pokoleń. Oferty kulturalne i usługi są kierowane tylko do jednej grupy wiekowej. Osoby „zamykają się” w dobrze znanych, bezpiecznych enklawach – „gettach”, w związku z tym uczestnictwo wyłączone jest z szerszego społecznego kontekstu”⁸⁴. Efektem takiego zjawiska jest brak komunikacji międzypokoleniowej, a w konsekwencji nasilanie się sytuacji konfliktowych, wzajemnych antagonizmów, brak wzajemnego zrozumienia pomiędzy przedstawicielami poszczególnych pokoleń^{85 86}.

⁷⁹ Za: G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*, s. 185.

⁸⁰ M. Perlmutter, E. Hall E., *Adult development and aging*, John Wiley and Sons New York 1992.

⁸¹ Por.: J. Trempała, *Ageizm a funkcjonowanie i rozwój ludzi starszych*, „Warmińsko- Mazurski Kwartalnik Naukowy” 2014, 1, s. 9–22.

⁸² Por.: G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*, s. 185.

⁸³ J. Trempała, L. Zajac-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe*, „Przegląd Psychologiczny” 2007, 50, s. 447–462.

⁸⁴ W. Gulin, *Wybrane społeczne uwarunkowania starzenia się i starości w Polsce*, „Gerontologia Polska” 2019, 27, s. 304.

⁸⁵ Por.: S. Słowińska, *O „gettoizacji” aktywności kulturalnej seniorów*, „Rocznik Andragogiczny” 2014, 2, s. 271–81.

⁸⁶ Por.: W. Gulin, *Stereotyp starego człowieka w społeczeństwie a jakość relacji między młodymi i starszymi osobami*, [w:] A. Baranowska, E. Kościańska, K.M. Wasilewska-Ostrowska (red.), *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń 2013, s. 95–110.

Czynnikiem różnicującym percepcję postaw jest także fakt, w jakim aspekcie oceniana jest osoba starsza, czy percepcja dotyczy ludzi starszych generalnie, czy konkretnej osoby, którą dobrze znamy⁸⁷. Zatem swoje znaczenie mogą mieć wcześniejsze, jak i aktualne kontakty, jakie osoby badane miały czy mają z osobami starszymi. W literaturze poruszana jest również kwestia nie tyle częstości tych kontaktów, co raczej jakości; to jaką wartość przypisują badani tym kontaktom.

Postawy wobec ludzi starych w społeczeństwie wyjaśniają trzy teorie⁸⁸, tłumaczące odmienne mechanizmy powstawania przede wszystkim pejoratywnych odniesień do osób starszych i samej starości. Pierwsza to teoria wymiany. W jej ujęciu życie to rodzaj wymiany społecznej – transakcji – pomiędzy osobami stanowiącymi społeczeństwo. Jednostki wchodzące ze sobą we wzajemne relacje, za każdym razem dokonują swoistej kalkulacji kosztów i zysków. Racjonalna jest natomiast kumulacja zysków przy minimalizacji kosztów, a zatem angażowanie się w relacje społecznie opłacalne. Gdy spojrzymy na to z perspektywy młodego pokolenia to przesadne podtrzymywanie relacji z najstarszymi w społeczeństwie wydaje się nazbyt kosztowne w stosunku do ewentualnych profitów. Opieka nad seniorami, wsparcie emocjonalne, a zwłaszcza ekonomiczne, absorbowanie swoimi problemami a czasem konkurowanie czy przeszkadzanie w rozwoju młodego potencjału mogą narzucać się same. Dlatego też może dochodzić do minimalizowania wzajemnych kontaktów z osobami starszymi, marginalizowania ich udziału w życiu rodzinnym i społecznym. Takiej izolacji seniorów towarzyszy ponadto zjawisko stygmatyzowania poprzez przypisywanie im negatywnych skojarzeń i schematów osób „społecznie kosztownych” a jednocześnie mało przydatnych i niezaradnych⁸⁹.

Teoria społecznego załamania i społecznych kompetencji wskazuje na działający syndrom załamania społecznego, który działa na zasadzie sprzężenia zwrotnego. Osoby starsze uzyskując od swego otoczenia nieustannie negatywne sygnały na temat jakości swojego funkcjonowania, bezproduktywności, nieporadności życiowej i powiększającej się liczby problemów, które stwarzają najbliższym, jak i całej społeczności – zaczynają przyjmować je nie tylko jako możliwe, ale jako prawdziwe oceny samego siebie⁹⁰. W cechach swojej osobowości, w swoich zachowaniach doszukują się przyczyny takich opinii i postaw wobec osób w podeszłym wieku czy starości w ogóle. Dostrzegają jeszcze bardziej swoje ograniczenia i nieporadność życiową czując się winnymi negatywnych stereotypów krążących w rozpowszechnianych opiniach. To z kolei przyczynia się do jeszcze większej izolacji osób starszych, unikania kontaktów społecznych, zwłaszcza z młodszym pokoleniem. Prawo samospełniającej się przepowiedni zaczyna działać – negatywne cechy zachowania się osób starszych

⁸⁷ J. Trempała, L. Zając-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych... op. cit.*

⁸⁸ A. Rudnik, *Wymiary starości ... op. cit.*

⁸⁹ Ibidem

⁹⁰ J. Halicki, *Społeczne teorie starzenia się*, [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Zostawić ślad na ziemi*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2006.

zaczynają się pojawiać, a wątpliwe opinie i stereotypy – potwierdzać. Dodatkowo wzmacniają to pejoratywne stereotypy w postrzeganiu osób starszych wśród różnych społeczności czy grup społecznych – w tym młodzieży i dzieci. Przepaść międzypokoleniowa zaczyna się jeszcze bardziej pogłębiać⁹¹.

Bengston wraz ze swoimi współpracownikami zaproponował jeszcze inny model, tłumaczący tworzenie się negatywnych stereotypów na temat osób starszych⁹². To model międzypokoleniowej solidarności i konfliktu. Sednem jego funkcjonowania jest solidarność międzypokoleniowa doświadczana przez ludzi różnych pokoleń jako efekt kształtowania się wzajemnych relacji w obrębie tego samego pokolenia. Seniorzy według tego modelu należą do grupy uprzywilejowanej z uwagi na większy wkład w budowanie wielu społeczności (w tym przede wszystkim rodziny) i kształtowanie się relacji międzypokoleniowych. Młodsze pokolenie z uwagi na wiek nie może pochwalić się takimi osiągnięciami. W konsekwencji starsze pokolenie odbierane jest jako grupa mocno skonsolidowana, solidarna względem siebie i z szacunkiem oraz tolerancją odnosząca się do pozostałych generacji. Takie cechy nie są tak silnie manifestowane w młodszym pokoleniu, które nie widzi sensu w poszukiwaniu wsparcia u najstarszych członków społeczności. Młodzi ludzie nie odczuwają tak bardzo potrzeby kształtowania i podtrzymywania więzi międzypokoleniowych. Widząc zdziwienie i niezrozumienie, młodzi ludzie jeszcze bardziej ujawniają swoją niechęć wobec seniorów w formie negatywnych stereotypów, dotyczących starości i starzenia się. Mniejsze życiowe doświadczenie i trudność w zachowaniu dystansu wobec różnorodnych konfliktów i sytuacji wzmacniają ich przekonanie o krążących w opinii ludzi młodych stereotypach. Dla Bengstona pojawienie się międzypokoleniowych uprzedzeń to skutek naturalnych procesów społecznych przy braku wzajemnego dialogu i chęci zrozumienia odmienności spojrzeń różnych pokoleń⁹³.

⁹¹ A. Rudnik, *Wymiary starości ... op. cit.*

⁹² Za: A. Rudnik, *Wymiary starości ... op. cit.*

⁹³ Za: A. Rudnik, *Wymiary starości ... op. cit.*

ROZDZIAŁ 2

WPROWADZENIE DO PROBLEMATYKI STAROŚCI

Starość oraz jej konsekwencje od dawna stanowią przedmiot interdyscyplinarnych nauk. Socjologów z racji specyfiki tej dyscypliny interesują zagadnienia ról społecznych, odgrywanych przez ludzi w różnych fazach życia społecznego i biologicznego. Demografów interesują procesy starzenia się ludności w poszczególnych krajach i środowiskach społecznych oraz demograficzne skutki coraz szybszego starzenia się populacji ludzkich. Psychologów zajmują głównie zagadnienia zmian osobowościowych, psychicznych i charakterologicznych, jakie zachodzą w człowieku w trakcie starzenia się biologicznego i psychicznego. Biologów i geriatrów frapują zmiany zachodzące w organizmie ludzkim na skutek starzenia się, jak też czynniki przyspieszające i opóźniające te zmiany. Geriatrów, jako przedstawicieli nauk medycznych, interesują również zagadnienia sprawności psychofizycznej człowieka w procesie starzenia się. Z kolei polityków społecznych zajmują zagadnienia potrzeb ludzi w starszym wieku, rodzaje zabezpieczeń społecznych, zagadnienie progu wieku emerytalnego oraz strategie polityki wobec osób w starszym wieku. Pedagogów interesuje człowiek stary nie tylko pod względem zdolności do uczenia się (andragogika), ale również, podobnie jak socjologów, jako osoba ucząca się i odgrywająca wiele ważnych ról społecznych⁹⁴.

W rozdziale tym zawarte będą zagadnienia: terminologia, czynniki, oraz konsekwencje starości.

⁹⁴ A. Kotlarska-Michalska, *Starość w aspekcie socjologicznym*, „Roczniki Socjologii Rodziny” XII, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań 2000, s. 147.

2.1. Pojęcie starości

„Starość” można rozpatrywać z punktu widzenia medycznego i społecznego. Pojęcie starości w znaczeniu medycznym to ogół zmian zachodzących w ciele człowieka w podeszłym wieku, czyli w naukach medycznych pacjentów po 65. roku życia. Kobiety wchodzi w okres starości już po pięćdziesiątym roku życia, a mężczyźni dopiero w sześćdziesiątym. Starość w znaczeniu społecznym to pewna granica między wiekiem średnim człowieka a okresem zaliczonym do starości. Jest ona bardzo płynna i zmieniała się na przestrzeni wieków. W starożytności już człowiek 35–40-letni był uważany za człowieka starego. Średnia długość życia, a co za tym idzie „granica” starości, na świecie bardzo wydłuża się w XVII, XIX oraz XX wieku, wraz z poprawą warunków życia, rozwojem medycyny oraz wprowadzeniem w życie różnorodnych wynalazków, które poprawiły poziom higieny, wynalezieniem różnorodnych szczepionek, które zapobiegały chorobom. Obecnie w społecznym i socjologicznym znaczeniu za człowieka starego jest zwykle uważany człowiek w wieku 60–70 lat i więcej⁹⁵.

Gerontologia jest nauką o szeroko pojętym procesie starzenia się. W. Frolkis twierdzi, że starość to okres w życiu ustroju, który następuje nieuchronnie po okresie dojrzałości. W okresie tym zachodzą zmiany w narządach i tkankach, zawężające obszar, w jakim możliwe jest dostosowanie się ustroju do zmieniających się warunków środowiska wewnętrznego i zewnętrznego⁹⁶.

W. Pędlich określa starość jako końcowy okres starzenia się i traktuje ją jako pojęcie statyczne – starość rozpoczyna się umownie w 60. lub 65. roku życia i nieuchronnie kończy się śmiercią⁹⁷. Dla J. Rembowskiego starość jest nieuniknionym etapem w życiu i obejmuje potrzeby ludzi w starszym wieku, rodzaje zabezpieczeń społecznych oraz związane z tym okresem statystyki⁹⁸. Niektórzy autorzy uwzględniają postulat współczesnej gerontologii, by nie utożsamiać starości z wiekiem człowieka, lecz jego ogólną sprawnością psychofizyczną. Nie definiują oni starości w kategoriach wieku i nie traktują jej jako stanu statycznego. Podobnie jak socjolog B. M. Puchalska stwierdza, że starość nie jest stanem statycznym, lecz dynamicznym procesem, który wiąże się ze specyficzną zmianą warunków życia. Również A. Chabior podkreśla, iż starość jest etapem rozwoju człowieka w całym okresie jego życia, który to rozwój

⁹⁵ A. Giddens, *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

⁹⁶ W. Frolkis, za: S. Klonowicz, *Oblicza starości. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1999.

⁹⁷ W. Pędlich, *Ludzie starzy*, Centrum Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 1996.

⁹⁸ J. Rembowski, *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1984, s. 24.

nigdy się nie kończy. G. Garrett uważa, że starość jest pojęciem względnym, zależnym od indywidualnego stanu sprawności. Jednak najbardziej właściwe, z punktu widzenia współczesnej gerontologii, są pojęcia starości uwzględniające jej wielopłaszczyznowość, do których należą m.in. interpretacje M.B. Pecyny, B. Sielowej oraz J. Staręgi-Piasek i A. Lisowskiego⁹⁹. M. Pacyna stwierdza, że starość jest nieuniknionym efektem procesu starzenia się, w którym procesy biologiczne, psychiczne i społeczne zaczynają oddziaływać względem siebie synergicznie. Prowadzi to do naruszenia równowagi biologicznej i psychicznej, bez możliwości przeciwdziałania temu¹⁰⁰. B. Sielowa ujmuje starość jako okres stopniowego pogarszania się biologicznych i społecznych funkcji człowieka, narastania upośledzenia sprawności oraz ograniczania kontaktów ze środowiskiem zewnętrznym, na co nakłada się szereg czynników środowiskowych i zdrowotnych¹⁰¹.

Natomiast J. Staręga-Piasek i A. Lisowski zdefiniowali starość jako etap życia, w którym procesy psychiczne oraz społeczne oddziałują synergicznie z procesami biologicznymi, prowadząc do naruszenia równowagi (homeostazy), a tym samym do ograniczenia możliwości substytucji. Nie ma już obiektywnych szans na powrót stanu poprzedniego¹⁰².

Z kolei O. Czerniawska podkreśla, iż starość to faza życia, która jest najbardziej zróżnicowana. Nie podlega żadnym regułom, ponieważ uzależniona jest od wcześniejszych faz życia: dzieciństwa, młodości i dorosłości, które stanowią pewne odmienności dla każdego starszego człowieka. Ponadto, jak podkreśla autorka, wiele innych czynników wpływających na indywidualny i ostateczny obraz jesieni życia wszystkich ludzi¹⁰³.

Starość stanowi ostatnie stadium cyklu życia człowieka. Może to być okres dający potencjalne szanse znacznego szczęścia, satysfakcji i spełnienia. Niestety, przeważające obrazy ludzi starszych przedstawiają ich w odmiennym świetle. Najczęściej jako niešťęśliwych, słabowitych i chorych. Podobnie jak wszystkie inne etapy cyklu życiowego, starość również stawia człowieka przed specyficznymi trudnościami i licznymi wyzwaniem, wymagającymi unikalnego przystosowania, a zwłaszcza elastyczności w adaptacji do tego okresu. Gerontologowie społeczni podkreślają, aby nie rezygnować z aktywności

⁹⁹ A. Leszczyńska-Rejchert, *Wspomaganie osób starszych...*, op. cit., s. 17–18.

¹⁰⁰ M.B. Pecyna, *Psychoprophylaktyka procesu starzenia się*, „Zdrowie Psychiczne” 1990, nr 1–4, s. 59.

¹⁰¹ B. Sielowa, *Osteoporoza jako czynnik pogarszający jakość życia w starości*, [w:] *Refleksje nad starością – aspekty społeczne, edukacyjne i etyczne*, Łódź 1992, s. 183.

¹⁰² J. Staręga-Piasek, A. Lisowski, J. Suchecka, *Starość psychospołeczna i potrzeby opieki medycznej ludzi starszych*, Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Instytut Statystyki i Demografii, Warszawa 1995, s. 43.

¹⁰³ A. Tokaj, *Aktywne życie w starości. Możliwości i ograniczenia*, [w:] Z. Wiatrowski, I. Mandrzejewska-Smól, A. Afgański (red.), *Pedagogika pracy i andragogika z myślą o dorastaniu, dorosłości i starości człowieka XXI wieku*, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 2008, s. 381–388.

i znaczna liczba starszych osób udowadnia nam, że starość może być okresem życia dającym emocjonalne spełnienie się przy minimum osłabienia fizycznego i umysłowego¹⁰⁴.

Starość jest pojęciem względnie relatywnym, a zależnym od szeregu zmiennych, do których zaliczyć można choćby średnią życia człowieka, kondycję biologiczną danej populacji czy też jej kulturowe znaczenie¹⁰⁵.

Starość dla jednych to okres zasłużonego, pożądanego przez ludzi odpoczynku, dla innych – czas przygotowania się do odejścia, czas cierpienia, związanego z pogarszającym się stanem zdrowia. Jest to niewątpliwie bardzo trudny etap życia człowieka ze względu na konieczność zaakceptowania postępującego procesu utraty sił witalnych oraz występujące niekiedy uzależnienie od pomocy innych osób. Z drugiej strony okres starości zwany inaczej „jesienią życia” może być barwnym okresem dla osób, które potrafią ten czas odpowiednio wykorzystać i może być on źródłem satysfakcji i życiowego spełnienia¹⁰⁶.

Przemiany demograficzne niosą za sobą również zmiany w definicji starości. A. Giddens zwraca uwagę na dwa przeciwstawne procesy, związane z postrzeganiem starości. Z jednej strony w społeczeństwach nowoczesnych starsi ludzie mają z reguły niższy status społeczny niż w kulturach tradycyjnych. W kulturach tych starość utożsamiana była z mądrością, autorytetem i władzą. W społeczeństwach nowoczesnych, w których zachodzą ciągłe zmiany, wiedza i doświadczenie starszych ludzi nie stanowi już dla młodego pokolenia punktu odniesienia i jest raczej zbiorem nikomu niepotrzebnych przestarzałych informacji. Jednocześnie bywają sytuacje z procesem przeciwnym¹⁰⁷.

Wiedza dotycząca ludzi starszych zwana także gerontologią (termin ten pochodzi z języka greckiego – *geras* – starszy wiek i *logos* – studiowanie czegoś). Gerontologia stanowi szeroką i aktywną dziedzinę badań mieszczących się w zakresie wiedzy, określaną mianem gerontologii społecznej. Gerontologowie społeczni szukają sposobów zaspokojenia potrzeb starszych ludzi przez zapewnienie im specjalnych usług, programów i polityki społecznej. Najbardziej interesuje ich jakość życia starszych osób, spokrewniona z nią dziedzina – geriatryka – ma odmienny przedmiot zainteresowań. Jest to gałąź medycyny zajmująca się zdrowiem starszych osób i zapewniająca usługi

¹⁰⁴ J. S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1999, s. 526.

¹⁰⁵ K. Kabacińska, K. Ratajczak, *Obraz starości w piśmiennictwie polskim od czasów średniowiecza po wiek XVIII*, [w:] A. Tokaj, *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, Studia i Monografie Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie, Leszno 2008, s. 13.

¹⁰⁶ K. Szczeszek, *Spokojny wieczór życia? – rozważania nad czasem wolnym w okresie starości*, [w:] A. Tokaj, *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych*, Studia i Monografie Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie, Leszno 2008, s. 116.

¹⁰⁷ A. Giddens, *Socjologia...*, op. cit., s. 185.

związane ze zdrowiem. Te pokrewne dziedziny nauki ciągle dostarczają nowych danych na temat potrzeb populacji osób starszych, między innymi działają na rzecz podniesienia jakości życia starszych osób. Połączone wyniki tych dyscyplin pomagają w lepszym zrozumieniu wieloaspektowej i złożonej natury fizycznych, intelektualnych, psychicznych i społecznych procesów starzenia się¹⁰⁸.

2.2. Etapy okresów starości

O ile nie ma trudności ze wskazaniem końca okresu starości, tym jest śmierć, o tyle trudno ściśle zdefiniować początek, oznaczającego określenie okresu późnej dorosłości. Różnice zdań wielu autorów na temat prognozy starości sięgają od 45. do 75. roku życia. Z kolei, według klasyfikacji Światowej Organizacji Zdrowia starość rozpoczyna się w 60. roku życia. Sporna pozostaje również kwestia periodyzacji okresu późnej dorosłości. Niektóre źródła podają trzystopniową skalę: 60.–75. rok życia; 75.–90. rok życia; Powyżej 90. roku życia (WHO); 60.–70. rok życia; 70.–80. rok życia; 80.–90. rok życia (A. Bochenek); 60.–65. rok życia; 65.–85. rok życia; 85. rok życia i powyżej (DJ Levinson, C.N. Darrow, K. Klein). Inni autorzy wyróżniają cztery fazy starości 60.–69. rok życia, 70.–74. rok życia; 75.–84. rok życia, powyżej 85. roku życia. S. Klonowicz opowiada się za dwustopniową klasyfikacją, obejmującą starość oraz starość sędziwą, bez ścisłego precyzowania granic¹⁰⁹.

Wielu autorów unika dalszego dzielenia na etapy późnej dorosłości, uzasadniając swoje stanowisko tym, że obraz psychiki i zachowania się człowieka dorosłego oraz starego charakteryzuje się indywidualnym zróżnicowaniem wskutek podlegania wielorakim historyczno-kulturowym i pozanormatywnym uwarunkowaniom oraz wskutek podstawowej złożoności wzorców zmian rozwojowych¹¹⁰.

Rzecz w tym, że dla różnych kategorii zachowań przebieg rozwoju jest różny. Mówi o tym drugie prawo psychologii rozwoju w ciągu życia. Ponadto psychologowie coraz częściej doceniają rolę osobistego wpływu jednostki na przebieg własnego rozwoju. Wpływ ten zaznacza się najsilniej w drugiej połowie życia, komplikując obraz zmian psychicznych i utrudniając wytyczenie ścisłych granic stadiów rozwojowych. Obok teorii deterministycznych znaczenia nabierają teorie indeterministyczne, eksponujące rolę świadomego udziału podmiotu w ukierunkowaniu procesów

¹⁰⁸ J.S. Turner, D. Helms, *Rozwój człowieka...*, op. cit, s. 527.

¹⁰⁹ M. Straś- Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit, s. 264.

¹¹⁰ J.C. Cavanaugh, *Starzenie się...*, op. cit.

rozwojowych. Według jednej z nich – teorii „wyzwalania się”, postępowanie człowieka decyduje o tym, kim się staje¹¹¹.

Współczesna psychologia rozwoju, jako orientacja holistyczna interesująca się całościowymi zmianami psychicznymi w ciągu życia, koncentruje się w równej mierze na zmianach interindywidualnych oraz intraindywidualnych. Badanie tych ostatnich uzasadnione jest zwłaszcza wobec ludzi starych, u których są one najbardziej znaczące i przez to stwarzają trudności w ustaleniu ogólnych norm oraz jednoznacznych progów starości. Trudności te wynikają również ze zmian pokoleniowych w zakresie biologicznych właściwości człowieka. Antropologowie twierdzą, że w XX wieku proces starzenia został opóźniony o około 10 lat. Ostrożność w uściśleniu granic rozwojowych uzasadniona jest także cechami współczesnej kultury. Coraz mniejsze znaczenie mają w ocenie wieku rozwojowego ogólnorozwojowe normy, zwiększa się natomiast rola takich czynników jak: styl życia, rodzaj wykonywanych zajęć, stopień zaangażowania w pracę, samopoczucie, itp.¹¹²

Ostatecznie trudności w ustaleniu jednoznacznego progu starości oraz stadiów tego okresu wynikają z indywidualnego tempa starzenia się, niejednorodnego obrazu starości oraz z różnic preferencyjnych w wyborze kryteriów starości. Wydaje się, że najmniej sporne są:

- kryterium biologiczne, określone przez uchwytne zmiany funkcji fizjologicznych organizmu;
- kryterium socjoekonomiczne, wynikające z podporządkowania przestrzeni życiowej współczesnego człowieka czynnikom socjologicznym, instytucjonalnym oraz ekonomicznym¹¹³.

Na te dwa kryteria składa się trzecie, psychologiczne, które jest najmniej precyzyjne, a obejmuje przeobrażenia w sferze procesów psychicznych, osobowości oraz w sferze subiektywnych doświadczeń. Nie ma pełnej synchronizacji między zmianami opisywanymi przy pomocy tych trzech kryteriów, dlatego niekiedy rozróżnia się kategorie wieku człowieka starego:

- wiek chronologiczny (kalendarzowy i socjoekonomiczny);
- wiek biologiczny;
- wiek psychologiczny¹¹⁴.

¹¹¹ M.R. Levenson, C.A. Crumpler, *Trzy modele rozwoju dorosłych*, „Rozwój Człowieka” 1996, nr 39, s. 135–149.

¹¹² A.M. Freund, *Indywidualizacja wieku. Perspektywa psychologiczna znaczenia wieku w kursy życia*, „Rozwój Człowieka” 1997, nr 40, s. 287–292.

¹¹³ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 265.

¹¹⁴ Ibidem, s. 265.

Wyodrębnione kryteria późnej dorosłości odnoszą się do trzech głównych wymiarów życia ludzkiego: biologicznego, psychospołecznego oraz psychologiczno-podmiotowego¹¹⁵.

Wiek metrykalny (kalendarzowy), najczęściej przywoływany dla określenia progu starości, nie jest jednak jedynym wskaźnikiem stopnia zaawansowania starości. Bardziej wyczerpujący opis obejmuje zarówno wiek kalendarzowy, biologiczny, jak i psychiczny, społeczny, ekonomiczny, socjalny czy prawny człowieka¹¹⁶. Takie holistyczne podejście do człowieka wskazuje na konieczność określenia jego kondycji zdrowotnej przy pomocy różnorodnych wskaźników z wielu płaszczyzn jego funkcjonowania, takich jak: ogólna sprawność fizyczna, kondycja psychiczna, energia, witalność, aktywność życiowa, występowanie chorób i niepełnosprawności, zachowania społeczne, postawy, przekonania, filozofia życia, sposób postrzegania zdarzeń, siebie i innych ludzi, reakcje emocjonalne, styl radzenia sobie z wymaganiami i sytuacjami trudnymi itp.¹¹⁷

Z tych względów przydatny okazuje się taki podział okresów starości, w którym wyróżnia się okresy starości różniące się nie tylko wiekiem, ale także stopniem sprawności poszczególnych frakcji organizmu. Są to:

- starość wczesna – od 64. do 74. roku życia – tzw. młodzi starzy, którzy w większości przypadków charakteryzują się dobrą sprawnością fizyczną i psychiczną oraz samodzielnością społeczną i ekonomiczną¹¹⁸; są to osoby, które stopniowo przechodzą na emeryturę¹¹⁹,
- starość późna (właściwy wiek starczy) od około 75. roku życia do 89. roku – tzw. starzy starzy, którzy są szczególnie narażeni na urazy fizyczne oraz ograniczenia psychiczne i środowiskowe, w tym wieku notuje się z reguły duży spadek sprawności psychofizycznej, potrzebę korzystania z pomocy innych oraz śmierć z powodu zaawansowanych chorób¹²⁰, większość osób w tym wieku umiera z tego powodu¹²¹,
- starość sędziwa – powyżej 90. roku życia – tzw. długowieczni – nieliczna grupa osób będących wzorem optymalnego starzenia się, odznaczających się dobrą sprawnością fizyczną i psychiczną uwarunkowaną, jak się przypuszcza genetycznie i środowiskowo oraz zależną od przejawianej w ciągu życia aktywności i stylu życia¹²².

¹¹⁵ Ibidem, s. 265.

¹¹⁶ B. Szatura-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA, Warszawa 2000.

¹¹⁷ E. Kasperek-Golimowska, *Starość w perspektywie edukacji...*, op. cit., s. 32,

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Z. Pietrański, *Rozwój ludzi dorosłych*, [w:] T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1992, s. 69.

¹²⁰ E. Kasperek-Golimowska, *Starość w perspektywie edukacji...*, op. cit., s. 32.

¹²¹ Z. Pietrański, *Rozwój ludzi dorosłych...*, op. cit., s. 69.

¹²² E. Kasperek-Golimowska, *Starość w perspektywie edukacji...*, op. cit., s. 32.

Osiągnięcie ostatniego etapu, a więc „długie życie” bez chorób i dolegliwości i w pełnej sprawności”, to jedno z największych życzeń człowieka, który na przestrzeni wieków poszukiwał skutecznych sposobów na walkę ze starością. Sposobów na ingerencję w proces starzenia się jest bardzo wiele, ale prawdziwą wartość z perspektywy promocji zdrowia mają tylko te, które stawiają sobie za cel akceptację okresu starości jako naturalnego etapu ludzkiego życia, budowanie pozytywnego obrazu starości i podejmowanie działań ukierunkowanych na poprawę zdrowia i jakości życia w tym etapie, aby nie oznaczał on bolesnego schyłku życia, lecz stał się jego godnym ukoronowaniem¹²³.

W Polsce ze względu na płeć – dla kobiet przyjmuje się 60 lat, dla mężczyzny 65 lat życia. W klasyfikacjach ONZ dolna granica wieku wynosi 65 lat. Większość gerontologów przyjmuje 60. rok życia za początek starości, ponieważ około 60. roku życia zaczynają się kumulować zjawiska fizyczne, psychiczne i społeczne właściwe starości¹²⁴.

Wiek kalendarzowy nie zawsze pokrywa się z wiekiem biologicznym, psychologicznym czy społecznym, co wynika z daleko posuniętego indywidualizmu procesu starzenia się. Ludzie w tym wieku kalendarzowym wykazują znaczne różnice między sobą, zarówno pod względem sprawności biologicznej, psychicznej czy sytuacji społecznej. Dlatego też wielu autorów podkreśla, że ludzie, którzy osiągnęli ustalony wiek, są „starymi” tylko z definicji. Twierdzą oni, że nie istnieje jednolity typ człowieka starszego¹²⁵.

W literaturze można spotkać różne podziały okresów starości. Niejednoznaczność kryteriów wiekowych i wydłużający się etap starości powodują, że stadium późnej dorosłości wymaga pewnego doprecyzowania. Jeżeli, zgodnie z wytycznymi WHO (World Health Organization – Światowa Organizacja Zdrowia), podzielimy go na podetapy:

- wiek przedstarczy – 45–59 lat,
- wczesna starość, która zaczyna się w wieku 60 lat i trwa do 74. roku życia,
- starość pośrednia między 75. i 89. rokiem życia,
- starość późna lub długowieczność od 90. roku życia aż do śmierci,

to nie ma wątpliwości, że organizm i psychika pięćdziesięcio- i dziewięćdziesięciokilkulatka znacznie się różnią. Różne kryteria podziału i różne propozycje podziału starości, wynikające między innymi z obniżającej się sprawności fizycznej, pozwoliły dokonać jeszcze innej kategoryzacji i podzielić starość na:

- początkową – 60–69 lat,
- przejściową – 70–74 lata,

¹²³ Ibidem, s. 32–33.

¹²⁴ S. Kraus, *Wiek podeszły, wiek starczy, wiek sędziwy*, „Wspólne Tematy” 1998, nr 9, s. 18.

¹²⁵ G. Garrett, *Uwagi dotyczące specyfiki negatywnego wpływu ludzi*, „Gerontologia Polska” 1998, nr 2, s. 4.

- zaawansowaną – 75–84 lata,
- niedołążną – 85 i więcej lat.

Istnieje również inny, znacznie prostszy, choć mało precyzyjny podział, który pozwala wyodrębnić tylko dwie grupy osób starszych:

- młodszych starszych (wiek 60–75 lat),
- starszych starszych (wiek powyżej 75 lat).

Biorąc za kryterium podziału starości poziom aktywności psychospołecznej oraz styl życia, można spotkać jeszcze inną kategoryzację, na podstawie której mówi się o trzecim (od 60. do 90. lat) i czwartym wieku (powyżej 90. roku życia). Oczywiście im bliżej czwartego, tym mniejsza sprawność psychofizyczna. Osoby w tym okresie życia rzadko kiedy funkcjonują samodzielnie, najczęściej wymagają już wsparcia ze strony innych ludzi lub instytucji. Jednak, i często ma to istotne znaczenie, nazwanie tego okresu trzecim i czwartym wiekiem nie generuje przykrych skojarzeń i nawiązań do negatywnych społecznych stereotypów starości. Jak więc łatwo zauważyć, specyfika tego stadium życia inspiruje do poszukiwań stosownych, oddających sens, ale niekrzywdzących, określeń. Mówi się o trzecim i czwartym wieku, o średniej i późnej dorosłości, zaawansowany wiek bywa także nazywany jesienią życia, wiekiem emerytalnym lub senioralnym.

2.3. Uwarunkowania procesu starzenia

Większość definicji pojęcia „starzenie się” w ujęciu jednostkowym uwzględnia przede wszystkim jego aspekt biologiczny. Przykładem tego jest interpretacja J. Piotrowskiego, który twierdzi, że starzenie się jest procesem zmian zachodzących w ustroju w ciągu całego życia, doprowadzając – wraz z wpływem lat – do osłabienia funkcji poszczególnych organów i ostatecznie do śmierci. W tym samym kontekście określają termin „starzenie się” A. Comfort i W. Pędich. Pierwszy z wymienionych autorów uważa, że starzenie się jest procesem stopniowym, doprowadzającym do spadku żywotności i odporności, a spadek ten ujawnia się z upływem czasu. Z kolei W. Pędich definiuje starzenie się jako naturalny długotrwały proces fizjologiczny, który zachodzi w osobniczym rozwoju żywych organizmów. W literaturze funkcjonują ponadto interpretacje ujmujące starzenie się jako jedną z faz życia. Można tu jako przykład przytoczyć pogląd J. Rembowskiego i W. Frolkis. J. Rembowski definiuje starzenie się jako proces rozwojowy, jedno ze stadiów życiowych człowieka, które jest nieodwracalne. Natomiast W. Frolkis podkreśla, że starzenie się jest jednym z prawidłowych etapów rozwoju osobniczego, to efekt zachodzących wraz z wiekiem zmian

morfologicznych i czynnościowych, które prowadzą do stopniowego ograniczenia możliwości adaptacyjnych ustroju¹²⁶.

W literaturze, dotyczącej przyczyn procesu starzenia, coraz częściej akcentuje się obecnie konieczność ujmowania procesu starzenia się człowieka szerzej niż tylko jako zjawiska biologicznego. W związku z tym postuluje się, aby przez starzenie się człowieka rozumieć nieuchronny, powszechny, długotrwały, zróżnicowany i wielopłaszczyznowy proces (tj. proces zachodzący w wymiarze biologicznym, psychologicznym i społecznym), który zależy od człowieka i od czynników społecznych, ekonomicznych, biologicznych, psychologicznych, ekologicznych, historycznych i kulturowych¹²⁷.

Sfera życia biologicznego to poznanie przyczyn i mechanizmów starzenia się, prawidłowości procesów biologicznych oraz sposobów uniknięcia śmierci. Jednak nie istnieje jednolita i powszechnie akceptowana teoria tłumacząca istotę biologicznego starzenia się¹²⁸.

Teoria zegara biologicznego zakłada, że istnieje wewnątrzustrojowy „zegar”, który reguluje zmiany podziału komórkowego i w ten sposób programuje procesy wzrostu, dojrzewania, starzenia się i śmierci. Według przedstawicieli nauk biologicznych istnieje specjalny gen lub szereg genów zawierających program starzenia. Regule tej podporządkowane są teorie molekularne. Zajmują się one procesami zachodzącymi wraz z wiekiem w dużych łańcuchowych cząsteczkach – jak np. kwasy nukleinowe, kolagen. W ciągu życia do molekuł włączają się metabolity, głównie tzw. wolne rodniki. Tworzą one między łańcuchami cząsteczek krzyżowe wiązania lub mosty, utrudniające ich funkcjonowanie, co doprowadza do zwyrodnienia i śmierci. Wśród teorii molekularnych wyróżnia się m.in. teorię błędów genotypowych, teorię wolnych rodników, teorię międzydrobinowych wiązań krzyżowych. Kolejną propozycją jest teoria autoimmunologiczna, która mówi, że w miarę upływu lat system obrony immunologicznej człowieka słabnie. Nie broni przed wniknięciem obcych lub przed obecnością własnych, zmienionych substancji, a nawet może zacząć produkcję przeciwciał skierowanych ku prawidłowym komórkom własnego ustroju, co prowadzi do zniszczeń i uszkodzeń typowych dla starości. Biologzy szkoły A. Weismanna uważają, że starzenie się i śmierć jest ceną, jaką płacą ludzie za ewolucyjny rozwój organizmu. Żadna komórka nie trwa wiecznie, gdyż albo dzieli się na dwie potomne albo obumiera. Organizm ludzki posiada wiele wyspecjalizowanych komórek, które tracą zdolność do podziału i regeneracji, ulegając zwyrodnieniu i śmierci, co w konsekwencji prowadzi do śmierci całego ustroju. M. Burger wprowadził pojęcie biomorfozy,

¹²⁶ A. Leszczyńska-Rejchert, *Wspomaganie osób starszych...*, op. cit., s. 16–17.

¹²⁷ E. Trafiałek, *W poszukiwaniu źródeł starości*, „Gerontologia Polska” 1996, nr 1, s. 20–25.

¹²⁸ G. Garrett, *Uwagi dotyczące specyfiki badan populacji ludzi starszych*, „Gerontologia Polska” 1998, nr 2, s. 24.

oznaczające całokształt przemian, jakie przechodzi organizm ludzki od poczęcia do zgonu – przemiany życiowe i bioreuzy (oznacza upływ życia). Starzenie się jest zjawiskiem ogólnokosmicznym, cała materia starzeje się i zmiany te są nieodwracalne. Przyczyny nierównomiernego starzenia się biologicznego tkwią w zdolnościach regeneracyjnych narządów oraz w warunkach i trybie życia danego osobnika¹²⁹.

Biologiczny proces starzenia się opisany jest w literaturze w aspekcie zmian, jakie mogą zachodzić w prawidłowo starzejącym się ustroju. Najczęściej gerontologowie zwracają uwagę na zmiany, które prowadzą do obniżenia aktywności biologicznej, utrudnionej wymiany wody, upośledzenia funkcji komórek, itp.; degenerację (zwyrodnienie, pojawienie się patologicznych elementów); atrofię (zanik komórek, w miejsce zmieniających się komórek czynnościowych powstaje tkanka łączna, która kurcząc się powoduje marszczenie powierzchni narządów); aregenerację (utrata zdolności do podziału i odnowy komórek, w wyniku której zmniejsza się liczba komórek czynnych w narządach, powodując ubytek objętości i wagi narządów, co określa się jako uwiad starczy). Kolejne zmiany dotyczą organów zmysłów, głównie wzroku, słuchu i zmysłu równowagi, często również węchu i smaku. Pojawiają się również zmiany w układzie krążenia, oddechowym, moczowym, nerwowym, pokarmowym, mięśniowo-szkieletowym. Zachodzą zmiany w czynnościach nerek, obniża się metabolizm, zawartości wody oraz odporność organizmu. Ponadto występują zmiany skóry, włosów, postawy ciała. Niektóre zjawiska, mające charakter zmian starczych, zaczynają się już wkrótce po urodzeniu, a tkanki i narządy tego samego organizmu starzeją się w różnym tempie i w różny sposób¹³⁰.

Reasumując analizę starzenia się jako zjawiska biologicznego, należy stwierdzić, że polega ono na osłabieniu funkcji narządów, przy jednoczesnym wykorzystaniu mechanizmów kompensacyjnych. Zdolność kompensacji umożliwia zachowanie stałości środowiska wewnętrznego, a tym samym zachowanie życia. Jednak wraz z zaawansowaniem starzenia zdolność ta maleje, zmniejsza się prawdopodobieństwo dalszego zachowania życia i wzrasta prawdopodobieństwo śmierci¹³¹.

Uwarunkowania psychologiczne starają się opisać i wyjaśnić proces starzenia się w aspekcie zmian zachodzących w osobowości i inteligencji, rozpatrują konsekwencje tych zmian, szukają czynników modyfikujących i optymalizujących zachowanie się człowieka w okresie starości. Przez wiele lat dominował w psychologii deficytowy model starości. Zakładano, że wraz z wiekiem następuje obniżenie intelektualnej zdolności uczenia się i osiągnięć. Koncepcja ta jest negowana przez współczesne teorie psychologiczne, które uznają stałe doskonalenie się i bogacenie osobowości na każdym etapie rozwoju. Wśród nich najbardziej znana jest teoria „Szkoły Bońskiej”.

¹²⁹ A. Leszczyńska-Rejchert, *Wspomaganie osób starszych...*, op. cit., s. 23–24.

¹³⁰ N. Coni, W. Davison, S. Webster, *Starzenie się*, PWN, Warszawa 1994, s. 55–67.

¹³¹ W. Pędlich, *Ludzie starzy*, Centrum Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 1996, s. 8.

H. Thomae i jego współpracownicy ustalili, że starość nie jest efektem wyłącznie przeżytych lat życia, lecz głównie ukształtowanym obrazem siebie, połączonym ze stanem zdrowia, cechami osobowości i aktywnością życiową. Stwierdzili, że istnieje możliwość zmian w zachowaniu na drodze uczenia się. Na gruncie gerotopsychologii wyróżnia się teorię odpowiedników i teorię przypadków. Pierwsza z nich zakłada, iż cechy ujawniające się w późnym okresie życia to rezultat wczesnego rozwoju. Człowiek nie nabywa nowych cech, a wcześniejsze skłonności ulegają spotęgowaniu. Teoria przypadków uznaje zaś, że psychika człowieka starego jest rezultatem działania różnych wydarzeń życiowych. Podobny sens ma teoria przedstawiona przez S. Kowalika, nazywana przez autora orientacją historyczną. Zgodnie z tą teorią stan biopsychospołeczny człowieka starszego zależy w znacznym stopniu od wcześniejszych okresów życia. Odpowiednio duże zasoby psychiczne uzyskane przed fazą starości pomagają przeciwstawić się regresowi rozwojowemu, jak również osiągnąć postęp w samodoskonaleniu się. Przy czym sposób przeżywania starości zależy od warunków społeczno-historycznych, w jakich funkcjonowało pokolenie¹³².

Z pedagogicznego punktu widzenia niezwykle istotne są teorie „całozyciowego” analizowania na gruncie psychologii rozwoju człowieka w ciągu całego życia, które wskazują możliwości zmian rozwojowych w fazie starości. Zmiany te mają charakter wielopłaszczyznowy oraz wielokulturowy. Najważniejsze założenie psychologii rozwoju człowieka w ciągu życia, dotyczące ludzi starszych, to stwierdzenie, że człowiek starszy może rozwijać się, mimo słabości kondycji fizycznej. W przypadku osób starszych celem rozwoju jest – według przedstawicieli behawioralnego nurtu w psychologii rozwoju człowieka w ciągu życia – przystosowanie się do nowych warunków, wynikających z procesu starzenia się. W praktyce polega to na utrzymaniu sprawności psychofizycznej poprzez selektywną stymulację i kompensację ograniczeń funkcjonowania jednostki. Natomiast zwolennicy antynaturalistycznych kierunków badań nad rozwojem człowieka uważają, że rozwój ludzi starszych polega na restrukturyzacji doświadczenia indywidualnego w kierunku integracji struktur psychicznych. Proces restrukturyzacji i integracji doświadczenia stanowi istotę rozwoju podmiotowości. O rozwoju podmiotowym świadczy zmiana ustosunkowań do własnej osoby, innych ludzi i świata wartości. Z kolei M. Straś-Romanowska twierdzi, że w okresie starości stymulacja rozwojowa człowieka pełna jest sprzeczności, ponieważ współwystępuje zarówno dążenie do zachowania dotychczasowej sprawności i efektywnej adaptacji do nowych sytuacji oraz dążenie do integracji osobowości. Zdaniem tej autorki, człowiek starszy nie powinien w fazie starości koncentrować się tylko na wymiarze sprawnościowym, kompetencyjnym, gdyż może to doprowadzić go do poczucia winy, rozpacz¹³³.

¹³² S. Kowalik, *Wspomaganie rozwoju w procesie starzenia się*, [w:] B. Kaja (red.), *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokorekcja*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2000, s. 69.

¹³³ M. Straś-Romanowska, *Paradoksy rozwoju człowieka w drugiej połowie życia a psychoprofilaktyka starości*, [w:] B. Kaja (red.), *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokorekcja*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2000, s. 45–49.

Niektórzy przedstawiciele psychologii rozwoju człowieka w ciągu życia traktują rozwój psychiczny jako proces wypełniania zadań rozwojowych. Jeśli zostaną one zrealizowane, to człowiek zyskuje poczucie zadowolenia, szczęścia, samoakceptacji, a także poczucie własnego rozwoju, aprobatę otoczenia, a w dalszej kolejności powodzenie w rozwiązywaniu kolejnych zadań. Wyznacznikami zadań rozwojowych są: potrzeby organizmu, wymagania społeczno-kulturowe, własna refleksja jednostki, odnosząca się do aspiracji lub/i wartości. Wyróżnia się typowe zadania rozwojowe poszczególnych etapów życia oraz zadania indywidualne, zależne od potrzeb i możliwości jednostki, kontekstu społeczno-kulturowego¹³⁴.

Teorie na temat inteligencji człowieka starszego zmieniły się wraz z rozwojem badań nad nią. Tradycyjnym poglądem, wynikającym z powszechnie panującej koncepcji „deficytu intelektualnego”, było stwierdzenie, że na starość następuje obniżenie sprawności intelektualnej. Obecnie na podstawie badań uznano, że inteligencja wraz z wiekiem nie zmniejsza się, lecz zmienia, nabiera innego ukierunkowania. Pod wpływem czasu ulega obniżeniu inteligencja płynna, nie zmienia się natomiast tzw. inteligencja skryzalizowana. Pewne obszary inteligencji mogą się nawet poszerzać z upływem czasu. Procesy pamięciowe wraz z wiekiem ulegają osłabieniu. W naturalnych warunkach zdolności pamięciowe ulegają tylko nieznacznemu osłabieniu, które nasila się po 90. roku życia. Stosunkowo dobrze zachowana jest pamięć dawna, a słabiej pamięć wydarzeń świeżych. Procesy myślowe osoby w starszym wieku cechuje zwolnienie ich tempa, konkretności i prostota interpretacji, trudności w myśleniu abstrakcyjnym, ale mądrzejsze i bardziej adekwatne rozwiązania. Dla ludzi starszych charakterystyczne jest myślenie dopuszczające więcej niż jedno prawidłowe rozwiązanie. Uczenie się jest możliwe nawet w późnym wieku, chociaż wymaga większej ilości czasu i dużej liczby prób. Osoby starsze uczą się wolniej i z mniejszą łatwością, co wnika m.in. z wydłużenia się czasu reakcji i słabszej koncentracji uwagi. Zdolności twórcze są sprawą bardzo indywidualną, niektórzy zachowują je do późnych lat, u innych pojawiają się lub rozwijają dopiero w starszym wieku. Działania twórcze może wywołać głęboka refleksja nad śmiercią, stanowiąc postać tzw. efektu ostatniej pracy. Przyczyny obniżenia się twórczych zdolności najczęściej tkwią w spadku lub zmianach motywacji, a nie w obniżeniu. W związku z tym ludzie starsi potrzebują silnych zachęt, podniet i pomocy, aby podjąć nową działalność¹³⁵.

Wśród socjologicznych uwarunkowań starzenia się dominują dwie przeciwstawne koncepcje: teoria wyłączenia i teoria aktywności. Opierają się one na założeniu, iż normy i role społeczne mają wpływ na tożsamość i zachowanie osoby starszej. Teoria wyłączenia, inaczej teoria nieangażowania oraz alienacji, naturalnego odejścia jest prezentowana przez W.E. Henry'ego i E. Cumming. Zgodnie z tą teorią wycofanie się ludzi starszych z życia społecznego jest naturalne i powszechnie akceptowane. Przedstawiciele teorii wyłączenia twierdzą, iż istnieje konieczność oszczędnego

¹³⁴ A. Leszczyńska-Rejchert, *Wspomaganie osób starszych...*, op. cit., s. 27–28.

¹³⁵ A. Leszczyńska-Rejchert, *Wspomaganie osób starszych...*, op. cit., s. 27–28.

wykorzystania zmieniających się wraz z wiekiem zasobów życiowych. Dostosowanie własnej aktywności do aktualnych możliwości daje człowiekowi starszemu satysfakcję i dobre samopoczucie, eliminuje stresy związane z pracą i różnymi rolami społecznymi, pozwala wykorzystać czas wolny na aktywność i ograniczający kontakty społeczne, jest zatem szczęśliwy i zadowolony.

Jest to aspekt indywidualny procesu wyłączenia się. Natomiast w kontekście społecznym wycofywanie się osób starszych jest ujmowane jako proces powszechny, występujący we wszystkich systemach społecznych, zapewniający równowagę i trwanie systemów. Stopniowo wycofujący się z życia zawodowego i społecznego ludzie starzy ustępują miejsca pracy młodszym generacjom, powierzają im swoje role społeczne. Teoria aktywności została stworzona przez R. Cavana, R. Havighursta i R. Albrecht. Zasadniczym pojęciem tej teorii jest aktywność, którą traktuje się jako potrzebę społeczną i psychiczną ludzi w każdym wieku. Przy czym uwzględnia się indywidualne różnice pomiędzy ludźmi. Teoria ta zwraca uwagę na możliwości i konieczność aktywnego spędzania czasu, postuluje jednak największą aktywność do późnych lat. Zgodnie z jej ideą, człowiek starszy powinien podtrzymywać wzory i wartości charakterystyczne dla poprzedniego okresu życia, a utracone role społeczne kompensować podejmowaniem nowych ról. W literaturze coraz częściej odnaleźć można wiele innych teorii, dotyczących starzenia się w aspekcie społecznym. Obok przedstawionych teorii istnieją m. in. teoria fenomenologiczna i socjośrodowiskowa J.F. Gubriuma, J. Hochsildsea (opiera się na założeniu, iż jednostka sama tworzy swój obraz starości; środowisko życia jednostki wyznacza procesowi starzenia się pewne cechy wspólne; jednostka przyjmuje od rodziny, środowiska określone wzory postępowania); teoria wymiany (głosi, iż ludzie starsi z powodu zmieniających się zasobów nie spełniają wymogu wzajemności z innymi grupami, co stanowi podstawę do zinstytucjonalizowania tej nierównej wymiany i w konsekwencji prowadzi do nierówności społecznej w stosunku do ludzi starszych); teoria naznaczenia społecznego (zakłada, iż w wyniku stopniowej utraty ról społecznych i grup odniesienia osoby starsze stają się zależne od środowiska zewnętrznego, które postrzega je jako osoby zależne; ludzie starsi identyfikują się z wyznaczonymi im rolami); teoria biegu życia (traktuje starość jako wynik dotychczasowych doświadczeń życiowych, posługując się analizą czasu biograficznego jednostki w różnych momentach życia, bada subiektywne doświadczenie oraz bieg życia na tle zmian demograficznych, kulturowych i strukturalnych); teoria satysfakcji wieku (według tej teorii społeczeństwo dzieli się na grupy – kohorty wieku, różniące się prestiżem, dochodem, władzą, rolami, normami); polityczna ekonomia starości (zgodnie z tą teorią starość jest produktem polityki socjalnej, podziału pracy, różnic ekonomicznych i społecznych). Teoria interakcjonizmu symbolicznego zakłada, iż każda osoba inaczej przeżywa starość, w zależności od indywidualnych doświadczeń życiowych, cech osobowościowych i stylu życia. Przeżywanie starości, jej znaczenie i rozumienie nadaje sama osoba starsza¹³⁶.

¹³⁶ S. Kowalik, *Pedagogiczne problemy funkcjonowania i opieki osób w starszym wieku*, [w:] W. Dykik (red.), *Pedagogika specjalna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1997, s. 279–280.

2.4. Objawy i skutki starości

Proces starzenia się wiąże się przede wszystkim z licznymi konsekwencjami zdrowotnymi i biologicznymi zmianami, zachodzącymi w organizmie człowieka, takimi jak obniżona sprawność fizyczna, wielochorobowość, szczególna podatność na choroby chroniczne, zmęczenie, atrofia tkanek czy stopniowa utrata kontroli nad podstawowymi procesami fizjologicznymi. Starzenie się organizmu pociąga za sobą również wiele zmian w fizjonomii osoby starszej, takich jak: siwienie włosów, pojawianie się zmarszczek, plam starczych, pochylenie postawy ciała czy drżenie rąk. Charakterystyczne dla procesu starzenia się przemiany fizyczne wywierają wpływ na psychologiczny wymiar życia starzejącej się osoby, jej samoakceptację i samopoczucie. Niosą ze sobą również znaczenie symboliczne, które określa pozycję osób starszych w obrębie społeczeństwa i wyznacza ich społeczną oraz osobistą tożsamość.

Jakość i treść kulturowych oraz społecznych przekazów na temat starości czy starzejącego się ciała w dużym stopniu rzutują nie tylko na stosunek przedstawicieli innych grup wiekowych do osób starszych i antycypację własnego starzenia się, ale mogą także mieć istotne konsekwencje dla sposobu doświadczania i postrzegania własnego ciała przez osoby starsze¹³⁷.

Zewnętrzne przejawy starzenia się odnoszą się do powierzchniowych symptomów tego procesu. Bardziej widoczne są zmiany zachodzące w skórze, ale obejmują one też zęby i ogólną postawę ciała. Najbardziej widoczną zmianą na skórze są zmarszczki; proces tworzenia się zmarszczek zaczyna się w wieku średnim. Na ich powstanie wpływa natężenie ekspresji mimicznej, zanik podskórnej wyściółki tłuszczowej, utrata elastyczności skóry. Zanik podskórnej tkanki tłuszczowej jest też sprawcą charakterystycznego wyniszczonego wyglądu osób w starszym wieku. Z wiekiem skóra traci zdolność do zatrzymywania płynów, staje się sucha i mniej elastyczna. Proces starzenia się fizycznego łączy się z pojawieniem się punktów ciemniejszego pigmentu. Rany zasklepiają się wolniej, gdyż cieńsze komórki i naczynia goją się w wolniejszym tempie¹³⁸.

Natomiast włosy z wiekiem stają się siwe i tracą połysk. Siwienie intensyfikuje się na skroniach i stopniowo rozprzestrzenia się na czubek głowy. Włosy starszych osób są cieńsze i lżejsze w porównaniu z ciemniejszymi i grubszymi włosami, jakie osoby te miały w młodszym wieku. Obie płcie nierzadko w tym okresie tracą

¹³⁷ A. Dziuban, *Starzejące się ciało w społeczeństwie somatycznym*, [w:] M. Nózka, M. Smagacz-Poziomska (red.), *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny ...* op. cit.

¹³⁸ J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka...*, op. cit., s. 529–530.

również owłosienie rąk i nóg. U niemal wszystkich starszych mężczyzn i u około 80% kobiet widoczne staje się odsuwanie linii włosów od czoła. U mężczyzn zazwyczaj w brwiach, w uszach i nozdrzach rosną dłuższe i szorstkie włosy. U kobiet, wyraźniej niż u mężczyzn, dochodzi do utraty włosów na tułowiu.

Często też pojawia się owłosienie twarzy nad górną wargą i na podbródku¹³⁹. Większość problemów z uzębieniem wynika z patologicznych procesów, a nie z normalnego starzenia się. W miarę normalnego starzenia się zęby często ciemnieją i używają spłaszczoną powierzchnię. Może też ulegać zniszczeniu produkcja dentyny, dochodzi wówczas do kruszenia się miazgi korzenia zęba, recesji dziąseł i pewnego zmniejszenia się gęstości kości¹⁴⁰.

Kurczenie się dysków w kręgosłupie starszych osób prowadzi do nieznacznego zmniejszenia się długości ciała. Proces ten dokonywał się stopniowo od wczesnej dorosłości, ale dopiero teraz można go dostrzec gołym okiem. Utrata kolagenu między kręgami sprawia, że kręgosłup wygina się. Zmiany długości ciała mogą być szczególnie widoczne u starszych kobiet, u których często tworzy się „wdowi garb” lub „garb dziewczyci wdowy” z boku szyi. Jest on skutkiem osteoporozy, zaburzenia częstego u kobiet, spowodowanego stopniowym zanikiem masy kostnej. Ze zmianami w ogólnej postawie ciała starszych osób wiążą się zmiany w sposobie chodzenia. W miarę zaawansowania wieku, u starszych osób zaznacza się tendencja do zmniejszania się siły mięśni, postępująca łącznie ze zmniejszeniem się masy kości i mięśni. Zmiany te mogą prowadzić do sztywności, chwiejności i upadków. Z wiekiem chodzenie łączy się z coraz większym wysiłkiem. Problemy z chodzeniem, niezależne od tego, czy zostały spowodowane przez chorobę, przerwę w chodzeniu, uboczne skutki zażywania leków lub pogorszenie się stanu fizycznego – mogą prowadzić do zmniejszonej ruchliwości, braku aktywności, zależności i upadków. Skuteczne radzenie sobie z przyczyną problemów w chodzeniu ma doniosłe znaczenie dla działań opiekunów starszych osób¹⁴¹. Wewnętrzne zmiany związane ze starzeniem się to niewidoczne przemiany degeneracyjne. W miarę zaawansowania wieku zmniejsza się wielkość i ciężar mózgu. Mózg stopniowo oddziela się od swej otoczki – kory mózgowej. W tym czasie dochodzi do zmniejszenia się przepływu krwi w mózgu i spadku wchłaniania przez mózg tlenu oraz glukozy¹⁴².

Serce w czasie starzenia się ma tendencję do utrzymywania swojej wielkości, choć tkanka sercowa może ulegać atrofii. Traci elastyczność aorta, która jest główną żyłą rozprowadzającą krew. Twardnienie i kurczenie się tętnic utrudnia swobodny przepływ krwi. W konsekwencji serce musi intensywniej pracować, a mimo to

¹³⁹ Ibidem, s. 530.

¹⁴⁰ Ibidem, s. 530.

¹⁴¹ Ibidem, s. 530.

¹⁴² Ibidem, s. 531.

efekty tego wysiłku są mniejsze niż we wcześniejszych okresach życia¹⁴³. Z wiekiem obniża się efektywność układu oddechowego. Spada maksymalna zdolność oddychania, zmniejsza się objętość płuc, ogólna ich wydolność i podstawowe zużycie tlenu. Wszystko to prowadzi do zmniejszenia się tempa metabolizmu. Zaznacza się również mniejsza giętkość i elastyczność płuc w wyniku zmian kolagenowych w tkance płuc i w ścianach naczyń krwionośnych. Ponadto z wiekiem słabną mięśnie ciała. Osteoporoza żeber i kręgow oraz zwapnienie chrząstek mogą również powodować sztywnienie ściany klatki piersiowej¹⁴⁴.

Układ trawienny zmienia się wraz z wiekiem. Szczególnie widoczne jest produkowanie mniejszej ilości soków trawiennych i zwolnienie pracy jelit. Powoduje to fale skurczów służących do przesuwania treści, znajdujących się w przewodzie pokarmowym ku dołowi. Obstrukcja, często występująca w zaawansowanym wieku, jest wskaźnikiem zmian zachodzących w układzie pokarmowym¹⁴⁵.

W tym czasie zmniejsza się długość ciała, szczególnie widoczna u starszych kobiet. Zmiany te są przypisane głównie uciskowi kręgosłupa, spowodowanemu przez progresywne spłaszczanie się dysków, jak też wysokości poszczególnych kręgow. Ich wysokość zmniejsza się w ciągu dwudziestu lat o około 1,2 centymetra. Zaznacza się również tendencja do większej kruchości kości oraz do zmniejszania się masy i siły mięśni¹⁴⁶.

Na ogół efektywność układu moczowego zmniejsza się z wiekiem. Starsze osoby rzadziej czują potrzebę oddawania moczu. Zmniejsza się liczba komórek nerkowych, co powoduje gorsze wydalanie toksyn i zbędnych produktów przemiany materii. Ponadto pęcherz staje się mniej elastyczny. U zaawansowanej wiekiem osoby ma on o ponad połowę mniejszą pojemność niż pęcherz młodego dorosłego¹⁴⁷.

Z wiekiem układ immunologiczny reaguje słabiej i mniej efektywnie. Organizm nie tak dobrze, jak wcześniej usuwa obce substancje ze swych systemów. Układ odpornościowy staje się mniej skuteczny, częściowo w wyniku załamania się sprzężenia zwrotnego w organizmie¹⁴⁸.

Zaawansowany wiek przynosi zmiany w funkcjonowaniu zmysłów. Na ogół jest to stopniowe ich pogarszanie się. Starsze osoby zwykle nie reagują tak szybko na bodźce zmysłowe i często nie uzyskują już adekwatnych percepcyjnych informacji o swym otoczeniu. Te zmiany fizjologiczne mają konsekwencje psychologiczne. To

¹⁴³ Ibidem, s. 531.

¹⁴⁴ Ibidem, s. 532.

¹⁴⁵ Ibidem, s. 532.

¹⁴⁶ Ibidem, s. 532.

¹⁴⁷ Ibidem, s. 532.

¹⁴⁸ Ibidem, s. 532.

dzięki zmysłom wzroku, słuchu, smaku, dotyku i węchu jednostka jest związana ze światem zewnętrznym. W ten sposób zmysły sprawiają, że człowiek jest nastawiony na świat i jego interpretację. Niektóre badania wskazują, że upośledzenie zmysłów, szczególnie wzroku i słuchu, wyzwała skłonność do zależności w codziennym życiu i stanowi istotny czynnik ryzyka obniżenia się ogólnego poziomu funkcjonowania. Na postrzeganie świata przez starszych ludzi mogą wpływać zmiany w samych zmysłach¹⁴⁹.

Istnieje kilka związanych z wiekiem strukturalnych zmian w systemie widzenia. Zmniejszenie się średnicy źrenicy, zwiększają się nieprawidłowości na powierzchni rogówki i zmniejsza się zdolność akomodacyjna soczewek, a w konsekwencji pojawiają się trudności w skupieniu wzroku na bliskich przedmiotach. Z wiekiem soczewka oka staje się też mniej przezroczysta, zmniejsza się liczba wypustek nerwowych, składających się na nerw wzrokowy, może też być gorsze widzenie barw. Jest to skutek utraty wrażliwości przez fotoreceptory i przekazywania przez nie impulsów wzrokowych do układu nerwowego. Takie zmiany w obrębie narządu wzroku, towarzyszące procesowi starzenia się, mają codzienne, praktyczne implikacje. Wiele problemów związanych ze wzrokiem mogą skorygować okulary. Poza zmianami w oczach, często towarzyszącymi procesowi normalnego starzenia się, istnieje ryzyko wystąpienia chorób oczu. Powszechnie u osób starszych są zwłaszcza dwa rodzaje problemów ze wzrokiem, zaćma i jaskra¹⁵⁰.

Zmiany w obrębie słuchu można stwierdzić, badając ucho zewnętrzne, środkowe i wewnętrzne. U wielu starszych osób ma miejsce zwiększone wydzielanie się woskowiny w uszach, co prowadzi do jej nadmiernego gromadzenia się, a w konsekwencji do blokowania zewnętrznego przewodu słuchowego. Połączenia łańcucha kostek w uchu środkowym często zwapniają się i stają się przez to mniej elastyczne. Natomiast w uchu wewnętrznym może dojść do utraty giętkości i reaktywności błon ślimaka, jak też do zmniejszenia się przepływu krwi w ślimaku. Upośledzenie słuchu u starszych ludzi zdarza się dużo częściej niż u dorosłych w wieku średnim. Ocenia się, że około 30% dorosłych w wieku od 65 do 74 lat i około 50% osób w wieku od 75 do 79 lat ma różnego stopnia niedosłuch¹⁵¹.

Wrażliwość na cztery podstawowe rodzaje smaku – gorzki, słodki, kwaśny i słony – często się zmienia. Przyczyną tego jest głównie stopniowe zmniejszanie się liczby kubków smakowych. U niektórych osób do takiego obniżenia się wrażliwości w ogóle nie dochodzi. Na smak pokarmu wpływa powonienie. Z wiekiem następuje zgeneralizowane zanikanie buławek węchowych¹⁵².

¹⁴⁹ Ibidem, s. 533.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 533.

¹⁵¹ Ibidem, s. 532.

¹⁵² Ibidem, s. 533.

Starość nie zawsze kojarzy się z chorobami, choć niektóre osoby starsze wymagają opieki, to większość jej nie potrzebuje. U osób starszych tempo zdrowienia staje się wolniejsze lub nawet stan ich będzie się pogarszał. Jednak populacja osób starszych jest podatna na pewne zaburzenia i choroby. Do najczęstszych należą artretyzm, cukrzyca, choroby serca, udar mózgu, rak i osteoporoza¹⁵³.

Wraz z wiekiem obniża się sprawność zmysłów i ruchowa, jednak myślenie i nagromadzona wiedza mogą skompensować te ubytki. Większość starszych ludzi jest zdolnych do satysfakcjonującego funkcjonowania, co stanowi najbardziej praktyczne kryterium zdolności adaptacyjnych. Choć u niektórych osób procesy starzenia się mogą prowadzić do obniżenia się zdolności pamięciowych, to w żadnym razie nie oznacza to, że podobne zmiany muszą zajść u wszystkich. Podczas gdy pamięć sensoryczna i krótkotrwała ulegają z wiekiem nieznacznym zmianom, to pamięć długotrwała w jakimś stopniu się pogarsza. Problemem stają się mniej efektywne procesy kodowania i wydobywania z pamięci. Przypominanie, które pogarsza się z wiekiem, polega na wyszukiwaniu i odzyskiwaniu informacji z magazynu pamięci¹⁵⁴. Natomiast rozpoznawanie nie pogarsza się z wiekiem, nie obejmuje odzyskiwania z pamięci danych, ale raczej polega na selekcjonowaniu poprawnej odpowiedzi z docierających informacji¹⁵⁵.

W sferze psychologicznej zmiany rozwojowe, związane ze starzeniem się, potwierdzają najpełniej jedną z podstawowych tez psychologii rozwoju w ciągu życia, zakładającą pluralistyczny, wielowątkowy i wielokierunkowy charakter rozwoju człowieka. Tu najwyraźniej też widać współwystępowanie regresu i rozwoju¹⁵⁶.

Z wiekiem wrażliwość zmysłów słabnie, stwierdzono, że od około 40.–50. roku życia stopniowo podwyższa się próg wrażliwości dla zmysłu wzroku, słuchu oraz smaku. Jedynie wrażliwość na ból pozostaje na względnie stałym poziomie. W odniesieniu do procesów uwagi, stosunkowo nieliczne badania u ludzi starych wykazały osłabienie zarówno selektywności uwagi, jak i zdolności do jej koncentracji. Wydłuża się również czas reakcji na bodźce wzrokowe i słuchowe oraz czas wykonywania czynności, zarówno prostej, jak i złożonej. Spowolnienie czasu reakcji to najpewniejszy i uniwersalny psychofizyczny wskaźnik starzenia się. Wydłużenie się czasu reakcji oraz spowolnienie tempa czynności powoduje ogólne obniżenie sprawności psychomotorycznej¹⁵⁷.

¹⁵³ Ibidem, s. 537.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 537.

¹⁵⁵ Ibidem, s. 547.

¹⁵⁶ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość. Wiek starzenia się*, [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, Wydawnictwo Naukowe PAN, Warszawa 2005, s. 270.

¹⁵⁷ I.C. Cavanaugh., *Starzenie się*, [w:] P.E. Bryant, A.M. Colman (red.), *Psychologia rozwojowa*, Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 109–135.

Z wiekiem obniża się zdolność zapamiętywania, przy czym największy deficyt występuje w odniesieniu do pamięci mechanicznej i bezpośredniej¹⁵⁸. Również pamięć długoterminowa ulega wraz z wiekiem osłabieniu, jednak w znacznie mniejszym stopniu niż pamięć bezpośrednia. Z kolei w zdolności rozpoznawania nie odnotowano istotnych zmian. Wyniki badań nad pamięcią długoterminową ludzi starych są korzystniejsze, gdy dotyczą zapamiętywania treści ważnych dla osoby badanej oraz treści interesujących ją. Z kolei modyfikatorem pamięci bezpośredniej jest czas prezentacji materiału pamięciowego oraz jego rodzaj. Im dłużej trwa ekspozycja informacji oraz im bardziej wiążą się one z realiami życia, tym lepsze są wyniki w testach zapamiętywania. Pamięć, decydująca o możliwościach uczenia się, stanowi najbardziej czuły punkt w samoocenie sprawności poznawczej ludzi starych. Proces ten można udoskonalać. Nawet osoby w 75. roku życia, poddane treningowi umiejętności korzystania z mnemotechniki, zdolne są do znacznego poprawienia wyników zapamiętywania osiągniętych w warunkach presji czasowej¹⁵⁹.

Interesujące dane na temat pamięci ludzi starych opisują D. Kramer i P. Kahlburgh. Badali oni zapamiętywanie przeczytanego tekstu i wpływ reguł myślenia dialektycznego na zakres pamięci oraz sposób odtwarzania zapamiętanego materiału. W wyniku tych badań stwierdzono, że osoby starsze ujawniły znacząco więcej poglądów dialektycznych i mniej mechanicznych niż osoby starsze, które w treści paradygmatów wykazywały poglądy typu dialektycznego, streszczały przeczytany tekst w sposób bardziej uporządkowany, nadając mu strukturę hierarchiczną, abstrahowały od szczegółów, zwracały większą uwagę na tematy ogólne, wskazywały na elementy wspólne dla wszystkich historii, a nie na to, co je różniło. Można uznać, że odtwarzanie tekstu przez osoby starsze miało charakter rekonstrukcji, a nie reprodukcji.

Wyniki przytoczonych badań świadczą o tym, że cechy pamięci ludzi starych są jakościowo odmienne od cech pamięci osób młodych i pozostają w związku z właściwościami myślenia kontekstualno-dialektycznego. Badania J. Trempały nad inteligencją ludzi starych pokazują, w sposób jeszcze bardziej spektakularny niż badania nad pamięcią, wielowątkowość strukturalnych zmian, które dotyczą:

- poziomu ogólnej inteligencji;
- relacji między zdolnościami składającymi się na inteligencję ogólną;
- myślenia formalno-operacyjnego;
- relacji między podstawowymi typami funkcjonowania poznawczego¹⁶⁰.

Zmiany w sferze inteligencji ogólnej, eksponowane przez klasyczny, biologistyczny model starzenia się, wyrażają się w ilościowym spadku sprawności funkcji intelektualnych

¹⁵⁸ S. Krzyński, *Geriatrya i psychogeriatrya. Zagadnienia ogólne*, [w:] S. Krzyński (red.), *Zaburzenia psychiczne wieku podeszłego*, Wydawnictwo PZWL, Warszawa 1993, s. 9–33.

¹⁵⁹ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 270–271.

¹⁶⁰ Ibidem, s. 271.

mierzonych standardowymi testami. Na podstawie tego typu pomiarów wiadomo, że od około 60. roku życia obniżeniu ulega tzw. ogólny iloraz inteligencji. Obraz profilu intelektualnego nie upoważnia jednak do jednoznacznie negatywnej oceny inteligencji ludzi starych. Z jednej strony widać spadek takich zdolności, jak: myślenie indukcyjne, wyobraźnia przestrzenna, koordynacja wzrokowo-ruchowa. Spadek jest widoczny zwłaszcza wtedy, gdy próby przeprowadzane są w warunkach presji czasowej. Deficyty w obszarze wymienionych funkcji uchwytne są już u osób w 57. roku życia, a stają się wyraźne po przekroczeniu 60. roku życia. Największy spadek sprawności intelektualnej zaobserwowano na około 5 lat przed śmiercią naturalną i określono mianem spadku ostatecznego. Równocześnie stwierdzono, że rozumowanie arytmetyczne, kompetencje słowno-pojęciowe oraz nabyte w ciągu życia wiadomości nie wykazują ubytków¹⁶¹. S. Krzywiński podaje, że różnica wyników w skali słownej i bezsłownej testu Wechslera u ludzi po 60. roku życia waha się w granicach 20 punktów. W procesie starzenia się rozpadowi ulegają przede wszystkim funkcje inteligencji płynnej (tj. wrodzonej, zdeterminowanej cechami biologicznymi, decydującej o przetwarzaniu informacji i stanowiącej podstawę do nabywania nowych sprawności). Z kolei inteligencja skryształizowana, nazywana też społeczną, jako nabyta w toku uczenia się i gromadzenia doświadczenia, wykazuje tendencję do wzrostu lub utrzymania się na stałym poziomie¹⁶².

Jakościowe zmiany w zakresie operacji formalno-logicznych ludzi starych nie są jednoznaczne. Autor interpretuje ten fakt rosnącym wraz z wiekiem wpływem czynników indywidualnych oraz tzw. ukrytych zmiennych rozwojowych na myślenie formalno-operacyjne. Zauważa się, że kolejność operacji, które ulegają deterioracji jest odwrotna w stosunku do kolejności ich nabywania. Oznacza to, że im wcześniej wykształcona została dana sprawność, tym wolniej zanika. Mimo intraindywidualnego jakościowego zróżnicowania obrazu operacji formalnych uznaje się, że wraz z wiekiem w okresie późnej dorosłości postępuje tendencja spadkowa dotycząca sprawności myślenia formalno-logicznego¹⁶³.

Istnieje szereg czynników modyfikujących obraz zmian deficytowych w sferze procesów intelektualnych. Należą do nich: poziom wykształcenia, charakter aktywności, rodzaj rozwiązywanych problemów, typ osobowości, a szczególnie poziom aspiracji oraz rodzaj celów życiowych. P. Baltes i S. Willis w obszernych badaniach udowodnili, że dzięki treningowi sprawności intelektualnych można uzyskać znaczną poprawę wyników testowych. Nawet osoby powyżej 70. roku życia po treningu interwencyjnym osiągają wyniki zbliżone lub wyższe w stosunku do wyników osób młodszych. Badania te pokazują, jak ogromne rezerwy możliwości intelektualnych ukryte są u ludzi starych.

¹⁶¹ Ibidem, s. 272.

¹⁶² S. Krzywiński, *Geriatrya i psychogeriatrya. Zagadnienia ogólne*, [w:] S. Krzywiński (red.), *Zaburzenia psychiczne wieku podeszłego*, Wydawnictwo PZWŁ, Warszawa 1993, s. 9–33.

¹⁶³ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 270–271.

Autorzy interpretują obniżenie się z wiekiem inteligencji płynnej specyfiką nowych zadań życiowych, przed jakimi stają osoby starsze, zmianą wymagań społecznych i koniecznością rozwijania innego rodzaju kompetencji niż te, które są potrzebne ludziom młodym¹⁶⁴.

Innego rodzaju czynnik modyfikujący obraz funkcji intelektualnych ludzi starych związany jest z tzw. efektem generacyjnym. W badaniach z zastosowaniem analizy sekwencyjnej stwierdzono zależność poziomu i jakości procesów poznawczych ludzi z danego pokolenia od specyficznego doświadczenia oraz wymagań zdefiniowanych przez warunki społeczno-kulturowe, charakterystyczne dla danego okresu historycznego. Dopiero po 70. roku życia zaobserwowano względnie stały wzorzec spadku sprawności funkcji inteligencji płynnej u reprezentantów wszystkich grup pokoleniowych. Wydaje się, że warunki historyczne, takie jak zmiana sytuacji społeczno-gospodarczej, nowe technologie, migracje, tempo życia i inne, kształtują specyficzny kontekst życia, określają codzienne zadania i tą drogą wpływają na cechy osobowe, pobudzając je lub tłumiąc w danej generacji.

Założenie psychologii rozwoju człowieka na temat efektu generacyjnego ma szczególne znaczenie w odniesieniu do osób starszych. Oznacza ono, że stary człowiek w dzisiejszych czasach nie jest takim samym starym człowiekiem, jak jego rówieśnik sprzed kilkunastu a nawet kilku lat. Założenie to, obalając mit o uniwersalnej tendencji obniżania się poziomu funkcji intelektualnych z upływem lat, podważa tym samym zasadność ustalania norm rozwojowych w odniesieniu do inteligencji ludzi starych w takim znaczeniu, w jakim to się czyni odnośnie do inteligencji dzieci. Ponadto, ogranicza ono wagę tezy dotyczącej biologicznego rozwoju człowieka. Akcentując znaczenie warunków środowiskowych, uwypukla równocześnie dynamikę ich oddziaływań. Dlatego we współczesnej psychologii rozwoju człowiek charakteryzowany jest jako istota rozwijająca się w stale zmieniającym się świecie¹⁶⁵.

Innego rodzaju czynnikiem modyfikującym poziom sprawności procesów poznawczych, którego wpływ staje się najbardziej znaczący w późnej dorosłości, jest rodzaj rozwiązywanych problemów. Jeśli treść zadania wiąże się z realiami życia, oraz stanowi element doświadczenia indywidualnego, wówczas jego rozwiązanie nie następuje badanym takich trudności, jak rozwiązanie zadania o charakterze abstrakcyjnym. R. Pollac z grupą współpracowników wykazał w badaniu eksperymentalnym, że zdolność rozumowania dedukcyjnego utrzymuje się do późnej starości. Nie stwierdzono istotnych różnic w wynikach osób starszych w porównaniu z wynikami osób młodszych. Różnice ujawniały się tylko w odniesieniu do problemów, które zawierały treści wyzwalające silne emocje. Interpretując ten fakt, autorzy wskazują na

¹⁶⁴ Ibidem, s. 273.

¹⁶⁵ J. Trempała, *Wprowadzenie*, [w:] J. Trempała (red.), *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1995, s. 6–9.

zaburzającą procesy myślenia dedukcyjnego rolę emocji, która jest bardziej znacząca w odniesieniu do ludzi starych. W warunkach nowych i stresowych osiągają oni wyższy poziom pobudzenia, dłużej trwa też u nich powrót do stanu podstawowego.

Ludzie starsi nie potrafią skutecznie wyhamowywać emocji, co przy większej wrażliwości na kontekst informacyjny daje silniejszy efekt emocjonalnej deterioracji procesów umysłowych. Wyniki cytowanych badań zdają się potwierdzać inną tezę psychologii rozwoju człowieka, zakładającą intraindywidualną plastyczność funkcji psychicznych, ich modyfikowalność oraz podatność na wpływ różnorodnych czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Oznacza to, że zarówno rozwój człowieka, jak i poziom jego aktualnego funkcjonowania mogą przybierać różną formę, zależnie od wewnętrznych i zewnętrznych okoliczności, takich jak aktywność jednostki czy sposób przeżywania przez nią zdarzeń życiowych¹⁶⁶.

Ostatnia grupa zmian jakościowych w zakresie procesów poznawczych dotyczy podstawowych strategii poznania. U osób starszych zmiany te są zasadniczo kontynuacją procesów przekształceń rozpoczętych w dorosłości i polegają na zwiększaniu się w rozwiązywaniu problemów udziału myślenia relatywistycznego oraz dialektycznego. To, co istotne dla późnej dorosłości, to ukierunkowanie poznawczych zmian rozwojowych, dzięki operacjom postformalnym, na osiąganie integracji i jedności między logiczno-rozumową sferą poznania a sferą intuicyjno-emocjonalną. Myślenie relatywistyczne umożliwia subiektywną selekcję informacji oraz dokonywanie wyborów w obliczu logicznie sprzecznych systemów wiedzy, z których każdy jest wewnętrznie spójny. Z kolei operacje dialektyczne prowadzą do syntezy opozycji, rozumienia na poziomie metapojęciowym oraz dostrzegania sensu w bezsensownych, z racjonalnego punktu widzenia, zdarzeniach. Według G. Labouvie-Vief, rozwój poznawczy w drugiej połowie życia nie ma charakteru wertykalnego, oznaczającego podporządkowanie emocji intelektowi, lecz horyzontalny, co należy rozumieć jako ukierunkowanie podmiotu na równowagę i integrację obu sfer poznania.

Młody człowiek, zorientowany na zewnątrz, ze względu na społeczne wymagania rozwija kompetencje słowno-logiczne, które umożliwiają poznanie związków między rzeczami, ale nie dają wglądu w ich istotę. Staje się to możliwe w drugiej połowie życia, a najłatwiejsze jest w późnej dorosłości, kiedy to nasila się potrzeba sensu, odczuwanego subiektywnie jako oczywistość. Wraz z tą potrzebą pojawia się nastawienie na zgodność myśli i uczuć, świadomości i nieświadomości, kontroli wewnętrznej i zewnętrznej przekonań i działań¹⁶⁷.

¹⁶⁶ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 273–274.

¹⁶⁷ Ibidem, s. 274–275.

Integrowanie się struktur psychicznych prowadzi do wyłonienia się jeszcze jednej, najwyższej formy poznania, nazwanej przez J. Pascuala-Leone superabstrakcją (tzn. zdolności do myślenia wolnego od przedstawień świata rzeczy, znanych schematów rozumowania oraz od osobistych zaangażowań). Jest to dochodzenie do stanu, który we współczesnych nurtach psychologii bywa nazywany stanem świadomości poszerzonej, transcendentalnej, transpersonalnej czy też – do stanu, opisywanego przez tradycyjną filozofię idealistyczną jako stan czystego rozumu. Starość sprzyja osiągnięciu takich stanów. Co prawda, cechy myślenia postformalnego posiadają również młodzi ludzie, jednak, jako prawidłowość rozwojowa, są one charakterystyczne dla myślenia osób w pełni dojrzałych, o których mówi się niekiedy, że są mędrcami¹⁶⁸.

Podsumowując, rozwój poznawczy w późnej dorosłości jest asynchroniczny, a struktury poznawcze względnie plastyczne i otwarte, dzięki właściwościom myślenia postformalnego. Celem rozwoju poznawczego na tym etapie jest osiągnięcie integracji dwóch systemów poznania: racjonalnego (intelektualno-analitycznego) oraz pozaracjonalnego (emocjonalno-intuicyjnego)¹⁶⁹.

Nie ma jednoznacznych danych o stałości czy zmienności podstawowej struktury osobowości. Z jednej strony są dowody, że cechy wymienione w modelu wielkiej piątki, jak: ekstrawersja, neurotyzm, otwartość na doświadczenia, sztywność zasad postępowania oraz konfliktowość, wykazują stabilność, czego dowodem są względnie stałe wyniki ich pomiarów, uzyskiwane podczas badania tych samych osób w wieloletnich odstępach czasu. Z drugiej strony istnieją dane świadczące o zmienności wraz z wiekiem takich cech skorelowanych z cechami objętymi modelem wielkiej piątki, jak: pewność siebie, zainteresowania poznawcze, ciepło wewnętrzne¹⁷⁰. U. Lehr analizowała stałość takich cech, jak: poziom aktywności i nastroju, wrażliwość emocjonalna, przystosowanie oraz sterowność. Rozkład uzyskanych wyników nie pozwolił na ustalenie ogólnych prawidłowości. U połowy osób odnotowano obniżenie aktywności i nastroju, zmniejszenie wrażliwości emocjonalnej oraz efektywności przystosowania. U drugiej połowy nie stwierdzono żadnych zmian lub stwierdzono zmiany przeciwne. Z kolei badania J. Birrena pokazały, że zmienność osobowości, przy jej generalnie wysokiej stałości, dotyczy takich cech, jak: motywacja osiągnięć, poziom aktywności, rodzaj zainteresowań, przy czym jest ona charakterystyczna głównie dla osób, które wcześniej doświadczały traumatycznych przeżyć¹⁷¹.

Cechy stosunkowo chętnie analizowane w badaniach empirycznych nad ludźmi starymi, to poziom lęku oraz sztywność poglądów i form postępowania. Wyniki badań systematycznie potwierdzają pogląd, według którego starość wiąże się z lękiem

¹⁶⁸ Ibidem, s. 275.

¹⁶⁹ Ibidem, s. 275.

¹⁷⁰ J.C. Cavanaugh, *Starzenie się...*, op. cit., s. 109–135.

¹⁷¹ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 275.

oraz sztywnością, jednak nie są one przekonujące z powodu znacznych uproszczeń metodologicznych. Kolejne kontrowersyjne wyniki badań nad osobowością ludzi starych dotyczą wymiaru ekspresji. Przewidywania teoretyczne zakładają, że z wiekiem postępuje introwertyzacja osobowości. Badania M. Susłowskiej pokazują, że nie ma statystycznie istotnej różnicy między poziomem ekstrawersji u ludzi starych i młodych. Z kolei badania M. Linn i K. Huntera świadczą o podwyższonej przy użyciu testu projekcyjnego GAT, okazały się zgodne z teoretycznymi przewidywaniami¹⁷².

Struktura potrzeb ludzi starych badana jest zwykle testami projekcyjnymi lub skalami słownymi. Badania te wykazują następujące prawidłowości: ludzi starych cechuje bierność oraz zależność od otoczenia. Wykazują oni niską, w porównaniu z osobami młodymi, motywację osiągnięć oraz małą pewność siebie, natomiast podwyższoną potrzebę spokoju i bezpieczeństwa, a także wysoki poziom lęku przed osamotnieniem. Zaobserwowano, że wysokiemu poziomowi osamotnienia towarzyszy wzmożona agresywność. Na ogół jednak wraz z wiekiem ludzie łagodnieją i stają się wobec otoczenia bardziej pojednawczo usposobieni. Pogląd na temat biernej – zależnej – osobowości ludzi starych potwierdziła w swoich badaniach M. Cichocka. Stwierdziła ona, badając osoby mieszkające zarówno w domach opieki społecznej, jak i w warunkach naturalnych, że starzy ludzie są nastawieni wobec otoczenia obronnie i zachowawczo, unikają innowacji i zmian. Mają również nasiloną potrzebę bycia akceptowanymi, przy równoczesnej niskiej ocenie możliwości sprostania wymaganiom otoczenia. Obraz ten pokrywa się ze stereotypem człowieka starego, obecnym w mentalności społecznej we współczesnych czasach¹⁷³. S. Krzywiński interpretuje obronną, podporządkowującą się i wycofującą postawę ludzi starych jako przejaw instynktu samozachowawczego, uruchomionego wskutek zachowania podstawowego poczucia bezpieczeństwa, najczęściej z powodu niekorzystnej sytuacji zdrowotnej i socjoekonomicznej¹⁷⁴. W podobny sposób wyjaśnia przyczyny egocentryzmu starego człowieka N. Hess, wskazując na rolę lęku przed osamotnieniem oraz poczucia bezradności¹⁷⁵.

W ramach badań nad mechanizmami wyjaśniającymi obronno-żelazny charakter potrzeb człowieka starego F. Carp przebadła 295 osób za pomocą kwestionariusza starości. Badane były osoby między 52. a 92. rokiem życia oraz studenci jako grupa kontrolna. Związek między wynikami kwestionariusza starości i wiekiem okazał się nieznaczny, statystycznie nieistotny. Przeciętny wynik uzyskany przez studentów w skali starości przewyższył nawet przeciętny wynik dla grupy ludzi starszych. Okazało się, że silniejszemu ego odpowiada słabsze natężenie tzw. cech starczych¹⁷⁶.

¹⁷² Ibidem, s. 275.

¹⁷³ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 279.

¹⁷⁴ S. Krzywiński, *Geriatrya i psychogeriatrya...*, op. cit., s. 9–33.

¹⁷⁵ N. Hess, *Król Lear. Niepokoje wieku starczego*, „Nowiny Psychologiczne” 1994, nr 4, s. 1, 5–15.

¹⁷⁶ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 279.

Warto zaznaczyć, że badania nad potrzebami i postawami ludzi starych uwi-
docniają ograniczenie podejścia behawioralnego, zgodnie z którym o osobowości
orzeka się na podstawie obserwowanych cech zachowania, nie uwzględnia się nato-
miast przesłanek podmiotowych, decydujących o ich jakościowym zróżnicowaniu.
Niektóre formy zachowania, będące u młodej osoby z reguły skutkiem determinacji
lub mechanizmów obronnych formami determinacji lub form obronnych, u osoby
starszej mogą być wyrazem filozofii życia, systemu wartości, a więc rezultatem świa-
domego wyboru¹⁷⁷.

Najważniejszą kategorię postaw ludzi starych stanowią postawy wobec własnego
życia, definiowane w terminach poczucia jakości życia, rozumiane jako „emocjonal-
na ocena tego, co zrobiłem i co będę robić w życiu”¹⁷⁸.

Natomiast badając jakość życia w kontekście bilansu życiowego ustalonego, że
globalna ocena życia zależy od realizacji celów uznawanych za ważne, od dojrzałości
emocjonalnej i społecznej oraz aktualnej sytuacji życiowej. Najważniejsza w tej oce-
nie jest dojrzałość emocjonalno-społeczna, rozumiana ogólnie jako ład wewnętrzny.
Jego brak stanowi źródło poczucia winy oraz lęku¹⁷⁹.

W ostatniej fazie życia następuje powrót do przeszłości, który wyjaśniany jest na
kilka sposobów. Według Junga, a także Ericksona, człowiek u schyłku życia w sposób
naturalny dąży do integracji psychiki, do zsynchronizowania myśli i uczuć, treści
świadomych i nieświadomych, do uporządkowania wartości. Aby ten stan osiągnąć,
konieczne jest dokonanie rewizji całego doświadczenia. Konieczny jest powrót do
przeszłości. Śmierć wyznacza punkt, z którego najlepiej widać całą drogę życiową,
w świetle którego może być w pełni zrozumiana i zaakceptowana.

Potrzebę odczuwania sensu mijającego życia, jako źródło powrotu do przeszłości,
akcentuje J. Gaucher, który twierdzi, że starzenie się jest nie tyle rozstaniem się z ży-
ciem, ile nadawaniem mu nowego sensu. Gaucher, interpretując rolę śmierci u kresu
życia odwołuje się do koncepcji R. Spitz, zgodnie z którą dla każdego etapu rozwojo-
wego człowieka charakterystyczny jest specyficzny czynnik wiążący i strukturalizują-
cy jego doświadczenie. Dla okresu starości takim jest właśnie śmierć. Jej zbliżająca się
perspektywa uwalnia i aktywizuje treści doświadczenia, często traumatyczne, które
dotąd były przez podmiot marginalizowane i niewłączone do systemu wiedzy ak-
tywnej ze względu na zbyt duże koszty psychiczne. Wizja śmierci zwierząt jako rola
„spustu”, która odblokowuje te treści i włącza do świadomości, uruchamiając proces

¹⁷⁷ I. Kropińska, *Cele życiowe ludzi starych*, [w:] M. Dzięgielewska (red.), *Przygotowanie do starości*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 1997, s. 118–122.

¹⁷⁸ M. Cichocka, *Psychologiczne determinacje pomocy psychologicznej dla człowieka starego*, [w:] B. Waligóra *Elementy psychologii klinicznej*, t. 4, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1995, s. 250.

¹⁷⁹ M. Straś-Romanowska, *Późna dorosłość...*, op. cit., s. 280.

nowej organizacji całego otoczenia, w wyniku może wyłonić się nowy sens przeżytego życia.

Odnajdywanie sensu życia dokonuje się przez reinterpretację doświadczenia i konsolidację reaktywowanych treści. Wtedy to człowiek gotowy jest do rozstania się z życiem, bez żalu i lęku. Tak, jak narodziny są pierwszą separacją ego, tak starość jest ostatnim etapem jego ponownego „związania” i osiągnięcia jedności. Wszystko zaś, co tłumi tendencje integracyjne, przyczynia się do degradacji osobowości¹⁸⁰.

R.N. Butler wyjaśnia mechanizm powrotu do przeszłości w ostatniej fazie życia teorią kryzysów. Twierdzi on, że przed śmiercią, podobnie jak w innych sytuacjach kryzysowych, zadaje sobie fundamentalne pytania dotyczące tożsamości oraz sensu życia. Pod naporem tych pytań człowiek zmuszony jest do dokonania bilansu życiowego. R.N. Butler podaje również dwa inne możliwe wyjaśnienia. Są nimi: neuropsychologiczny fakt uaktywniania się w starości pamięci sensorycznej oraz ucieczka od ponurych myśli dotyczących terażniejszości. Człowiek w gruncie rzeczy pragnie przyjemnych wspomnień, ale podczas przeszukiwania pamięci nieuchronnie napotyka na wspomnienia, które wzbudzają w nim emocje negatywne¹⁸¹.

Konsekwencją rewizji przeszłości oraz wysiłku zmierzającego do uporządkowania całości doświadczenia jest poczucie winy. Jest ono częstym objawem psychozy ludzi starych. Według ich opinii, istnieje zapotrzebowanie na pomoc osobom zagrożonym w żalu i niemogącym poradzić sobie z uporządkowaniem wspomnień¹⁸².

Retrospektywne poczucie winy wzmocnione jest niekiedy sytuacyjnym poczuciem winy oraz wstydu – uczuciami, które pojawiają się u człowieka starego wskutek coraz częstsze go nieradzenia sobie z problemami codzienności, jak również spostrzeżenia, że jest ciężarem dla otoczenia. Sytuacyjne poczucie winy i wstydu doświadczane przez ludzi starych ma często podłoże kulturowe¹⁸³.

Drugim krytycznym zjawiskiem w ostatniej fazie życia jest lęk przed śmiercią. Jest on istotnym, choć nie zawsze bezpośrednio ujawnionym stanem pacjentów terminalnych. Większość ludzi starych uznaje, że tym, co tłumi ekspresję lęku śmierci, równocześnie nasilając go, jest atmosfera domów opieki, gdzie problem śmierci uważa się za tabu, gdzie o śmierci można rozmyślać, ale na ogół nie wolno o niej głośno mówić. Tymczasem nic tak nie pomaga człowiekowi w zwalczaniu lęków przed śmiercią, jak rozmowy o niej i o problemach z nią związanych. Wzmoczony lęk przed

¹⁸⁰ Ibidem, s. 285–286.

¹⁸¹ Ibidem, s. 286.

¹⁸² Ibidem, s. 286.

¹⁸³ Ibidem, s. 286.

śmiercią traktowany jest jako przejaw braku integracji osobowości oraz nieodnalezienia sensu przeżytego życia, jako wyraz rozpacz¹⁸⁴.

Z kolei R. Kastebaum i A. D. Weisman rozpoznali następujące symptomy utraty woli życia: społeczną obojętność, obniżenie wrażliwości na ból oraz, dość często, objawy halucynacji. Utrata woli życia jest porównywalna ze stadium akceptacji śmierci w schemacie umierania E. Kubler-Ross. Pozostałe stadia nie odnoszą się do procesu umierania starego człowieka¹⁸⁵.

Podsumowując, w procesie umierania człowieka starego występują dwa momenty krytyczne: retrospekcja i towarzyszące jej poczucie winy oraz lęk przed śmiercią. Lęk przed śmiercią bywa łagodzony przez poczucie sensu przeżytego życia¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Ibidem, s. 286.

¹⁸⁵ Ibidem, s. 287.

¹⁸⁶ Ibidem, s. 287.

ROZDZIAŁ 3

DODAWANIE ŻYCIA DO LAT

3.1. Demograficzne starzenie się społeczeństwa w Polsce

Zgodnie z założeniami opracowanej przez Główny Urząd Statystyczny prognozy demograficznej, obejmującej okres do 2050 r., w przyjętej perspektywie wystąpi znaczne zmniejszenie liczby dzieci i osób dorosłych, zaś zwiększy się liczba i udział ludzi starszych.

Zmniejszenie udziałów dzieci i dorosłych oznacza wzrost odsetka ludzi starszych (65+). Do końca horyzontu prognozy spodziewany jest przyrost o 19% w miastach, nieco mniej na wsi – o 16,8%. W rezultacie udział osób starszych przekroczy 30% na obszarach wiejskich, natomiast w miastach zbliży się do 35%¹⁸⁷.

W skali kraju liczebność tej zbiorowości zwiększy się o 5,4 mln w 2050 r., ale znaczący wzrost liczby osób starszych wystąpi już w pierwszych latach prognozy – w 2015 r. wiek 65 lat ukończą osoby urodzone w 1950 r. i w kolejnych latach. Populację ludzi starszych będą zasilaly bardzo liczne roczniki wyżu urodzeń z lat 50. Przebieg zmian liczebności subpopulacji 65+ pokrywa się z występowaniem wyżów i urodzeń w II połowie ubiegłego stulecia. Po 2020 r. dynamika procesu ulegnie spowolnieniu aż do 2035 r., po czym aż do 2050 r. – nastąpi ponownie znaczne zwiększenie liczebności tej grupy jako konsekwencja wchodzenia w wiek starości demograficznej licznych roczników z lat 1970–1985.

Obok wyżów demograficznych, zasilających subpopulację osób starszych, istotną rolę w zwiększeniu liczby i odsetka osób w wieku co najmniej 65 lat odegra też wydłużanie się dalszego trwania życia. Zgodnie z założeniami prognozy – urodzony w 2050 r. mężczyzna będzie miał przed sobą średnio 81,1 roku życia, a więc o 9 lat

¹⁸⁷ *Prognoza ludności Polski na lata 2015–2020. Studia i Analizy Statystyczne GUS*, Warszawa 2014.

więcej niż w 2013 r., natomiast przeciętne trwanie życia kobiet wyniesie 87,5, czyli o 6,4 roku dłużej niż obecnie. Zatem wydłuży się także odpowiednio dalsze trwanie życia osób, które w 2050 r. będą w wieku 65 lat lub starszym¹⁸⁸.

W zmianach struktury populacji w starszym wieku znakomicie widać wpływ wyżów i niżów urodzeń z przeszłości. Do 2025 r. będzie wzrastał udział „młodszej” subpopulacji (65–79), bowiem tę grupę osób starszych będą sukcesywnie zasilały osoby urodzone w latach 1934–1945. Po 2025 r. znacząco wzrośnie odsetek osiemdziesięciolatek i osób starszych z uwagi na fakt, że ten wiek – w kolejnych latach – osiągną osoby urodzone w czasie powojennego boomu urodzeń.

W 2040 r. osoby ponadosiemdziesięcioletnie będą stanowiły aż 36% zbiorowości osób starszych. W końcu prognozowanego okresu proporcje nieco ulegną zmianie i odsetek osób 80+ w populacji w wieku 65 lat i więcej zmniejszy się do 32%.

Liczba ludności w wieku 80 lat i więcej wykazywana w bieżących bilansach w wielkości około 1,5 mln, wrośnie w 2050 r. ponad dwukrotnie – do ponad 3,5 mln osób, przy czym 60% ludności w podeszłym wieku będzie mieszkało w miastach. Uwzględniając strukturę według płci w końcu prognozowanego okresu kobiety będą stanowiły 64% tej grupy, co oznacza odsetek o 6% mniejszy niż w bazowym roku prognozy. Poprawa proporcji między płciami w starszych grupach wieku wynika z przyjętych założeń dotyczących umieralności, w szczególności odnośnie do zmniejszenia różnic w przeciętnym dalszym trwaniu życia między kobietami i mężczyznami. W miastach odsetek kobiet wśród osób, które ukończą 80. rok życia wyniesie 65%, na wsi nieco mniej – 62%¹⁸⁹.

W przekroju regionalnym w początkowym roku prognozy odsetek osób w wieku zaawansowanej starości (80+) kształtował się na poziomie od 3,3% w województwie wielkopolskim do 4,6% w podlaskim. W końcu horyzontu prognozy te same województwa wyznaczą granice obszaru zmienności odsetka, lecz jego wartość będzie znacząco wyższa – od 9,4% do 12,3%. W okresie objętym prognozą szczególnie duży wzrost udziału najstarszej grupy ludności nastąpi wśród mieszkańców miast, szczególnie w miastach województw: lubelskiego, podlaskiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i opolskiego. Wyższy od średniej wartości wzrost odsetka osób w wieku 80. lat i więcej odnotujemy także na wsi w województwach: opolskim, warmińsko-mazurskim i śląskim.

Zgodnie z założeniami prognozy osoby co najmniej 80-letnie będą w 2050 r. stanowiły 10,4% populacji kraju, podczas gdy w 2013 r. było to 3,9%. Spośród 3,5 mln

¹⁸⁸ Ibidem.

¹⁸⁹ Ibidem.

mieszkańców Polski, będących w 2013 r. w wieku 80. lat i więcej, w końcowym roku prognozy ponad 59 tys. ukończy 100 lat¹⁹⁰.

3.2. Długie życie jako wartość

W Polsce w ciągu ostatniego półwiecza mamy szansę żyć o ponad 20 lat dłużej niż nasi rodacy przed II wojną światową¹⁹¹. Występują jednak różnice w długości życia kobiet i mężczyzn. Mężczyźni żyją prawie o 10 lat krócej niż kobiety. Ich długość życia w porównaniu z długością życia mężczyzn w Szwecji czy Szwajcarii jest krótsza o osiem–dziesięć lat, kobiet – o pięć–sześć. Ale ostatecznie przeciętna długość życia się zwiększa. Zwłaszcza kobiety mają dużą szansę dożyć sędziwego wieku.

Trudności, jakie musi pokonać człowiek starszy to:

- √ mniejsza atrakcyjność wyglądu zewnętrznego,
- √ trudności materialne,
- √ choroby, zmniejszenie sprawności,
- √ utrata bliskich osób,
- √ brak pomysłu na wypełnienie wolnego czasu,
- √ poczucie samotności,
- √ poczucie nieużyteczności

Swoistą trudnością starszego wieku jest też często konieczność uzależnienia od innych, zupełnie inaczej odczuwana we wcześniejszych okresach. Współczesny człowiek starszy chce być samodzielny; dla nikogo nie chce być ciężarem i dlatego szczególnie trudno jest mu pogodzić się z przewlekłą niesprawnością.

Wartości, jakie wnosi starość w życie człowieka to:

- √ doświadczenie,
- √ posiadanie dorobku (różnego rodzaju),
- √ czas wolny,
- √ możliwość rozwoju zainteresowań,
- √ duma z powodzenia życiowego dzieci,
- √ radość z posiadania wnuków, a jednocześnie szczególna miłość do wnuków, które kocha się inaczej niż własne dzieci,
- √ więcej czasu dla rodziny, przyjaciół,

¹⁹⁰ Ibidem.

¹⁹¹ Z. Zatorska, *Dodać życia do lat*, Polskie Stowarzyszenie Pedagogów i Animatorów Klanza, Lublin 2012, s. 18.

- √ możliwość służenia innym pomocą,
- √ większy dystans do życia, refleksyjność,
- √ dystans do pomyłek i błędów – poczucie, że są one nieodłącznym elementem życia.

Trudności, które musi pokonać społeczeństwo, w którym rośnie liczba ludzi starszych:

- √ rozbudować placówki służby zdrowia,
- √ zapewnić odpowiednie warunki materialne,
- √ zwiększyć liczbę i różnorodność form spędzania czasu wolnego,
- √ utworzyć lub przeorganizować miejsca pracy dla ludzi, którzy chcieliby pracować w zmniejszonym wymiarze,
- √ rozszerzyć zakres i rodzaje pomocy socjalnej,
- √ zbudować więcej domów opieki,
- √ przygotować więcej osób do pracy z ludźmi starszymi.

Wartości, jakie wnoszą ludzie starzy w życie społeczne:

- √ doświadczenie zawodowe,
- √ doświadczenie życiowe, swoistą mądrość nabytą przez obserwację osób i wydarzeń,
- √ poparcie dla zasad moralnych, etyki, zasad współżycia z ludźmi,
- √ szacunek dla tradycji, kultury własnego środowiska i narodu,
- √ wiedzę o historii przeżytej osobiście, wzbogaconej w emocje, która umożliwia żywy przekaz zapamiętanych sytuacji i może ocalić od zapomnienia czasem celowo przeistaczane fakty,
- √ dorobek twórczy ludzi wybitnych, którzy w późnym wieku tworzą wielkie dzieła,
- √ twórczość ludową, powoli odchodzącą wraz ze starym pokoleniem,
- √ opiekuńczość w stosunku do wnuków, osób chorych, potrzebujących pomocy,
- √ aktywność społeczną, dzięki której rozwija się wiele organizacji lokalnych i społecznych,
- √ szacunek dla różnych form życia.

Wymienione umiejętności i wartości zwracają uwagę na ogólne cechy omawianego okresu życia. Z okazji Międzynarodowego Roku Ludzi Starszych (1999) ukazało się wiele dokumentów, podkreślających znaczenie ludzi starszych. Papieska Rada do Spraw Świeckich wydała dokument *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i świecie*, w którym omawia m.in. swoiste charyzmaty wieku starszego, takie jak: bezinteresowność, pamięć przeszłości, doświadczenie, bardziej całościowa wizja życia oraz współzależność, czyli to, że człowiek jest istotą społeczną i musi zabiegać o podtrzymywanie więzi międzypersonalnych i wspólnotowych¹⁹². Do ludzi w podeszłym wieku papież Jan Paweł II skierował list, przypominając: „W pewnym sensie jest to czas szczególnie nacechowany mądrością, którą zwykle przynoszą ze

¹⁹² Papieska Rada ds. Świeckich, *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i świecie*, tłum. S. Czernik, Watykan 1999.

sobą lata doświadczeń, jako że czas jest znakomitym nauczycielem”¹⁹³. Trzeba jednak podkreślić, że każdy człowiek starzeje się inaczej. Wpływa na to całe jego życie, bogate w różnorodne zdarzenia i przeżycia. Trafnie zauważa Leon Dyczewski: „To, że się starzejemy, jest jednakie dla wszystkich, to, jak się starzejemy, jest różne dla każdego”¹⁹⁴. Każdy może kształtować swój los i swoje zachowania, dopóki posiada sprawność umysłu, i może stawiać sobie wymagania, by być pożytecznym dla innych.

Długie życie zawsze było marzeniem ludzi, a jednocześnie od najdawniejszych czasów poszukuje się sposobów, pomagających zachować sprawność, urodę, możliwość aktywnego życia. „Jak dodać życia do lat”? – to problem współcześnie bardzo aktualny, skoro przeciętnie żyjemy dłużej.

Przemija powoli dawny model przeżywania starości przy licznej rodzinie, w gronie kochających dzieci i wnuków. W dużej rodzinie łatwiej można było znaleźć pożyteczne zajęcie dla starszych. Mogli też liczyć na opiekę i pomoc dzieci i krewnych. Rodzina, połączona więzami krwi utrwalonymi przez tradycję, kulturę, tworzyła naturalne środowisko od narodzin do śmierci. Jeżeli panowała w niej miłość, istniało wzajemne powiązanie, to było najlepszym miejscem na ziemi dla starzejących się rodziców i krewnych. Jaki los czeka członków małych rodzin, w których nierzadko brakuje czasu na częstsze kontakty i stałą pomoc? Jak należy wychować młodych i przygotować dorosłych, aby długie życie było nadal wartością? Czy istnieją możliwości przeciwdziałania izolacji osób starszych i ułatwiania im kontaktu z ludźmi różnego wieku?

Sytuacja osób starszych jest próbą badań i decyzji rządowych. Raport o rozwoju społecznym „Ku godnej starości” zawiera opis aktualnej sytuacji oraz kierunki polityki społecznej, realizowanej przez rząd, samorządy i organizacje społeczne¹⁹⁵.

Wynikają z niego wnioski:

1. Proces starzenia się społeczeństwa jest nową tendencją w życiu ludzkości, której konsekwencje zaznaczają się w wymiarze ekonomicznym, społecznym, psychologicznym i powinny mobilizować społeczeństwo do podejmowania indywidualnych i zbiorowych decyzji pozwalających na sprostanie nowym wyzwaniom.
2. Przez całe życie „pracujemy” na własną starość. Dlatego tak ważne jest oddziaływanie na młodych w zakresie kształtowania postaw w stosunku do starszych, dbanie o własne zdrowie, by zachować jak najdłużej sprawność, przezorność ekonomiczną, zdobywanie wykształcenia, rozwój zainteresowań¹⁹⁶.

¹⁹³ List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku, Poznań 1999.

¹⁹⁴ L. Dyczewski, *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, Lublin 1994, s. 11; Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, *Ku godnej starości. Raport o rozwoju społecznym. Polska 1999*, Warszawa 1999, s. 115.

¹⁹⁵ Z. Zatorska, *Dodać...*, op. cit., s. 22.

¹⁹⁶ Ibidem, s. 22.

3.3. Atuty i ograniczenia starości

We współczesnych koncepcjach psychologicznych wskazuje się na ciągłość rozwoju człowieka przez całe życie. Takie ujęcie rozwoju dobrze odzwierciedla to, co dokonuje się w okresie starości – długim ze względu na liczbę lat i zróżnicowanym ze względu na kierunek oraz zakres dokonujących się przemian. Zwracają uwagę na najczęściej doświadczane pozytywne i negatywne aspekty okresu starości. Do pierwszych zaliczają m.in: satysfakcję z przejścia na emeryturę, zadowolenie związane z możliwością opieki nad dziećmi i wnukami, możliwość dokonania zmian we własnym życiu, większą zdolność wartościowania różnych sytuacji, rezygnacji z tych form aktywności i celów, które nie łączą się z satysfakcją. Ważną pozytywną cechą jest mądrość życiowa – obiektywny, choć nie uniwersalny atrybut starości. Wiek nie gwarantuje mądrości, choć jej sprzyja, ale tylko do pewnego stopnia. Ponadto pojawia się specyficzny, inny od dotychczasowego wzorzec komunikacji między małżonkami. Stają się oni sobie bardziej bliscy we wspólnocie, którą tworzą. Wśród negatywnych aspektów autorzy wymieniają: świadomość nadchodzącego kresu życia i związanego z tym lęku, konieczność dostosowania się do przemian społecznych, cywilizacyjnych i kulturowych, co dla wielu osób starszych jest trudne, trudność w podtrzymaniu dialogu międzypokoleniowego, utratę osób bliskich (członków rodziny, przyjaciół, znajomych), narastanie dolegliwości chorobowych, utrata poczucia bycia osobą użyteczną i potrzebną w związku z przejściem na emeryturę.

Mimo że powyższe doświadczenia są charakterystyczne dla większości osób starszych, osoby starsze bardzo różnią się między sobą w sposobie przeżywania starości – związanych z nią aspektów pozytywnych i negatywnych. Dlatego sposób wartościowania cech związanych ze starością ma charakter indywidualny – zależny od kontekstu społecznego, rodzinnego, ekonomicznego, a także zasobów wewnętrznych, takich jak system wartości, dojrzałość psychiczna, integracja osobowości, dotychczasowy sposób funkcjonowania psychospołecznego.

Pozytywne aspekty starości

Przejście na emeryturę dla wielu osób wiąże się z zadowoleniem i satysfakcją z życia, a niekoniecznie z obniżeniem aktywności życiowej i społecznej. Wiele osób starszych nadal może być aktywnych, ale aktywność ta nie ma charakteru konieczności. Jest ona bardziej odzwierciedleniem różnych ważnych potrzeb osoby starszej. Przejście na emeryturę nie dokonuje się nagle, przygotowywanie się do tego faktu trwa kilka lat, więc zmiana nie jest nieoczekiwana. Ponadto w okresie przechodzenia

na emeryturę wiele osób ma poczucie zmęczenia presją pracy, łączenia obowiązków domowych, rodzinnych i zawodowych (dotyczy to zwłaszcza kobiet), potrzebuje odpoczynku. Przejście na emeryturę otwiera nowe możliwości rozwojowe i dla wielu osób wiąże się z kolejnymi wyzwaniem życiowymi. Osoby starsze mogą dysponować swoim czasem zgodnie z własną wolą, potrzebami, kondycją psychofizyczną i możliwościami finansowymi¹⁹⁷. Mogą podążać za tym, co dzieje się w mediach, na szklanym ekranie, w kinie, teatrze czy literaturze, przeznaczyć więcej czasu na kontakty z rodziną, przyjaciółmi czy rówieśnikami. Kierowane potrzebą poznawczą, mogą poszerzać swoje zainteresowania poprzez uczestniczenie w różnych formach kształcenia, m.in. w Uniwersytecie Trzeciego Wieku. Mogą także, na zasadach wolontariatu, aktywnie uczestniczyć w wielu obszarach wsparcia społecznego (hospicja, domy pomocy społecznej, domy spokojnej starości, organizacje charytatywne), a przy tym wykorzystywać swoje kompetencje zawodowe.

Wiele osób starszych po przejściu na emeryturę ma możliwość większego zaangażowania się w życie rodzinne, a także zajęcia się rzeczami, które nie były przedmiotem zainteresowania w okresie dzieciństwa czy młodości, albo zostały zaniedbane w pełnym obowiązków życiu dorosłym. Zaangażowanie osób starszych w sprawy rodzinne przybiera różne formy – to spotkania rodzinne wielopokoleniowe, odtwarzanie i uzupełnianie historii rodzinnych, poszukiwanie swoich przodków, porządkowanie zdjęć i różnych pamiątek rodzinnych. Pomoc w wychowywaniu wnuków oraz w prowadzeniu gospodarstwa domowego daje poczucie własnej wartości, przydatności, miejsca w rodzinie, satysfakcji z własnego życia¹⁹⁸. Wskazuje to na popularną w Polsce postawę rodzinną: rodzina dla osób starszych jest największym źródłem zadowolenia i zaspokojenia potrzeb.

Wkraczanie w okres starości łączy się z koniecznością reorganizacji ustalonych wcześniej celów życiowych. Pojawia się większa zdolność porzucania celów, które w istocie okazują się mało istotne. Przykładem może być mniejsza koncentracja na zdobywaniu rzeczy materialnych, awansów społecznych czy zawodowych, a większa na przykład na sprawach związanych ze zdrowiem. Wyraźnie zaznaczają się potrzeba przydatności i potrzeba przynależności, ważna staje się umiejętność integrowania doświadczeń i kształtowania takich cech, jak umiar, rozważa, świadomość własnych ograniczeń, niezdolności kontroli wielu wydarzeń życiowych. Osoby starsze w porównaniu z osobami młodszymi mają większą zdolność akceptacji bolesnych doświadczeń i poszukiwania w nich znaczenia dla własnego rozwoju.

U osób pozostających w związkach małżeńskich zmienia się kształt wzajemnych relacji. Małżonkowie stają się sobie bardziej bliscy, przeżywają swoje małżeństwo jakby od nowa, ale są bogatsi o wspólne doświadczenia; łączy ich także to, że są rodzicami

¹⁹⁷ S. Steuden, *Psychologiczne aspekty doświadczania żałoby*, KUL, Lublin 2009.

¹⁹⁸ B. Szatur-Jaworska, *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2000.

wspólnych dzieci i dziadkami dla swoich wnuków. Mają więcej czasu dla siebie, mogą się bardziej cieszyć swoją obecnością, pełniej wyrażać wzajemny szacunek i radość ze wspólnej drogi¹⁹⁹. Jednak owa bliskość wiąże się z ryzykiem głębokiego doświadczania śmierci jednego z małżonków, wzrasta ryzyko pogorszenia się stanu zdrowia somatycznego i psychicznego, a nawet śmierci drugiego.

Okres starości stwarza także możliwość redefinicji utraty i odkrycia mądrości życiowej, która rozwija się często w odpowiedzi na utratę. Badania empiryczne wskazują, że utrata osoby bliskiej i związana z nią żałoba mogą pogłębiać wiedzę o sobie samym, a także rozwijać strategie radzenia sobie z sytuacjami trudnymi²⁰⁰. Więcej – utrata zmniejsza nastawienie egocentryczne i zwiększa empatię, co jest kluczowe dla rozwoju życiowej mądrości, niezależności i tożsamości niezależnie od rozwoju fizycznego i poznawczego.

Znamienne dla ludzi starszych są charakterystyki psychospołeczne, odzwierciedlające poziom dojrzałości osobowościowej i mądrość życiową: wraz z upływem lat wzrasta myślenie całościowe, szerokość spojrzenia na problemy innych ludzi – wzrasta zdolność rozumienia ich potrzeb, przekonań i wartości, zdolność kontroli własnych zachowań i wczuwania się w przeżycia drugich.

Osoby starsze nie mają potrzeby wyrażania swojej opinii na każdy temat, ale jednocześnie są zdolne do wyrażania swojego stanowiska bez względu na to, czy będzie ono zaakceptowane. Łatwiej przyjmują przeciwności losu pomimo doświadczanych trudności i są zdolne do radości, pogody ducha. Rzadziej niż osoby młodsze zaprzeczają trudnościom i są mniej skłonne do oszukiwania samych siebie;

Negatywne aspekty starości

Osoba starsza staje wobec konieczności poradzenia sobie z nowymi zadaniami i problemami. Stres związany ze starzeniem się prowadzi do zmiany priorytetów życiowych i do tego, co można nazwać rekapitulacją cyklu rozwojowego. Najważniejsze stają się te czynniki, które były istotne w okresie dzieciństwa: dobrostan fizjologiczny, poczucie bezpieczeństwa, potrzeba podtrzymania aktywności i stymulacji. Zdaniem Rembowskiego, charakterystycznym sposobem reagowania osoby starszej na stres jest zachowanie polegające na przemienności reagowania emocjonalno-behawioralnego: człowiek uczy się nowej formy zachowania, ale natychmiast wraca do starego schematu działania²⁰¹. Zgodnie z teorią stresu starości skuteczna adaptacja do staro-

¹⁹⁹ S. Steuden, *Psychologiczne...*, op. cit.

²⁰⁰ J. Kurtyka-Chałas, *Starość i jej oblicza. Wybrane psychologiczne aspekty funkcjonowania osób starszych*, 2009.

²⁰¹ J. Rembowski, *Psychologiczne problemy op. cit.*, s. 31.

ści odzwierciedla sztukę radzenia sobie z problemami tego okresu, przy czym aktywność osoby starszej może być inna od dotychczasowej lub stanowić jej kontynuację, a ponadto może mieć to samo, silniejsze lub słabsze natężenie²⁰².

Oto kilka grup problemów, które dotyczą wiele osób starszych:

- Problemy związane z sytuacją finansową, lokomocją, wykonywaniem codziennych obowiązków domowych.
- Trudności związane z postępowaniem cywilizacyjnym i technicznym, które wymagają nabycia nowych umiejętności (obsługa telefonu komórkowego, obsługa komputera, obsługa sprzętu gospodarstwa domowego, korzystanie z bankomatu).
- Relacje z rodziną czy innymi ludźmi wyrażające się brakiem wzajemnego zrozumienia i właściwego miejsca w systemie rodzinnym.
- Konieczność zamiany mieszkania ze względu na warunki finansowe (wysoki czynsz) oraz bariery architektoniczne (brak windy, duża odległość od punktów usługowych, sklepu itd.).
- Negatywny bilans własnego życia i związana z tym negatywna samoocena, brak akceptacji własnego losu, poczucie osamotnienia.
- Nakładanie się negatywnych zdarzeń życiowych, związanych ze stratą: pogorszenie stanu zdrowia, obniżenie sprawności fizycznej i psychicznej²⁰³.

Obniżanie się sprawności psychofizycznej (szybsza męczliwość, obniżenie sprawności pamięci, wolniejsze tempo wykonywania prac, mniejsza zdolność nabywania nowych umiejętności) współwystępuje z trudnymi doświadczeniami, które wpisują się w proces starzenia się. Oczywiście, nie sposób wymienić wszystkich typów doświadczeń, gdyż ich zakres, sposób ich postrzegania i interpretowania przez osoby starsze jest zróżnicowany i zależny od czynników osobowościowych oraz środowiskowych. Można jednak wskazać na takie, które mają charakter uniwersalny. Jednym z negatywnych aspektów starości jest zmiana perspektywy czasowej – przyszłość i związana z nią świadomość przybliżania się kresu ludzkiego życia stają czymś bliskim i realnym. Osoba starsza nie może nie uwzględniać rzeczywistości śmierci, a tym bardziej zaprzeczać jej istnieniu, niezależnie od tego, w jakim stopniu jest z nią pogodzona. Bardzo trudnym doświadczeniem są różnego typu straty – mogą one dotyczyć spraw osobistych (utrata zdrowia, niepełnosprawność, utrata więzi z innymi ludźmi, śmierć osób bliskich), egzystencjalnych (brak poczucia sensu życia, negatywna samoocena, negatywny bilans życiowy, poczucie izolacji i osamotnienia), materialnych (utrata domu, mieszkania, środków do życia), społecznych (utrata wsparcia społecznego, złe warunki socjalno-bytowe).

Lokalizując utraty w czasie, możemy powiedzieć, że dotyczą one przeszłości, teraźniejszości lub odnoszą się do przyszłości. Zdarza się, iż utrata miała miejsce

²⁰² Ibidem, s. 39.

²⁰³ Ibidem.

w odległym okresie (np. utrata majątku w efekcie przesiedlenia, utrata zdrowia w następstwie przymusowej pracy czy wypadku, poczucie krzywdy w następstwie doświadczenia przemocy), ale problem pogodzenia się z nią jest nadal aktualny. Utratą mogą być także zawiedzione nadzieje, niespełniona miłość, niezrealizowane marzenia, które stały się przyczyną frustracji, rozgoryczenia i negatywnie wpłynęły na dalsze życie. Specyficzne są utraty kierowane ku przyszłości – wyrażają się w przekonaniu, że już nigdy nie odzyska się dawnej sprawności czy nie uda się zrealizować planów, gdyż nie będzie na to czasu i sił.

Ogromną trudnością dla wielu osób starszych jest obniżająca się samodzielność i narastająca zależność od innych ludzi (rodziny, przyjaciół, znajomych), dotyczy to zwłaszcza osób w późnej starości. Ale istnieje także ryzyko utraty zdolności do samodzielnego funkcjonowania i ryzyko zniedołężnienia znacznie wcześniej, w efekcie niektórych chorób centralnego układu nerwowego, udarów mózgu, uszkodzenia narządu ruchu, chorób nowotworowych i innych. W związku z tym coraz częściej pojawia się zapotrzebowanie na pomoc i wsparcie. W zakresie relacji interpersonalnych pojawiają się nowe problemy i nowe wyzwania dla obu stron – ludzi starych i młodych. Starszy człowiek przechodzi z pozycji osoby niezależnej, zaradnej, pomocnej na pozycję osoby zależnej, potrzebującej wsparcia. Na nową sytuację może reagować lękiem, niepewnością, poczuciem zagrożenia. Pojawia się konieczność wypracowania innych niż dotychczasowe mechanizmów adaptacyjnych.

Praca i zaangażowanie społeczne przyczyniają się do poczucia wartości i bycia potrzebnym innym ludziom, a także przynależności do grupy społecznej. Przejście na emeryturę niewątpliwie łączy się z utratą społecznego znaczenia, ale u wielu osób starszych satysfakcja z życia nie ulega obniżeniu tak długo, jak długo czują się oni zdrowi, samowystarczalni i potrzebni. Utrata pracy wymaga zatem rekompensaty różnymi formami aktywności, nawet jeśli nie są one korzystne finansowo.

Większość osób starszych musi korzystać z różnych form opieki społecznej i medycznej (instytucjonalnej, stacjonarnej, ambulatoryjnej). Badania pokazują, że około 30% spośród nich uważa, iż decydowałoby się na pobyt w domu pomocy społecznej, gdyby ich sytuacja zdrowotna, rodzinna, ekonomiczna czy społeczna tego wymagała. Instytucjonalne formy pomocy mogą zapewnić osobie starszej wyżywienie, utrzymanie czystości, świadczenia medyczne, lecz nie zastąpią bliskich więzi z rodziną. Wyniki badań prowadzonych w grupach osób starszych, mieszkających w domach spokojnej starości czy domach pomocy społecznej, są zróżnicowane^{204 205}. Wskazują

²⁰⁴ S. Kowalik, Z. Janečka, *Problemy psychologiczne mieszkańców Domów Pomocy Społecznej i możliwości udzielania pomocy przy ich rozwiązywaniu*, [w:] St. Kowalik, Z. Zabor, W. Dłużniewska-Martyniec (red.), *Rozwiązywanie problemów życiowych mieszkańców domów opieki społecznej*, „Zeszyt III. Stowarzyszenie Przyjaciół i Sympatyków Domu Pomocy Społecznej w Jarogniewicach”, s. 9–29.

²⁰⁵ S. Steuden, P. Okła (red.), *Jakość życia w chorobie*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.

na różny stopień poczucia osamotnienia mimo zaspokojonej potrzeby bezpieczeństwa, zapewnienia odpowiednich warunków socjalno-bytowych czy możliwości przebywania w grupie społecznej.

3.4. Proces adaptacji do starości

Etap starości może być równie dobrym, satysfakcjonującym i dającym poczucie sukcesu, jak każdy inny okres w cyklu życia. Dają temu świadectwo miliony starszych osób wiodących aktywne, szczęśliwe i użyteczne życie. Osoby, które czują, że doznały w życiu wiele satysfakcji dzięki temu, iż udało się im zrealizować swe zamierzenia, zwykle stojąc na progu późnej starości czują jedynie nieznaczny żal oraz wyraźną osobistą satysfakcję z minionych lat. Ludzie zdecydowanie zadowoleni z życia mają też pozytywną postawę wobec przyszłości i przeszłości. W konsekwencji życie pozostaje dla nich interesujące i pobudzające do działania. Ci, którzy osiągnęli większość swych osobistych celów, zrobili karierę i są w dobrej sytuacji finansowej, będą w stanie odprężyć się w okresie emerytalnym, a nawet wyznaczą sobie nowe cele²⁰⁶.

Harmonijna integracja osobowości jednostki łączy się z Maslowowskim pojęciem samoaktualizacji. Jednostki demonstrujące zadowolenie, zindywidualizowanie i autentyczność w okresie późnej dorosłości są zazwyczaj tymi, które z biegiem lat ukształtowały siłę i dojrzałość ego. Ich osobowość naznaczona jest integracją i jednością. Oni też w tym stadium życia wykorzystują swój potencjał i zdolności, posiadają dokładne pojęcie swego ja oraz stabilny i znaczący system wartości²⁰⁷.

Utrzymanie znaczącego systemu społecznego wsparcia jest bardzo ważnym czynnikiem starzenia się. Wszyscy jesteśmy istotami społecznymi i kontakty z ludźmi są niezbędne przez całe życie. Dorosłym potrzebna jest stymulacja i troskliwa sieć relacji rodzinnych oraz przyjacielskich, by mogli włączyć się w życie i interesować się nim. Społeczna sieć jednostki zaspokaja też potrzebę uczucia, przywiązania, przynależności oraz pozytywne poczucie dobrostanu. Wszystkie te potrzeby stanowią psychiczne wsparcie, które lepiej przygotowują jednostkę do przejścia na emeryturę²⁰⁸.

Stan ciała i umysłu jest krytyczny dla ogólnego poczucia dobrostanu. Właściwe odżywianie się, ćwiczenia i profilaktyka zdrowotna stanowią składniki dobrego zdrowia i pozytywnego samopoczucia. Zapewnienie obyczajów zdrowego stylu życia

²⁰⁶ M. Straś-Romanowska, *Późna starość...*, op. cit., s.287.

²⁰⁷ Ibidem, s.556.

²⁰⁸ Ibidem, s. 557.

będzie utrzymywało w formie ciała, poprawi postawy psychiczne, pomoże uwolnić się od niepokoju i depresji. Będzie też stymulowało funkcjonowanie psychiczne²⁰⁹.

Od najdawniejszych czasów przygotowanie do starości było rozumiane przede wszystkim jako zabezpieczenie materialne na lata, w których malejąca sprawność fizyczna utrudnia albo uniemożliwia zdobywanie środków do życia. Z tą myślą gromadzono pieniądze, jak również w zależności od stosunków ekonomicznych danego miejsca i czasu – nabywano odpowiednie dobra materialne, służące pomnażaniu majątku. Kto nie miał szans na zdobycie lub powiększenie majątku, ten starał się przynajmniej o posiadanie jak największej liczby dzieci. Liczono zwłaszcza na synów, zdolnych do utrzymywania rodziców, gdy ci wskutek choroby lub w starości staną się niesprawni²¹⁰.

Brak pieniędzy niezbędnych do zaspokojenia potrzeb życiowych może być przedmiotem troski w ciągu całego życia dorosłego człowieka, a nie tylko w wieku emerytalnym. Jednak brak zabezpieczenia finansowego może nasilić wiele problemów związanych z procesem starzenia się. Podkreśla to potrzebę starannego planowania finansowego, między innymi ochronę inwestycyjną i odpowiednie pokrycie kosztów opieki zdrowotnej. Starsi dorośli powinni zapoznać się z programami socjalnymi, takimi jak zniżki dla seniorów, przepisy o subsydiach oraz zapomogi przeznaczone na zakup opału i opłaty za telefon. Kroki podjęte w celu zabezpieczenia stabilizacji finansowej ułatwią tworzenie poczucia bezpieczeństwa i dobrostanu wewnętrznego²¹¹.

Każdy w swoim życiu dąży do samodzielności. Zwłaszcza w okresie późnej dorosłości spełnia doniosłą rolę w pomyślnym starzeniu się, gdyż dorośli czują potrzebę osobistego kierowania swoim losem. Inwestycja rodziny i przyjaciół, nawet dokonywana w najlepszej intencji, może pozbawić starszego dorosłego nie tylko poczucia kontroli, ale czasami nawet chęci do dalszego życia. Niezależność jest ważna dla utrzymania pozytywnego pojęcia siebie, poczucia własnej godności i własnej wartości²¹².

Kryzys państwa opiekuńczego i towarzyszące mu kurczenie się systemu rent, emerytur oraz dostępnych dla każdego ubezpieczeń zdrowotnych przywraca na całym świecie dawną rangę podstawowym kwestiom egzystencjalnym, dotyczącym zabezpieczenia się na starość przed biedą, nędzą i ich konsekwencjami. To znaczy, jak uniknąć przedwczesnej utraty zdrowia i sprawności, jak zapobiec marginalizacji życia, co wynika z zanikania lub braku zabezpieczeń socjalnych²¹³.

²⁰⁹ J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka...*, op. cit., s. 557.

²¹⁰ S. Matula, *Przygotowanie do starości*, „Res Humana” 2004, nr 4–5/2004, s.11.

²¹¹ J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka...*, op. cit., s. 557.

²¹² Ibidem, s. 557.

²¹³ S. Matula, *Przygotowanie do starości*, „Res Humana” 2004, nr 4–5/2004, s. 11.

Waga tej sprawy i jej dramatyczny wymiar moralny nie umniejszają znaczenia pozostałych problemów, związanych z przygotowaniem do starości. Problemy te można sprowadzić do wspólnego mianownika i zawrzeć w jednym ogólnym pytaniu. Jest to pytanie o właściwy sposób życia. O taki sposób życia w młodości i w wieku średnim, aby za niedostatki rozsądku i mądrości nie trzeba było w starości płacić zbyt wysokiej ceny. Związki zarówno rozsądku, jak i mądrości z przygotowaniem duchowym do lat dojrzałych dostrzegano i w kulturze europejskiej, i w innych kulturach już od niepamiętnych czasów. Wiek średni i starość stanowiły w znacznej mierze symbol owych cnót – jako znamion dojrzałości wewnętrznej, czyli duchowego okrzepnięcia rozumu i woli²¹⁴.

Wśród spraw pierwszoplanowych znajdzie się troska o zachowanie fizycznego i psychicznego zdrowia na jak najdłuższe lata. Ruchliwy tryb życia, uprawianie sportu i czynna rozrywka na świeżym powietrzu tworzą wzorzec szeroko akceptowany i przynajmniej w zamożniejszych krajach realizowany z powodzeniem. W połączeniu z dobrobytem i sprawną opieką medyczną aktualny ideał zdrowia może zapisać na swoim koncie niespotykane wcześniej wydłużenie życia i znaczne zwiększenie biologicznej sprawności osób w tak zwanym wieku poprodukcyjnym, a także w późnej starości. Nie przeczy temu stwierdzeniu obserwowany w uboższych społecznościach, również Europy Środkowej, spadek zdrowotności, związany między innymi z nadmiernym spożywaniem alkoholu. Tak, czy inaczej, co do sposobów na zachowanie zdrowia fizycznego przez jego szanowanie w młodych latach zdaje się panować na świecie zgoda prawie powszechna²¹⁵.

Zasada „w zdrowym ciele, zdrowy duch” w ogromnej liczbie wypadków ukazuje swoją niewystarczalność i ograniczoność. Mimo średnio bardzo wysokiego poziomu zdrowia fizycznego szerzą się psychiczne depresje, które znajdują wyraz między innymi w samobójstwach wśród młodzieży i ludzi starych. Wielu psychiatrów wyraża opinię, że schorzenia o charakterze depresyjnym są tak bardzo charakterystyczne dla naszych czasów, jak dla wieku dziewiętnastego typowymi schorzeniami były różnego typu nerwice oraz choroby o znamionach schizofrenii. Przeżywanie różnorodnych zawirowań społecznych, moralnych lub politycznych zostało niejako zastąpione przez destrukcję psychiczną zrodzoną z braku identyfikacji z wartościami moralnymi i społecznymi. Na szczęście szerzenie się depresji stanowi tendencję wprawdzie silną, lecz daleką od powszechności. Tak jak odejście od wartości i zaangażowań społecznych nie jest – wbrew pozorom – w dzisiejszym świecie powszechne²¹⁶.

Uczestnictwo w kulturze może stanowić dla starego człowieka ważną albo i główną treść życia. Może go wzmacniać wewnętrznie i dawać poczucie spędzania czasu

²¹⁴ Ibidem, s.11.

²¹⁵ Ibidem, s 11.

²¹⁶ Ibidem, s. 12.

w sposób wartościowy i sensowny. Jednakże takie owocne uczestnictwo wymaga spełnienia dwóch warunków. Wymaga ono przede wszystkim starannej selekcji ze względu na poziom intelektualnego i emocjonalnego przygotowania. Zresztą obie sprawy – selekcji i przygotowania – wiążą się ze sobą w sposób bardzo ścisły. Selekcja jest zarazem aktywnym aspektem korzystania z kultury. Jakby załączkiem jej twórczej krytyki, lub nawet teorii, a w każdym razie zbiorem drogowskazów, umożliwiających docieranie do poszukiwanych treści²¹⁷.

Treść życia ogromnej liczby starszych ludzi na świecie stanowią wyjazdy za granicę i turystyka. Zwykle jest to sposób spędzania czasu niepoprzedzony znaczącymi przygotowaniami. Jednakże bywa również inaczej: w niejednym wypadku wymarzone podróże są uwieńczeniem wieloletnich amatorskich studiów nad kulturą, gospodarką lub florą i fauną danego kraju, którego bezpośrednio pełniejsze poznanie następuje dopiero po zakończeniu pracy zawodowej. Często z takiego solidnego przygotowania rodzi się ogromna, trwająca przez lata, przygoda i egzystencja jakościowo całkiem odmienna od dotychczasowej. Zdarza się, że są to lata pełne fascynacji, nowych wspaniałych przyjaźni, zaangażowań, a niekiedy i działań społecznych. Starość może stać się wówczas najcenniejszą i najbarwniejszą częścią życia – niejako drugim, pełniejszym życiem. Dodajmy, że podobny efekt można osiągnąć i we własnym kraju, gdy dzięki odpowiedniemu przygotowaniu staje się możliwa ekspansja na nowy teren. Ekspansja w sensie tyleż geograficznym, co idealnym intelektualnym lub duchowym²¹⁸.

Na drugim biegunie możliwości sytuuje się uwarunkowana kulturowo, ale też w znacznej mierze mimowolna i niemal instynktowna, koncentracja uwagi, emocji i wyobraźni na tym, co się czyniło dotychczas. Na przykład w życiu rodzinnym – na pielęgnowaniu i wychowywaniu dzieci. Była matka przeżywa jeszcze raz radości macierzyństwa, gdy po zostaniu babcią otrzymuje na wychowanie dziecko córki albo syna. Podobnie były ojciec cieszy się wnukiem i na parę lat wraca niejako do poprzedniego etapu swej biografii, gdy był młodym ojcem, a poniekąd do dzieciństwa, gdy był chłopcem, takim jak teraz jego wnuk. Wysoką, może zbyt wysoką, ceną takiego rozwiązania bywa rozstanie z podopiecznymi, często niespodzianie wczesne i pozostawiające starego człowieka z uczuciem bolesnej pustki²¹⁹.

Przygotowanie do późniejszych lat życia jako nastawienie na prostą powtórkę jego wcześniejszych faz ma również inną istotną wadę: jest nie tyle rozszerzeniem wyobraźni, co raczej jej fiksacją i blokadą. Także na płaszczyźnie intelektualnej grozi tu poważne zahamowanie rozwoju – gdy w codziennej krzątaninie, kontynuującej przeszłość, nowe problemy związane z wiekiem ulegają wyparciu ze świadomości,

²¹⁷ Ibidem, s. 12.

²¹⁸ Ibidem, s. 12.

²¹⁹ Ibidem, s. 13.

a na ich twórcze rozwiązywanie brak czasu i energii. Stąd też mimo wypełnienia życia zajęciami, obowiązkami, a często także wieloma radościami, duchowość starzejącego się w ten sposób człowieka ulega zwykle ubożeniu. Przynajmniej w porównaniu z tym, co mógłby osiągnąć, wchodząc na obszary jakościowo nowe²²⁰.

Inaczej przedstawia się sprawa wtedy, gdy kontynuacja dotychczasowych zajęć jest wprawdzie przygotowaniem do aktywności o pokrewnym charakterze, lecz zarazem oznacza podjęcie nowych wyzwań, zmuszających do pracy nad sobą i do zmieniania siebie na miarę zmienionych zadań. Kontynuacja i zmiana mogą tu tworzyć integralną całość. Jest to możliwe i w odniesieniu do pracy zawodowej, i do tego, co wypełniało czas wolny od niej²²¹.

Kreatywność i aktywność na rozszerzającym się w miarę upływu lat obszarze zainteresowań wzmacniają psychicznie już same w sobie. A dochodzi do tego z reguły również uznanie ze strony otoczenia, poczucie, że mimo starości jest się potrzebnym innym osobom lub społeczeństwu. Ten ostatni czynnik – służenia innym i społecznej przydatności – przynosi starszemu człowiekowi szczególnie dużo satysfakcji i poczucia sensu życia, chroniąc go przed apatią, depresją i pośrednio także -- przed przedwczesną utratą sił fizycznych²²².

We współczesnych czasach, w skali tak poszczególnych krajów, jak i całego globu, zwraca uwagę współdziałanie ludzi młodych i starych. Rzuca się też w oczy niespożyta energia aktywistów w wieku określanym do niedawna jako starczy. Znajdujemy tu doskonale unaocznienie procesów psychicznych i kolei życia, w których zaangażowanie myślowe, moralne i ideowe, rozwinięte w młodych latach, przeradza się wraz z upływem czasu w czynne, kreatywne uczestnictwo, trwałe i niewygasające aż do najpóźniejszej starości²²³. Istotnym elementem tego współdziałania jest uczestnictwo w dialogach międzypokoleniowych.

Można mówić o pewnym przygotowaniu do późniejszych faz życia przez ćwiczenie wyobraźni i emocji, jak również wrażliwości etycznej. Przez ćwiczenie, któremu towarzyszy racjonalna refleksja nad własną osobą i ludzką wspólnotą²²⁴.

Z punktu widzenia samego szczęścia przygotowanie do starości ma jeszcze jeden ważny aspekt. Dotyczy postulatu, by własne szczęście i poczucie sensu życia budować na wielu podstawach. Na wielu zainteresowaniach, zamiłowaniach, identyfikacjach

²²⁰ Ibidem, s. 13.

²²¹ Ibidem, s. 14.

²²² Ibidem, s. 14.

²²³ Ibidem, s. 14.

²²⁴ Ibidem, s. 15.

i fascynacjach. A także na możliwie wielu sferach działania i duchowej aktywności. Gdy jedne sfery lub dziedziny zawiodą, być może pozostaną inne i wystarczy ich do samej śmierci. W tym duchu można sformułować postulat przygotowywania dobrej starości przez młodość i wiek dojrzały. Wynika stąd uogólnienie: przygotowaniem do starości jest całe życie człowieka. Dotyczy to zarówno wspomnianego na początku zabezpieczenia materialnego, jak też przygotowań w sferze psychicznej i intelektualnej²²⁵.

Oczywiście, nie znaczy to, że podjęty trud przynosi owoce w każdym wypadku. Nawet najlepsze przygotowanie nie może stanowić pełnej gwarancji starości dobrej i szczęśliwej. Niespodzianki tkwiące w zdrowiu, a także zwykłe przypadki w codziennym życiu oraz nieprzewidywalne przemiany społeczne i polityczne mogą wszelkie przygotowania obrócić w niwecz. Wszystko, co można uczynić – to zwiększyć szansę niesione przez życie. Mimo całej tej niepewności, czyli nieprzewidywalności ogromnej liczby ludzkich spraw, jest to, jak się zdaje, trud warty ponoszenia²²⁶.

Ten etap życia nie zawsze cechuje dobra adaptacja. Stresy wiążące się ze starzeniem mogą sprawić, że niektóre jednostki są źle przystosowane. Takie nieprzystosowanie może mieć głównie charakter psychiczny i w takim przypadku mówi się, że jednostka ma zaburzenia psychogenne lub czynnościowe. Przykłady zaburzeń czynnościowych to zaburzenia w postaci lęków (np. fobie, ataki paniki), zaburzenia nastroju (np. choroba afektywna jednobiegunowa, choroba afektywna dwubiegunowa lub cykliczna) bądź zaburzenia psychosomatyczne (np. hipochondria, konwersja). Starsze osoby cierpią też z powodu zespołu ograniczonego mózgu, poznawczego i behawioralnego nieprzystosowania, wynikającego z zaburzeń czynności mózgu. Przykładami są demencje, które mogą być odwracalne lub nieodwracalne²²⁷.

3.5. Strategie i działania na rzecz osób starszych

Wyrazem zainteresowania problematyką osób starszych w wymiarze międzynarodowym od połowy XX w. były liczne spotkania i fora dyskusyjne, w znacznym stopniu inicjowane i nadzorowane przez Organizację Narodów Zjednoczonych. Efektem kolejnych spotkań były ustalenia dotyczące strategii działań, mających na celu rozwiązywanie najważniejszych problemów osób starszych.

²²⁵ Ibidem, s. 15.

²²⁶ Ibidem, s.15.

²²⁷ J.S. Turner, D.B. Helms, *Rozwój człowieka...*, op. cit., s. 558.

Pierwsze forum dyskusyjne z inicjatywy ONZ poświęcone problemom starzenia się ludności w wymiarze światowym odbyło się w Argentynie w 1948 r., drugie zostało zwołane na Malcie w 1969 r.²²⁸

Pierwsze Światowe Zgromadzenie na Temat Osób Starszych odbyło się w Wiedniu w 1982 r. z inicjatywy ONZ Jego efektem było opracowanie Planu Wiedeńskiego (zwanego Deklaracją Wiedeńską), określającego zasady działania wobec osób starszych. W 1991 r., czyli w dziesięć lat po zaaprobowaniu Planu Wiedeńskiego, Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło Zasady Działania na Rzecz Osób Starszych. Zdefiniowano 18 zasad, które dotyczyły pięciu głównych obszarów: niezależności, uczestnictwa, opieki, samorealizacji i godności^{229 230 231}.

Zgodnie z zasadą niezależności osoby starsze powinny mieć prawo do odpowiedniego zaopatrzenia, życia w warunkach, które zapewniają bezpieczeństwo i mogą być dostosowane do indywidualnych preferencji, prawo do opieki zdrowotnej, możliwości powiększania dochodów, możliwości podejmowania pracy oraz współdecydowania o jej zaprzestaniu, możliwości doksztalcenia oraz korzystania z różnych programów edukacyjnych i szkoleniowych podnoszących jakość życia, a także możliwość zamieszkania w domu rodzinnym tak długo, jak długo jest to możliwe.

W myśl zasady uczestnictwa, osoby starsze powinny utrzymywać bliską więź ze społeczeństwem, brać aktywny udział w formułowaniu i realizacji programów, które mają bezpośredni wpływ na ich warunki bytowe, powinny dzielić się swoją wiedzą i doświadczeniem z młodszym pokoleniem, powinny mieć możliwość korzystania z różnych form służby na rzecz swoich środowisk oraz zatrudnienia w charakterze wolontariuszy w zakresie zgodnym z zainteresowaniami i możliwościami, powinny także mieć możliwość zakładania organizacji lub stowarzyszeń.

Zasada opieki stanowi, że osobom starszym należy się opieka ze strony rodziny i społeczeństwa oraz ochrona zgodna z systemem wartości kulturowych poszczególnych narodów. Osoby starsze powinny mieć: dostęp do opieki medycznej, służącej utrzymaniu lub odzyskaniu optymalnego poziomu aktywności fizycznej i umysłowej, jak również zapobieganiu chorobom; dostęp do usług socjalnych i prawnych dla umocnienia swojej niezależności i odpowiedniej ochrony oraz opieki; mieć możliwość korzystania z właściwych form opieki instytucjonalnej, zapewniającej rehabilitację zdrowotną i społeczną, umysłową aktywizację w otaczającym środowisku; możliwość korzystania z praw człowieka i podstawowych swobód w trakcie

²²⁸ E. Trafiałek, *Polska starość w dobie przemian*, Katowice 2003, s. 84–85.

²²⁹ S. Golinowska, P. Mazurkiewicz, *Ku godnej, aktywnej starości: Raport o rozwoju społecznym - Polska 1999*, NHDR, Warszawa 1999.

²³⁰ S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.

²³¹ S. Steuden, *Psychologia starzenia się ... op. cit.*

przebywania w instytucjach zapewniających schronienie, opiekę lub pomoc medyczną z poszanowaniem ich godności, przekonań, potrzeb, prywatności, a także prawa do decydowania o formie opieki i jakości swojego życia.

Zasada samorealizacji stanowi o stwarzaniu osobom starszym możliwości ich dalszego rozwoju osobowego, duchowego i intelektualnego, możliwości dostępu do dóbr kulturalnych, edukacyjnych, duchowych i rekreacyjnych.

Zasada godności dotyczy prawa ludzi starszych do szacunku, sprawiedliwego traktowania oraz poszanowania ich wartości i godności niezależnie od stanu zdrowia czy zasobów materialnych²³².

Deklaracja Wiedeńska miała istotne znaczenie dla aktywizacji stowarzyszeń pozarządowych i różnych form działania na rzecz osób starszych w wymiarze międzynarodowym i poszczególnych państw. Przyczyniła się także do konstruowania programów edukacyjnych osób starszych, dotyczyło to między innymi rozwijających wówczas swoją aktywność uniwersytetów trzeciego wieku²³³.

Drugie Światowe Zgromadzenie na Temat Starzenia się Społeczeństw odbyło się w 2002 r. w Madrycie. Jego efektem było opracowanie Międzynarodowej Strategii Działania w Kwestii Starzenia się Społeczeństw, uwzględniające następujące kwestie: zapewnienie bezpiecznej starości poprzez eliminację ubóstwa, stworzenie osobom starszym możliwości uczestnictwa w życiu społecznym i politycznym, łagodne przechodzenie na emeryturę i umożliwienie pracy stosownie do potrzeb, zapobieganie dyskryminacji na rynku pracy; umożliwienie indywidualnego rozwoju i udziału w ustawicznym kształceniu, wykorzystanie nowych technologii informacyjnych i komunikacyjnych w celu włączenia osób starszych w rynek pracy, równe traktowanie kobiet i mężczyzn przez systemy społeczne (dotyczy to m.in. uprawnień emerytalnych), stworzenie systemów opieki zdrowotnej i pomocy. Opracowane strategie działania dotyczą także takich obszarów, jak: niezależność, uczestnictwo, opieka, samorealizacja i godność²³⁴.

W 1990 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ wyznaczyło dzień 1 października każdego roku jako Międzynarodowy Dzień Osób Starszych.

W 1992 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ, chcąc zwrócić uwagę na położenie osób starszych, zmagających się z wieloma trudnymi problemami zdrowotnymi

²³² M. Braun-Galkowska, *Nowe role społeczne ludzi starszych*, [w:] S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Lublin 2006, s. 184–194.

²³³ S. Steuden, M. Marczuk, *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.

²³⁴ Drugie Światowe Zgromadzenie na Temat Starzenia się; źródło internetowe 2009.

i cywilizacyjnymi, ustanowiło rok 1999 Międzynarodowym Rokiem Osób Starszych. Jego podstawę programową stanowiła Deklaracja Wiedeńska, promująca działania praktyczne na rzecz osób starszych w wymiarze międzynarodowym. Działania związane z organizacją Międzynarodowego Roku Osób Starszych wspierały międzynarodowe organizacje pozarządowe, m.in.: Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO), Międzynarodowa Organizacja Zdrowia (WHO), Międzynarodowe Stowarzyszenie Uniwersytetów Trzeciego Wieku (AIUTA)²³⁵. Tematem przewodnim obchodów Międzynarodowego Roku Osób Starszych była koncepcja społeczeństwa przyjaznego ludziom w każdym wieku, która dotyczyła: indywidualnego rozwoju człowieka w okresie całego życia, integracji wielopokoleniowej, wzajemnych relacji pomiędzy starzeniem się społeczeństw a rozwojem i sytuacją osób starszych.

Kolejnym ważnym wydarzeniem realizowanym przez Platformę Europejską Osób Starszych (AGE — *the European Older People's Platform*), była Europejska Konferencja na Temat Godności i Zagrożeń Osób Starszych, zorganizowana w maju 2009 r. w Pradze. Dotyczyła ona istotnych zmian, zachodzących w zakresie opieki i ochrony zdrowia osób w starszym wieku, profilaktyki zagrożeń związanych z wiekiem (dyskryminacja, wykluczanie społeczne, przemoc) oraz ochrony godności osób starszych²³⁶.

Efektem Drugiego Światowego Zgromadzenia na Temat Starzenia się Społeczeństw, które odbyło się w Madrycie w 2002 r., było także opracowanie i zatwierdzenie II Międzynarodowego Planu Wsparcia Osób Starszych (II *International Plan of Action on Aging* — MIPAA), ze specjalnym rekomendowaniem krajów europejskich i badań nad starością w XXI wieku²³⁷ uważa, że plan ten stanowi istotne wyzwanie dla psychologii. W artykule „GeroPsychology. An Applied Field for the 21st Century” przedstawia realizowane programy badawcze, mające na celu podnoszenie jakości życia i dobrostanu osób starszych i wskazuje na trzy priorytetowe kierunki działania II Międzynarodowego Planu Wsparcia Osób Starszych – MIPAA²³⁸.

Pierwszy kierunek – Starość i rozwój (*Aging and Development*) – dotyczy następujących kwestii: określenie i szacowanie możliwości okresu starości, opracowanie i promocja programów optymalnego starzenia się, określenie potencjalności poznawczych i zdolności uczenia się.

²³⁵ Marczuk, 2006, s. 342.

²³⁶ AGE - the European Older People's Platform; <https://www.age-platform.eu/>

²³⁷ Fernández-Ballesteros, R. (2006). GeroPsychology: An Applied Field for the 21st Century. *European Psychologist*, 11(4), 312–323. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.11.4.312>

²³⁸ C. Garrison-Diehn, C. Rummel, Y. H. Au & K. Scherer (2021). Attitudes toward older adults and aging: A foundational geropsychology knowledge competency. *Clinical Psychology: Science and Practice*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1037/cps0000043>

Drugi kierunek obejmuje promowanie zdrowia i dobrostanu w okresie starzenia się (*Advancing health and well-being into old age*). Wskazuje się na konieczność uczenia się osób starszych, znaczenie ustawicznego kształcenia dla stanu zdrowia i podtrzymania sprawności funkcji poznawczych. Ważne miejsce zajmuje diagnostyka funkcji poznawczych i różnicowanie związanego z wiekiem obniżenia się sprawności tych funkcji od objawów zespołu otępiennego. Istotne są także działania na rzecz podnoszenia jakości życia osób starszych w różnych miejscach ich pobytu i zamieszkania (domy spokojnej starości, domy opieki społecznej, a także domy własne).

Trzeci kierunek koncentruje się na kształtowaniu dostępnego, umacniającego i wspierającego środowiska (*Ensuring, enabling and supportive environments*). Postuluje się rozwój systemu bezpieczeństwa dla osób starszych oraz pogłębianie studiów na temat interakcji osób starszych ze środowiskiem społecznym, a także badań mających na celu szacowanie zmian w zakresie społecznego wyobrażenia i stereotypów dotyczących starości własnej i innych osób.

W nawiązaniu do pierwszego kierunku badań Fernández-Ballesteros wskazuje na konieczność promocji optymalnego – pomyślnego starzenia się. Odwołuje się do koncepcji kompetencji jako zdolności przystosowania do starości i radzenia sobie z wymaganiami codziennego życia, określonymi przez warunki fizyczne, poznawcze, emocjonalne, zdrowotne i społeczne osoby starszej. Z badań realizowanych pod kierunkiem tego autora wynika, że sprawność fizyczna, sprawność funkcji poznawczych, sprawność funkcji narządu zmysłów, zdolność kontroli swojego zachowania odzwierciedlają starzenie się pomyślne. Nie oznacza to braku jakichkolwiek zmian związanych ze starzeniem się, zwłaszcza takich, jak wolniejsze tempo poruszania się, trudności lokomocyjne czy trudności w wykonywaniu różnych zadań.

Z perspektywy europejskich planów, koncepcja optymalnego starzenia się i kompetencji była podstawą realizowania dwóch etapów badań. Pierwszy – EuGeron zakończył się propozycją prowadzenia europejskich długofalowych badań nad starością. Drugi – EXCELSA-Pilot był realizowany w wielu państwach europejskich, m.in. w Finlandii, Polsce, Niemczech, Austrii, Włoszech, Hiszpanii i Portugalii. W ramach tego programu przebadano 672 osoby w wieku 35.–85. lat (96 z każdego kraju). Europejska ekspertyza danych zawartych w protokole dotyczącym starości (*European Survey on Aging Protocol — ESAP*) obejmowała cztery grupy zmiennych:

- 1) psychologiczne aspekty funkcjonowania osób starszych: zdolności poznawcze, osobowość, dobrostan, koherencja, umiejętność kontroli,
- 2) aspekty biofizyczne: witalność, siła, aktywność, tempo wykonywania zadań,
- 3) subiektywne zdrowie: zdolności, styl życia,
- 4) warunki socjodemograficzne.

Rezultaty badania wykazały, że w większości analizowanych zmiennych osoby starsze w wieku 75.–85. lat uzyskiwały niższe wyniki w porównaniu z osobami młodszymi. Największe różnice występowały w zakresie funkcji.

Strategie działania wobec problemu starzenia się ludności poznawczych i zmiennych biofizycznych (sprawność fizyczna, siła, wytrzymałość, elastyczność, szybkość, poczucie zdrowia). Zdaniem autorów raportu do najważniejszych komponentów kompetencji osób starszych należy zaliczyć sprawność poznawczą oraz fizyczną²³⁹.

W kwestii optymalnego starzenia się wskazano na cztery psychospołeczne obszary: zachowanie zdrowia i sprawności fizycznej, funkcjonowanie poznawcze, umiejętności adaptacyjne (emocje, kontrola zachowania, radzenie sobie), funkcjonowanie społeczne, obejmujące aktywność i integrację społeczną²⁴⁰. Istotne znaczenie przypisano także poznawczej plastyczności i związanej z nią możliwości uczenia się osób starszych. Poznawczą plastyczność (potencjalną możliwość uczenia się) określa się jako stopień (zakres) poprawy w efekcie uczenia się, wyników wykonywanych zadań poznawczych. Z realizowanych w projekcie EXCELSA-Pilot badań wynika, że uczenie się osób starszych jest możliwe niezależnie od poziomu ich edukacji; może dotyczyć nietrenowanych wcześniej umiejętności, a jego rezultaty stają się widoczne po około trzech miesiącach²⁴¹. Uzyskane rezultaty stanowią podstawę do promowania różnych form aktywności i aktywizacji, które sprzyjają optymalnemu przystosowaniu się do starości, a jednocześnie opierają się negatywnym stereotypom społecznym dotyczącym starości.

Jako polskie społeczeństwo jesteśmy na etapie tworzenia systemowych rozwiązań i szukania odpowiedzi na pytanie „co robić, aby chciało im się dalej żyć?”. Budowanie polityki senioralnej w Polsce, zgodnie z filozofią i metodologią aktywnego starzenia się, łączy się z koncepcją podmiotowości jednostki i spójności społecznej. Polska jest regionalnie zróżnicowana pod względem wskaźników, odnoszących się na przykład do aktywności społecznej, zatrudnienia, aktywności fizycznej, dostępu do nowych technologii, poczucia bezpieczeństwa seniorów. Można zaryzykować stwierdzenie, że różnice te występują lub są jeszcze wyraźniejsze na poziomie gminy. W tym kontekście skuteczna polityka senioralna kraju musi przewidywać aktywną rolę władz, instytucji i organizacji regionalnych i lokalnych, zaś w ich ramach jest miejsce dla pracy socjalnej²⁴².

O ile zadaniem państwa jest przede wszystkim stworzenie odpowiednich ram prawnych, instytucjonalnych dla realizacji polityki społecznej wobec ludzi starych

²³⁹ R. Fernández-Ballesteros, 2006, s. 314.

²⁴⁰ Ibidem, s. 314–315.

²⁴¹ Ibidem

²⁴² M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska (red.), *Starzenie się...* op. cit.

i realnych oraz efektywnych zasad jej finansowania na szczeblu samorządowym, o tyle najważniejszym poziomem do realizacji tej polityki jest poziom lokalny. Przez szczebel lokalny w polityce wobec ludzi starych, starzenia się i starości należy rozumieć gminy i powiaty. Ich organy samorządu we współpracy z organizacjami pozarządowymi powinny stworzyć lokalne programy aktywizacji i wsparcia dla osób starszych, uwzględniające lokalną specyfikę, strukturę potrzeb i możliwości ich zaspokojenia zgodnie z zasadą subsydiarności. Do czynników, które będą determinowały skalę i strukturę zadań polityki adresowanej do starszego pokolenia i osób starszych należą m.in.:

- dostęp do świadczeń zdrowotnych,
- poziom wykształcenia,
- skala aktywności społecznej w rodzinie oraz w najbliższym otoczeniu i aktywności zawodowej,
- zakres konsumpcji dóbr i usług, tak finansowanych z budżetu gospodarstwa domowego, jak i ze środków publicznych²⁴³.

Należy oczekiwać, że kolejne roczniki przekraczające próg starości będą odznaczały się generalnie coraz lepszym stanem zdrowia i coraz lepszym wykształceniem. Te dwa czynniki, połączone dodatkowo z podniesieniem wskaźnika aktywności zawodowej, powinny należeć do priorytetów polityki wobec osób starszych, tworzyć warunki do dalszego zwiększania udziału osób starszych w różnych formach aktywności społecznej oraz zwiększenia skali konsumpcji. Wymienione czynniki powinny być jednocześnie traktowane jako istotne warunki do zapewnienia akceptacji dla finansowania ze środków publicznych niezbędnych świadczeń oraz rozbudowy infrastruktury społecznej²⁴⁴.

Jak wykazują badania, przytłaczająca liczba osób potrzebujących wsparcia ze względu na ograniczenia sprawności korzysta z pomocy udzielanej przez członków rodziny. Należy jednak dążyć do szybkiego stworzenia kompleksowego systemu świadczeń opiekuńczych i pielęgnacyjnych, udzielanych w miejscu zamieszkania osoby niesamodzielnej. Przemawiają za tym przesłanki:

- osłabienie funkcji opiekuńczych rodziny ze względu na jej kurczenie się;
- pogarszające się relacje między liczbą osób starszych i młodszych w rodzinie i zwiększona skłonność do migracji zarobkowych;
- wydłużenie okresu życia w warunkach utraconej lub poważnie ograniczonej samodzielności i częstsza niż dawniej obecność więcej niż jednej osoby niesamodzielnej w rodzinie lub nawet gospodarstwie domowym;
- wykorzystanie w opiece coraz bardziej specjalistycznych urządzeń, co wymaga odpowiedniego przygotowania opiekuna nieformalnego, a zarazem ograniczona liczba osób zdolnych do zapewnienia należytej opieki w środowisku;

²⁴³ P. Błędowski, B. Szatur-Jaworska, Z. Szweda-Lewandowska, P. Kubicki, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2012, s. 6, 173.

²⁴⁴ *Ibidem*, s. 6–7.

- coraz wyższe bezpośrednie koszty sprawowania opieki, ponoszone przez rodzinę oraz wysokie koszty alternatywne²⁴⁵.

Kompleksowy system wsparcia dla osób niesamodzielnych powinien mieć charakter mieszany, tzn. zależnie od sytuacji osoby niesamodzielnej zapewniać wsparcie dla jej opiekunów rodzinnych, oferować opiekę w placówkach zakładowych i umożliwić korzystanie ze świadczeń opiekuńczo-pielęgnacyjnych, udzielanych przez profesjonalnych opiekunów w miejscu zamieszkania. Zapewnienie osobom niesamodzielnym, wśród których przeważają ludzie starzy, należytej, kompleksowej opieki i pielęgnacji powinno stać się priorytetem polityki wobec osób starszych. W centrum uwagi placówek, udzielających świadczeń opiekuńczych, powinny znaleźć się nie tylko osoby niesamodzielne, ale i ich rodziny, także często wymagające wsparcia, by nadal sprawować opiekę nad osobą niesamodzielną w domu. Szczególnej uwagi wymagają przy tym gospodarstwa jedno- i dwuosobowe, w których zapotrzebowanie na pomoc jest często bardzo duże, a możliwości jej opłacenia – znikome. Wiąże się to z aspektami polityki dochodowej. Według danych statystycznych sytuacja dochodowa gospodarstw emeryckich jest lepsza niż większości innych gospodarstw domowych, trzeba jednak pamiętać, że w jednoosobowych i jednopokoleniowych gospodarstwach osób starszych wydatki stałe determinują faktyczną sytuację finansową. Biorąc pod uwagę realizowaną politykę państwa, charakteryzującą się małą skłonnością do podnoszenia ustawowej granicy ubóstwa, uprawniającej do korzystania z pieniężnych świadczeń pomocy społecznej, należy oczekiwać, że osoby starsze, korzystające z pomocy materialnej, a zwłaszcza finansowej, będą nadal stanowiły mniejszość wśród świadczeniobiorców. Wzrośnie jednak zainteresowanie świadczeniami opiekuńczymi. Ich dostępność jest obecnie nie tylko bardzo mała, ale i bardzo nierównomierna na terenie kraju. Konieczne jest wprowadzenie systemu, który będzie oferował przynajmniej minimalny, wystandaryzowany zakres świadczeń opiekuńczych w każdym regionie, niezależnie od miejsca zamieszkania. W tym celu konieczne są takie działania, jak:

- poprawa stanu diagnozy potrzeb społecznych, związana z udrożnieniem przepływu informacji o potrzebach socjalnych pacjentów opuszczających placówki lecznicze;
- lepsza identyfikacja potrzeb osób niesamodzielnych i możliwości ich zaspokojenia dzięki pomocy opiekunów nieformalnych;
- rozszerzenie aktywności DPS jako organizatorów świadczeń opiekuńczych, dysponujących uprawnieniami umożliwiającymi kontrolę i egzekwowanie właściwej jakości świadczeń;
- podniesienie wynagrodzenia za wykonywanie usług opiekuńczych, co powinno stanowić tamę dla często negatywnej selekcji do pracy w tym zawodzie;
- rozszerzenie współpracy z organizacjami pozarządowymi zajmującymi się szeroko pojętą opieką społeczną.

²⁴⁵ Ibidem, s. 8.

Współpraca z organizacjami pozarządowymi powinna mieć na celu nie tylko rozszerzenie bazy dla świadczeń opiekuńczych, ale przede wszystkim – aktywizację osób starszych w ich środowisku zamieszkania, która powinna stać się samoistnym celem polityki wobec osób starszych. Do najważniejszych zadań w tym zakresie powinny należeć:

- wsparcie dla inicjatyw uniwersytetów trzeciego wieku, zwłaszcza w zakresie działań integracyjnych. Wsparcie to powinno być udzielane nie tylko przez administrację państwową, ale przede wszystkim samorządy lokalne, dla których UTW powinny być naturalnym sprzymierzeńcem realizacji polityki senioralnej;
- propagowanie działań, zmierzających do proseniorskich działań podejmowanych przez samorządy terytorialne;
- popularyzowanie idei przedstawicielstwa seniorów przy organach samorządu terytorialnego poprzez powoływanie rad seniorów. Rady te powinny reprezentować interesy i potrzeby starszych mieszkańców i brać udział w konsultacjach dotyczących nie tylko strategicznych, ale i bieżących planów rozwoju miejscowości²⁴⁶.

Prowadzona przez administrację państwową i samorządową pomoc dla seniorów powinna dążyć do realizacji długookresowych, strategicznych celów. Należą do nich:

- umożliwienie starszym osobom samodzielnego w miarę możliwości życia;
- zapewnienie im ważnej i stabilnej pozycji w strukturze lokalnej społeczności;
- zapewnienie seniorom podmiotowości i samodzielności stosownie do ich poziomu sprawności życiowej;
- integracja społeczna (między- i wewnątrzgeneracyjna) i partycypacja ludzi starszych w życiu społecznym;
- podniesienie standardu życia ludzi starych przez system świadczeń materialnych oraz częściowo odpłatnych i nieodpłatnych świadczeń w formie usług;
- indywidualizacja i dostosowanie udzielanych świadczeń do rzeczywistych potrzeb;
- wszechstronna realizacja programów na rzecz aktywnego, na miarę możliwości jednostki, starzenia się²⁴⁷.

W wyniku podejmowanych działań w ramach polityki społecznej wobec starszych osób poprawie powinna ulec ich sytuacja, oceniana nie tylko z perspektywy zaspokajania potrzeb materialnych, ale także i społecznych oraz związanych ze statusem społecznym i pozycją w środowisku. Większość ze wskazanych działań wymaga dłuższego okresu realizacji, konieczne jest już obecnie opracowanie i uzyskanie społecznej akceptacji dla strategii działań na rzecz starzejącego się społeczeństwa i zapewnienie środków finansowych i kadr niezbędnych do jej realizacji. Dotyczy to zwłaszcza dostępu do infrastruktury związanej ze świadczeniami opiekuńczymi oraz działaniami integracyjnymi. Należy opracować szczegółowy program wynikający

²⁴⁶ Ibidem, s. 10.

²⁴⁷ Ibidem, s. 10.

ze strategii działań, a w szczególności sformułować i wprowadzić w życie standardy świadczeń opiekuńczych, rozbudować ich system, ograniczyć znacznie nierówności w dostępie do nich, zwiększyć skalę zatrudnienia i szkolenia opiekunów osób niesamodzielnych, nasilić działania zmierzające do lepszego przygotowania starości oraz edukacji w tym zakresie społeczeństwa dla wszystkich grup wiekowych²⁴⁸.

Zadania te mają szczególne znaczenie w okresach nieprzewidywanych, takich jak obecna sytuacja pandemii, gdzie realizacja przedstawionych strategii będzie miała ogromny wpływ na jakość życia osób starszych.

²⁴⁸ Ibidem, s. 11–12.

ROZDZIAŁ 4

POSTAWY WOBEC OSÓB STARSZYCH W BADANIACH NAUKOWYCH

4.1. Wybrane narzędzia służące do badania postaw wobec osób starszych

Problematyka senioralna należy dziś do jednej z najczęściej poruszanych w opracowaniach popularnonaukowych i naukowych. Z pewnością związane jest to z tendencją wyraźnego starzenia się społeczeństw, nie tylko w Europie. W związku z tym ważne jest wykorzystanie odpowiednich narzędzi badawczych, dzięki którym w zo-biektywizowany i naukowo poprawny sposób można zebrać dane i przeprowadzić rzetelną analizę wyników badań. Poczynając od publikacji Butlera, dotyczącej zjawiska ageizmu, w literaturze pojawiło się wiele opracowań dotyczących jego skali, jak i przyczyn. Na początku były to publikacje bazujące na autorskich kwestionariuszach ankiety, służących do opisu dyskryminacji osób starszych w środowisku pracy, ochronie zdrowia, placówkach opieki społecznej oraz w rodzinie. Nie stanowiły one jednak jednolitego narzędzia badawczego, dzięki któremu można by było w wiarygodny sposób przeprowadzać porównania wyników badań w różnych krajach czy społecznościach. Z czasem ukazały się profesjonalne narzędzia dotyczące oceny postaw społecznych wobec osób starszych. Zdecydowana większość z nich ukazała się w języku angielskim. Niniejsza część opracowania stanowi prezentację wybranych narzędzi/skal stosowanych do charakterystyki postaw i wiedzy różnych grup społecznych wobec ludzi w podeszłym wieku²⁴⁹.

²⁴⁹ Do opracowania tego paragrafu zostało w dużej części wykorzystane opracowanie: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, P. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe służące ocenie postaw społecznych względem osób starszych – krótka charakterystyka*, „Nowiny Lekarskie” 2013, 82(1), s. 70–75.

Anxiety about Aging Scale (AAS)

Skala opracowana przez K.P. Lasher, P.J. Faulkender w 1993 r. Podstawę teoretyczną stanowi stwierdzenie, iż głównym determinantem postaw i zachowań wobec seniorów, jak również elementem adaptacji do własnych procesów starzenia jest lęk przed starością. W skład skali wchodzi 20 itemów oceniających ogólny poziom niepokoju związanego ze starzeniem się i postawy charakterystyczne dla ageizmu. W AAS zostały wyodrębnione cztery obszary:

- 1) lęk przed starszymi ludźmi,
- 2) obawy psychologiczne przed starością,
- 3) wygląd fizyczny,
- 4) obawy związane z „utrata”²⁵⁰.

Osoby badane zaznaczają swoje odpowiedzi na skali typu Likerta, gdzie -4 oznacza zdecydowanie nie zgadzam się a 4 zdecydowanie zgadzam się. Wysoki wynik oznacza wyższy poziom lęku badanych osób. Przykładami stwierdzeń zaczerpniętych ze skali AAS są: „Obawiam się, że bardzo trudno mi będzie być zadowolonym będąc w podeszłym wieku”, „Im jestem starszy, tym bardziej obawiam się o swoje zdrowie” lub „Kiedy patrzę w lustro denerwuje mnie, że mój wygląd tak zmienił się z wiekiem”^{251 252}.

Fact on Aging Quiz (FAQ)

Ten kwestionariusz został skonstruowany przez twórcę rozszerzonej definicji ageizmu, profesora socjologii medycyny i gerontologa Erdmana B. Palmore²⁵³ w 1976 r. FAQ znalazł szerokie uznanie jako narzędzie do oceny ogólnej wiedzy na temat starzenia się. W jego skład wchodzi 25 itemów. Poszczególne stwierdzenia dotyczą fizycznego, psychicznego oraz społecznego funkcjonowania osób starszych. Skala istnieje zarówno w formacie prawda/fałsz (FAQ1), (FAQ2) i wielokrotnego wyboru^{254 255}. Osoba badana ustosunkowuje się do każdego z itemów wybierając jedną z odpowiedzi: „prawda”, „fałsz” lub „nie wiem”. Poprawnej odpowiedzi przypisywana jest wartość

²⁵⁰ K.P. Lasher, P.J. Faulkender, Measurement of aging anxiety: development of the Anxiety about Aging Scale. *Int J Aging Hum Dev.* 1993;37(4):247-259.

²⁵¹ Ibidem.

²⁵² Za: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, P. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe...* *op. cit.*, s. 72.

²⁵³ Co wiemy o dyskryminacji ze względu na wiek? Głos ekspertów, doświadczenia osób starszych. Projekt „STOP dyskryminacji osób starszych” 2002 w ramach Programu „Wzmocnienie polityki antidyskryminacyjnej”; za: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, P. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe op. cit.*

²⁵⁴ D. K. Harris, P.S. Changas, (1994) Revision of Palmore's Second Facts on Aging Quiz from a True-False to a Multiple-Choice Format. *Educational Gerontology*, 20, 741-754. <http://dx.doi.org/10.1080/0360127940200802>.

²⁵⁵ Ibidem.

jednego punktu. Pozostałe odpowiedzi – niepoprawne lub stwierdzenia typu „nie wiem” otrzymują wartość zero punktów. Im wyższy wynik końcowy (maksymalny wynik = 25 punktów), tym wyższy jest poziom wiedzy badanej osoby na temat starzenia się.

Przykładowe stwierdzenia z FAQ brzmią: „Pięć zmysłów (wzrok, słuch, smak, dotyk, zapach) – wszystkie mają tendencję do osłabienia w starszym wieku”, „Depresja jest częstsza u ludzi starszych niż u młodszych osób” lub „Większość starszych ludzi nie jest w stanie dostosować się do zaistniałych zmian”²⁵⁶.

W 1998 roku ukazała się zrewidowana wersja FAQ2 z dodaniem opcji „nie wiem”, która może stanowić wewnętrznie porównywalne narzędzie badawcze^{257 258}.

Aging Semantic Differential Scale (ASD)

Twórcami skali są H.A. Rosencranz i T.E. McNein. W 1969 r. zaprojektowali oni narzędzie do oceny stereotypowych przekonań względem ludzi starszych, które mogą funkcjonować zwłaszcza w środowisku studentów medycyny. Jednak zakres jego stosowania może być znacznie szerszy. Do zbudowania skali wykorzystano 32 pary przymiotników (dyferencjał semantyczny) określających postawy wobec seniorów, odnosząc je do trzech wyodrębnionych obszarów: Skuteczny – Nieskuteczny, Niezależny – Zależny i Akceptujący – Nieakceptujący²⁵⁹. Zadaniem osoby badanej jest wskazanie na cechy, które w jej opinii najlepiej charakteryzują ludzi w podeszłym wieku. Badany wykorzystując siedmiopunktową skalę zaznacza nasilenie własnego odniesienia od „bardzo pozytywne nastawienie” do „bardzo negatywne nastawienie”. Wysoki wynik oznacza negatywne nastawienie do osób starszych^{260 261}. Fraboni, Saltstone i Hughes²⁶² twierdzą, że skala ASD jest ograniczona, ponieważ mierzy jedynie poznawcze komponenty ageizmu²⁶³.

²⁵⁶ Za: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, P. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe ... op. cit.*, s. 72.

²⁵⁷ H. R. Pennington, Pachana N.A., Coyle S.L. Use of the facts on aging quiz in New Zealand: Validation of questions, performance of a student sample, and effects of a don't know option. *EducGerontol.* 2001;27(5):409-416.

²⁵⁸ E. Palmore, The facts on aging quiz: A review of findings. *Gerontologist.* 1980;20(6):669.

²⁵⁹ Iwasaki M., Jones J.A. Attitudes Toward Older Adults: A Reexamination of Two Major Scales. *Gerontol Geriatr Educ.* 2008;29(2):139-57.

²⁶⁰ Rosencranz H.A., McNevin T.E. A factoranalysis of attitudes toward the aged. *Gerontologist.* 1969;9 (1):55-9.

²⁶¹ Boudjemad V., Gana K. Ageism: Adaptation of the Fraboni of Ageism Scale-Revised to the French language and testing the effects of empathy, social dominance orientation and dogmatism on ageism. *Can J Aging.* 2009;28(4):371-89.

²⁶² Fraboni, M., Saltstone, R., & Hughes, S. (1990). Skala ageizmu Fraboniego (FSA): An attempt at a more precise measure of ageism. *Canadian Journal on Aging*, 9, 56-66.

²⁶³ Za: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, P. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe ... op. cit.*, s. 72.

Skala Fraboni of Ageism (FSA)

Narzędzie zostało skonstruowane przez M. Fraboni i współpracowników w 1990 r. niejako w odpowiedzi na krytykę skali ASD²⁶⁴. W literaturze przedmiotu jest uznawane jako jedno z najczęściej stosowanych do określenia postaw społecznych wobec ludzi starszych. Po modyfikacji w 2005 roku Skala Fraboni of Ageism-Revised (FSA-R) zawiera 23 itemy, wchodzące w skład trzech tzw. wielkich elementów zależnych od płci i wieku: zdolność do empatii, orientacja społeczna i dogmatyczność. FSA składa się z pozycji przeznaczonych do oceny zarówno afektywnego, jak i kognitywnego komponentu postaw ageistycznych. Osoba badana wykorzystuje do oceny swoich odniesień czterostopniową skalę typu Likerta. Wysokie wyniki uzyskane w poszczególnych wymiarach oznaczają więcej uprzedzeń związanych z wiekiem. Przykładowe stwierdzenia skali brzmią następująco: „Ludzie starsi są skąpi, gromadzą pieniądze i dobra”, „Wiele starszych osób żyje przeszłością”, „Nie lubię, gdy osoba starsza próbuje nawiązać rozmowę ze mną”²⁶⁵.

Kogan Attitudes Towards Older People Scale (KOP)

Pierwotna wersja skali przeznaczonej do oceny postaw wobec ludzi starszych została skonstruowana przez N. Kogan w 1961 r. Natomiast finalna jej wersja pojawiła się w 1990 roku w odpowiedzi na krytyczne opinie wskazujące na koncentrację jedynie na negatywnych odniesieniach wobec ludzi starszych. Aktualna wersja zawiera więc 34 itemy/stwierdzenia odnoszące się do osób w podeszłym wieku (50% pozytywnych i 50% negatywnych). Stwierdzenia dotyczą różnych sfer, w których najczęściej postrzegamy funkcjonowanie seniorów. Należą do nich: miejsce zamieszkania, specyfika potrzeb, indywidualność, relacje międzypokoleniowe, autonomia-zależność, funkcjonowanie poznawcze, wygląd zewnętrzny, możliwości i potencjał. Przykładowymi określeniami pozytywnymi są: „Ludzie z wiekiem stają się mądrzejsi” czy „Większość osób w podeszłym wieku, to ludzie schludni i zadbani”, natomiast negatywnymi: „Większość starszych osób ma brudne i nieatrakcyjne domy” czy „Osoby w podeszłym wieku są najczęściej irytujące, zrzędlive i niesympatyczne”²⁶⁶.

Osoba badana wyraża swoje ustosunkowanie co do stwierdzeń skali, posługując się skalą Likerta w zakresie od „zdecydowanie się nie zgadzam” do „zdecydowanie się zgadzam”. Im wyższy wynik uzyskany w skali, tym bardziej pozytywna postawa

²⁶⁴ Za: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, P. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe ... op. cit.*, s. 72.

²⁶⁵ Lasher K.P., Faulkender P. J. Measurement of aging anxiety: development of the Anxiety about Aging Scale. *Int J Aging Hum Dev.* 1993;37(4):247–259.

²⁶⁶ Za: M. Strugała, A. Zielińska, A. Dymek-Skoczyńska, N. Czyżewska-Torba, *Narzędzia pomiarowe ... op. cit.*, s. 73.

wobec starszego pokolenia²⁶⁷. Niniejsza skala występuje w kilku wersjach językowych, stąd możliwość wykorzystania jej do badań międzykulturowych, międzynarodowych wśród różnych grup zawodowych.

McCusker's Attitude Toward Care Instrument

Skala służy do oceny postaw osób organizujących i sprawujących opiekę medyczną nad przewlekle i terminalnie chorymi oraz ich rodzinami. Treści skali odnoszą się do kilku obszarów: zadowolenie z opieki medycznej, dostępność opieki i jej ciągłość. Dodatkowo ewaluuje jakość komunikacji z personelem, zaangażowanie w opiekę, uznanie i respekt dla decyzji chorego, kontrolę i walkę z bólem.

Skala Jefferson of Physician Empathy (JSPE)

Skala ta została przygotowana przez naukowców w Centrum Badań Edukacji Medycznej i Opieki Zdrowotnej (CRMEHC) w Jefferson Medical College. Tworzy ją dwadzieścia pytań, a odpowiedzi zaznaczone są na siedmiopunktowej skali Likerta²⁶⁸. Analiza wyników badania pozwala na ocenę poziomu empatii i szacunku w postawie lekarzy (wersja JSPE-HP), studentów (wersja JSPE-S) a także innych pracowników służby zdrowia (wersja JSPE-HPS). Ocena dotyczyć może również różnych grup pacjentów, w tym osób z niepełnosprawnością intelektualną, z zaburzeniami psychicznymi, nieuleczalnie i przewlekle chorych oraz osób uzależnionych. Wysoki wynik uzyskany przez badanego oznacza wyższy poziom empatii. Skala JSPE należy do najbardziej rozpowszechnionych narzędzi do badania postaw wobec osób starszych na świecie, o czym świadczą jej liczne wersje językowe²⁶⁹.

Medical Condition Regard Scale (MCRS)

Innym pomocniczym instrumentem pomiarowym jest też 18-punktowa skala MCRS, która służy do oceny postawy względem pacjentów cierpiących z powodu różnych uzależnień, osób z chorobami psychicznymi, z niepełnosprawnościami, a szczególnie z niepełnosprawnością intelektualną. Wykorzystywana jest głównie do oceny postaw studentów kierunków medycznych. Osoba badana posługując się

²⁶⁷ Strumpf N., Evans L. Physical restraint of the hospitalized elderly: perceptions of patients and nurses. *Nurs Res.* 1988;37:132–137.

²⁶⁸ McKenna L., Boyle M., Brown T., Williams B., Molloy A., Lweis B., Molloy L. Levels of empathy in undergraduate nursing students. *Int Nurs Pract.* 2012;18(30):246–251.

²⁶⁹ McKenna L., Boyle M., Brown T., Williams B., Molloy A., Lweis B., Molloy L. Levels of empathy in undergraduate midwifery students: an Australian cross-sectional study. *Women Birth.* 2011;24(2):80–4.

sześciopunktową skalą Likerta (gdzie 1 = zdecydowanie nie zgadzam, 6 = zdecydowanie zgadzam się) odnosi się do 11 elementów, z których składa się skala²⁷⁰.

4.2. Postawy społeczne wobec osób starszych w wybranych badaniach naukowych

Zasadniczo powszechnym wnioskiem, płynącym z analizy badań nad postawami społecznymi wobec seniorów, jest ich polaryzacja. Zwróciła na to uwagę Miłkowska²⁷¹, prowadząc badania nad postawami wobec najstarszego pokolenia wśród studentów. Znaczącą część stanowią postawy pozytywne, ogólnie przychylne, charakteryzujące się szacunkiem i uznaniem dla wartości reprezentowanych przez seniorów. Ich przejawem jest wrażliwość emocjonalna, empatia, wyrozumiałość czy chęć niesienia pomocy. Społeczeństwo docenia mądrość i wiedzę osób starszych. Cechami docenianymi u osób starszych jest życiowa mądrość, doświadczenie, szacunek wobec innych, wyrozumiałość, rozsądek, cierpliwość, umiejętność dystansowania się od spraw marginalnych, odróżnianie kwestii ważnych od mało ważnych, którym nie należy poświęcać zbyt dużo czasu i energii. Podkreślana jest również gotowość zaufania w powierzaniu spraw dotyczących decydowania i kierowania. Osoba starsza utożsamiana jest z wysokim poczuciem etyki zawodowej i profesjonalizmem, kompetencjami, które nie są przypadkowe, a ugruntowane poprzez doświadczenie zawodowe, a w konsekwencji rzadziej popełnianymi błędami²⁷².

Nie brakuje jednak postaw ewidentnie pejoratywnych, nieprzychylnych, skupiających się na zachowaniach najstarszego pokolenia o wydźwięku negatywnym, roszczeniowości czy ułomnościach psychicznych i fizycznych. Te nieprzychylne postawy wobec seniorów Miłkowska scharakteryzowała jako: dystans i obojętność wobec ludzi starszych, wynikające między innymi z braku wiedzy i osobistych relacji z osobami starszymi. Niemniej jednak i tę ostatnią – obojętność wobec seniorów – można zaliczyć raczej do postaw negatywnych, gdzie brak jest akceptacji i uznania wartości osób starszych. Niewątpliwym czynnikiem wpływającym na kształtowanie się postaw wobec seniorów, który jednocześnie pojawia się najczęściej w analizach naukowych, jest wiek osób badanych. Różnice międzypokoleniowe mają więc tu duże znaczenie. I od tego typu rozróżnień rozpoczniemy prezentację wybranych wyników badań.

²⁷⁰ Boyle M., Williams B., Brown T., McKenna L., Molloy L., Lewis B. Attitudes of undergraduate health science students towards patients with intellectual disability, substance abuse, and acute mental illness: a cross-sectional study. *MedEduc.* 2010;21(10):71.

²⁷¹ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

²⁷² *Ibidem.*

Pierwszą grupę stanowią ludzie młodzi i ich postrzeganie osób starszych oraz starości w ogóle. W tym zakresie badania studentów przeprowadziła Miłkowska. Dotyczyły one stosunku społeczeństwa polskiego do osób w podeszłym wieku oraz starości, rodzajów stereotypów myślowych, odnoszących się do seniorów; opinii i postaw młodzieży akademickiej, dotyczących starości i osób starszych, ujmując jednocześnie rodzaj i jakość kontaktów z ludźmi starszymi²⁷³.

Seniorzy dla badanych studentów kojarzą się jednocześnie z wiekiem emerytalnym, tzn. takim, w jakim są ich dziadkowie, ale jednocześnie z osobami w okolicy 50. roku życia. Analiza wyników badań wykazała, iż pozytywne postawy wobec seniorów związane są m. in. z faktem utożsamiania ich z wysokim poczuciem etyki zawodowej (staranność, rzetelność i dokładność w wykonywaniu powierzonych im spraw i obowiązków), wysoką jakością posiadanych kompetencji popartą dużym doświadczeniem zawodowym i życiowym (merytoryczność, profesjonalizm, znajomość właściwych procedur), umiejętnością unikania błędów (brak pośpiechu, dystansowanie się od przesadnej presji czasu), szacunkiem i cierpliwością dla innych (umiejętność hierarchizowania celów – są kwestie ważne i mniej ważne). Natomiast negatywne skojarzenia ze starością dotyczą łączenia starości ze społecznym wykluczeniem, malejącym autorytetem, nieporadnością życiową, słabością, potrzebą nieustannej opieki ze strony otoczenia, obniżającą się sprawnością intelektualną, psychiczną i fizyczną, zubożeniem materialnym.

Badania Miłkowskiej wyraźnie wskazały na niejednoznaczność w kształtowaniu się postaw badanych młodych ludzi. Liczba osób prezentujących pozytywne postawy była porównywalna do liczby osób negatywnie nastawionych wobec starszego pokolenia. Pozytywny odbiór wiązał się przede wszystkim z docenieniem dojrzałości i doświadczenia osób starszych, ich życiowej rozwagi, aktywności zawodowej i życiowej. Bierność, nieporadność, słabość, rozgoryczenie i niezadowolenie to przymioty po stronie postaw negatywnych.

Sposób postrzegania starości przekładał się na konkretne postawy. Pozytywny obraz współwystępował z chęcią i gotowością niesienia pomocy, empatią, życzliwością i otwartością na potrzeby innych. Znamiennym faktem była przewaga takich postaw u osób, które wychowywały się w rodzinach wielopokoleniowych²⁷⁴.

Negatywny stosunek do osób w wieku senioralnym łączył się natomiast z małą akceptacją człowieka starego, lub jej zupełnym brakiem. Niechęć budziły niektóre cechy osobowości uznawane jako charakterystyczne dla starszych osób, ich wygląd, zmienność nastrojów, poglądy, niedostatki psychiczne, fizyczne i umysłowe. To dla tej grupy charakterystyczne były negatywne stereotypy myślowe, które uznawali za

²⁷³ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

²⁷⁴ K. Michalska, *Statystyczna starość*, „Niebieska Linia” 2003, nr 5.

powszechne wśród młodego pokolenia. Jako źródło niechęci wskazywali oni lęk przed ciągłą i bezproduktywną opieką nad ludźmi starszymi. Uznawali, owszem, potrzebę profesjonalnej opieki nad seniorami, ale powinna ona należeć do tych, którzy w ten właśnie sposób zarabiają na życie poprzez pracę w tego typu instytucjach. W innym przypadku byłby to czas stracony, psychicznie i fizycznie wyczerpujący, zmarnowany, połączony z rezygnacją z wielu życiowych przyjemności, okazji do własnego rozwoju czy bycia z najbliższą rodziną. Tym badaniem towarzyszyła gotowość do jawnego okazywania starszym osobom swego niezadowolenia, niechęci czy wręcz pogardy.

W badaniach Miłkowskiej można wskazać na jeszcze inny rodzaj postaw wobec seniorów, które autorka nazywa postawą dystansu. Wynika ona prawdopodobnie z braku wiedzy o osobach starszych poprzez izolowanie się od nich, niechęć do spędzania czasu z nimi. Na swój sposób jest to postawa wygodna, gdyż chroni przed ujawnianiem swoich prawdziwych – tzn., negatywnych emocji i ustosunkowań wobec najstarszego pokolenia. Młode osoby, prezentujące postawę dystansu, zachowują dużą rezerwę wobec poruszania problematyki starości, zachowują stoicki spokój, kontrolują się, by nie uzewnętrzniać swoich opinii i przekonań co do starości, czy w ogóle ludzi starszych. Zachowując zewnętrzną poprawność trwają w swoich negatywnych schematach nie zmieniając ich przez dłuższy czas.

Pokrewną postawą do dystansu jest obojętność wobec osób w podeszłym wieku. Miłkowska zauważa w swoich rozważaniach, iż obojętność wobec problemów człowieka starszego stanowi jeden z najpoważniejszych mankamentów funkcjonowania młodego pokolenia. Owa obojętność często połączona jest z silną znieczulicą wobec osób starszych, brakiem wrażliwości, empatii, brakiem woli niesienia pomocy najłabszym. Wspomniana znieczulica rozciąga się na wszystkie osoby, bez względu na wiek, czego efektem jest tzw. znieczulica społeczna, brak wiary w ludzką życzliwość, naturalną dobroć i otwartość na ludzką biedę i nieszczęście. Jedynym sensem angażowania się w aktywność jest własna korzyść i przyjemność. Jak pisze autorka, „Brakuje im wrażliwości na ludzkie emocje. Raczej stronią od ludzi z problemami, cechuje ich brak wiary w człowieka, a szczególnie tego dojrzałego wiekowo, brak wiary w dobre intencje i ludzką życzliwość”²⁷⁵.

Próbując wyjaśnić przyczyny takiej postawy, Miłkowska wskazuje na tworzenie się swoistego mechanizmu obronnego ludzi młodych, który uwalnia ich od potrzeby rozumienia świata osób starszych, jako coś co przerasta ich potencjał psychiczny i fizyczny. Wręcz obawiają się zmierzenia się z osobą starszą, która może potrzebować ich czasu, pomocy, ciepłych emocji, serdeczności. Dlatego reagują obojętnością i izolowaniem się od najstarszego pokolenia tłumacząc, że ich wiedza, poglądy i umiejętności już dawno się zdezaktualizowały.

²⁷⁵ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*, s. 190.

W podobnym środowisku ludzi młodych, czyli studenckim, przeprowadzili swoje badania O. Dąbska, K. Pawlikowska-Łągód, J. Piasecki, K. Śledziwska i E. Humeniuk wykorzystując do tego metodę sondażu diagnostycznego, technikę ankietową²⁷⁶. Analizy wyników wskazują, iż dla badanych studentów starość najczęściej jest kojarzona ze zmianami w wyglądzie fizycznym oraz niedołążnością fizyczną. Natomiast prezentowane przez badanych postawy wobec osób starszych są na ogół pozytywne i przychylne. Autorzy wskazują na zbieżność swoich wyników z innymi badaczami, m. in. Kanasik i Kotyrbą²⁷⁷, Miłkowskiej²⁷⁸ czy badaniami przeprowadzonymi przez CEBOS²⁷⁹. Niemniej jednak obraz człowieka starego kojarzy się z samotnością, nieporadnością, izolacją społeczną, nieustannym borykaniem się z problemami zdrowotnymi i psychicznymi. Przytoczone badania ukazują postrzeganie starości przez pryzmat doświadczania izolacji społecznej osób w podeszłym wieku.

Mówiąc o badaniach postaw wobec starości czy osób starszych w środowiskach studenckich wspomnieć należy wyniki zaprezentowane przez Gulina^{280 281}. Przedstawił on dość oryginalne badania, ukazujące opinie studentów, odnoszące się do ludzi starych. Jego analizy wskazują, że 90% badanych ma wyraźnie negatywny obraz człowieka starego. Osoba w podeszłym wieku postrzegana jest jako osoba drażliwa, niedołążna, zagubiona, nieporadna, agresywna, szukająca swojego miejsca w życiu. Źródłem takich postaw – według autora – są stereotypy prezentowane i przekazywane młodemu pokoleniu przez ich rodziców, dla których człowiek w podeszłym wieku jest przede wszystkim ciężarem dla najbliższych i całego społeczeństwa.

Różnice międzypokoleniowe w postrzeganiu osób starszych stały się przedmiotem badań Trempały i Zajęc-Lamparskiej²⁸². Wykorzystali w tym celu standardowy Kwestionariusz postaw wobec ludzi starszych P-LS N. Kogana, w polskiej adaptacji J. Rembowskiego²⁸³. W tej wersji składa się on z 17 par przeciwstawnych stwierdzeń (pozytywnych i negatywnych) dotyczących seniorów, ich życia i starzenia się. Kwestionariusz zawiera osiem podskal: „problemy zamieszkiwania (A), towarzystwo (B), style życia i wydajność (C), zależność (D), gotowość do pracy ludzi starszych (E), konflikt między młodszymi i starszymi (F), podobieństwo i różnice między starszymi

²⁷⁶ O. Dąbska, K. Pawlikowska-Łągód, J. Piasecki, K. Śledziwska, E. Humeniuk, *Starość i samotność...* op. cit.

²⁷⁷ M. Kanasik, J. Kotybra, *Starość postrzegana oczyma ludzi młodych. Analiza badań własnych*, „Puls Uczelni” 2013, 2, s. 18–22.

²⁷⁸ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ...* op. cit., 190.

²⁷⁹ K. Wądlowska, *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*, Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2009.

²⁸⁰ Za: E. Pakos, *Ludzie starzy ...* op. cit.

²⁸¹ W. Gulin, *Stereotyp starego człowieka ...* op. cit..

²⁸² J. Trempała, L. Zajęc-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych...* op. cit.

²⁸³ J. Rembowski, *Psychologiczne problemy ...* op. cit.

ludźmi (G), powierzchowność i cechy osobowości ludzi starszych (H). Kwestionariusz bada dwie komponenty postawy: jej treść i przychylność wobec obiektu postawy²⁸⁴.

Przeprowadzone przez autorów analizy wyników wskazują, iż w przeważającej części badani prezentowali neutralną postawę wobec seniorów i samego starzenia się. Brak było jednoznacznie negatywnych postaw. Natomiast różnice indywidualne w zakresie badanych postaw (z uwzględnieniem zmiennych – wiek i płeć), choć były istotne, to jednak mówiły tylko o pewnym nachyleniu pozytywnym lub negatywnym wobec osób starszych. Zdaniem autorów, nie można więc mówić o jawnych uprzedzeniach czy wyraźnie pejoratywnym postrzeganiu osób starszych, czy samego starzenia się. Niemniej jednak owa neutralność może być interpretowana jako rodzaj obojętności czy ambiwalencji wobec osób starszych, a w takim razie braku wrażliwości i chęci niesienia pomocy osobom starszym oraz izolacji wobec ich problemów i potrzeb.

Wyraźnie satysfakcjonujące jest spostrzeżenie, iż „młodzi dorośli ujawniają bardziej przychylną postawę wobec ludzi starszych niż oni sami”²⁸⁵. Takie wnioski potwierdzają – zdaniem autorów – wyniki wielu badań, wskazujących na stopniowe odchodzenie w przeszłość „stereotypu „starucha” pod wpływem dezaprobaty społecznej, która wzrasta wraz z poprawą dobrobytu społeczeństw Zachodu i stopniowym starzeniem się pokolenia wyżu demograficznego po II wojnie światowej”²⁸⁶ (a także: Turner, Helms²⁸⁷; Schaie, Willis²⁸⁸). Ale, jak zauważają Trempała i Zajac-Lamparska, przyczyn takich przemian nie można wskazać jednoznacznie. Przecież w uboższych i mniej rozwiniętych cywilizacyjnie społeczeństwach (choćby w krajach Dalekiego i Środkowego Wschodu) seniorzy zawsze cieszyli się i cieszą ogromnym szacunkiem, znacznie większym niż w kulturze świata zachodniego. Stopniowe zanikanie negatywnych stereotypów starszej osoby w naszej kulturze należy łączyć raczej z coraz bardziej powszechnym zjawiskiem „starzenia się” społeczeństw. Efektem takiego procesu socjodemograficznego będzie wzrost znaczenia najstarszego pokolenia.

W dalszej części artykułu autorzy przeprowadzili analizę skupień, która wskazała na istnienie trzech grup osób różniących się w zasadniczy sposób zawartością treściową prezentowanych postaw ujawniających różne sposoby myślenia o ludziach w podeszłym wieku. Do pierwszej można zaliczyć osoby nieprzychylnie ustosunkowane do seniorów i ich funkcjonowania w społeczeństwie i jednocześnie niepewne co do tego, czy chcą mieć z nimi bliższe relacje. Postawa taka – najbardziej negatywnie ustosunkowana wobec osób starszych – charakteryzuje się względną spójnością i przejrzystością. Reprezentowana jest przede wszystkim przez osoby w wieku średniej i późnej

²⁸⁴ J. Trempała, L. Zajac-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych... op. cit.*

²⁸⁵ J. Trempała, L. Zajac-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych... op. cit.*, s. 458.

²⁸⁶ Ibidem., s. 458.

²⁸⁷ J. S. Turner, D. B. Helms, *Rozwój człowieka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne SA, Warszawa 1999.

²⁸⁸ K. Schaie, The impact of longitudinal studies on understanding development from young adult to old age. *International Journal of Behavioral Development*, 24, 257–266.

dorobności. Można więc mówić o pewnej, nieco zaskakującej tendencji, która świadczy o tym, że wraz z wiekiem narasta postrzeganie swoich rówieśników, a w tym może i samych siebie, w konwencji negatywnych stereotypów w porównaniu do najmłodszego pokolenia. Konsekwencją takiego procesu może być niechęć do nawiązywania i utrzymywania kontaktów z innymi, narastająca izolacja osób starszych w społeczeństwie.

Do drugiej grupy należy zaliczyć osoby przychylnie oceniające osoby starsze i ich sposób funkcjonowania, jednak niepewne co bliskich relacji z nimi. Postawa ta jest najbardziej charakterystyczna dla starszych dorosłych. Zatem wśród najstarszego pokolenia istnieje również tendencja do pozytywnego postrzegania swoich rówieśników i ich roli, jaką odgrywają w społeczeństwie. Zastanawiać może tylko fakt niechęci do nawiązywania bliższych kontaktów ze swoimi rówieśnikami. Jak zauważają Trempała i Zajac-Lamparska, pewną grupę mogą stanowić tu osoby mające problem z odnalezieniem się w roli starzejącego się człowieka i zadaniach charakterystycznych dla tego okresu rozwojowego²⁸⁹. Niekoniecznie chcą utożsamiać się z własną grupą wiekową. Bądź mogą być to osoby, które na swój sposób bronią się przed nieuchronnym „starzeniem się”, tkwiąc w przekonaniu, że ich to nie dotyczy i dlatego izolują się od świata swoich rówieśników²⁹⁰.

Ostatnią grupę postaw reprezentują osoby przychylnie nastawione do osób starszych, ale raczej wolące trzymać pewien dystans w nawiązywaniu bliższych relacji z nimi i krytycznie oceniające funkcjonowanie osób starszych w społeczeństwie. Taki rodzaj postaw dominuje w pokoleniu młodych dorosłych. Należy zwrócić tu uwagę, że mimo pozytywnej postawy wobec starszego pokolenia, występuje tu tendencja do izolowania się od niego. Być może jest to związane z dawnymi lub aktualnymi, ale nie najlepszymi doświadczeniami z życia. Stąd negatywna ocena funkcjonowania osób starszych i dystansowania się wobec nich. Różnice międzypokoleniowe i tworzenie się antagonizmów międzypokoleniowych mogą sprzyjać takim trudnościom w procesie socjalizacji i prowadzić do negatywnych konsekwencji w formie poczucia osamotnienia i izolacji²⁹¹, a w skrajnych przypadkach do jawnego buntu młodego pokolenia nie tylko wobec starszego, ale również wobec reszty społeczeństwa²⁹².

Autorzy zaprezentowanych tu wyników badań słusznie zauważają, że ich konkluzje dotyczą postaw jawnych, jakie zaprezentowały badane osoby. Natomiast badania, w których wykorzystano „procedury prymowania afektywnego, a także Test ukrytych skojarzeń (*Implicit Association Test*) A.G. Greenwalda ujawniają wśród badanych

²⁸⁹ Erikson, E. H. (1968). *Identity. Youth and crises*. New York: Norton.

²⁹⁰ J. Trempała, L. Zajac-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych...* op. cit., s. 458.

²⁹¹ Z. Dołęga, *Samotność młodzieży – analiza teoretyczna i studia empiryczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Katowice 2003.

²⁹² A. Oleszkowicz, *Bunt dorastania – jego mechanizmy i funkcje*, „Psychologia Wychowawcza” 1996, 39, s. 394–401.

uprzedzenia wobec ludzi starszych w większym zakresie niż Kwestionariusz P-LS Kogana²⁹³ ²⁹⁴. Możliwe jest więc utajanie prawdziwych dyskryminujących starsze pokolenie postaw, i kierowanie się tzw. potrzebą silnej aprobaty społecznej i „poprawności politycznej” w oficjalnym funkcjonowaniu. Dalsze badania – tym razem nad postawami utajonymi, pokazują, iż młodzi dorośli to szczególna grupa wśród osób dorosłych, którą charakteryzuje znikomy stopień utajonej tendencji do stereotypizacji osób w podeszłym wieku²⁹⁵.

E. Pakos²⁹⁶ przeprowadziła badania dotyczące opinii młodzieży na temat tego, jak bardzo osoby w wieku podeszłym są potrzebne w społeczeństwie polskim, czy są szanowane i jakie cechy seniorów budzą rozdrażnienie. W analizach wyników badań wyróżniła takie zmienne niezależne jak płeć i miejsce zamieszkania badanej młodzieży. Płeć okazała się czynnikiem różnicującym tylko pod względem tego, jak bardzo osoby starsze są potrzebne w społeczeństwie – kobiety okazały się bardziej przychylne wobec osób starszych niż mężczyźni. Mieszkańcy miast stwierdzają, iż to wiek decyduje o stosunku do osób starszych, natomiast dla osób mieszkających na wsi decyduje o tym przede wszystkim kult młodości, a także obraz seniora przekazany przez rodzinę. Badane osoby myśląc o własnej starości boją się przede wszystkim chorób, pozostawiania w samotności, utraty niezależności i samodzielności, w tym finansowej.

Jak podkreśla autorka, konkluzje te są zbieżne z wcześniejszymi wynikami badań prezentowanymi między innymi przez Zawadę²⁹⁷. Współczesny kult młodości i siły wydaje się być głównym czynnikiem kształtującym w społeczeństwie negatywny stereotyp osoby starszej, nieporadnej, zależnej i wymagającej opieki. Poza tym osoby starsze posiadają cechy, których czasem brak jest ludziom młodym. Należy do nich doświadczenie życiowe, zadowolenie z życia, otwartość na innych, dystans wobec upływającego czasu, umiejętność poświęcenia swojego czasu dla innych, zwłaszcza dla najmłodszych członków rodziny, dojrzałość duchowa.

Pakos powołuje się też na badania, które wskazują na szczególne środowiska, które sprzyjają kreowaniu pozytywnego obrazu starości. Należy do nich przede wszystkim rodzina, następnie sąsiedzi oraz wspólnota parafialna. W opinii autorki „Pozytywne nastawienie najbliższego otoczenia spowodowane jest znajomością osoby starszej w czasie, kiedy była aktywna zawodowo i pełna sił witalnych”²⁹⁸.

²⁹³ J. Trempała, L. Zając-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych... op. cit.*, s. 461.

²⁹⁴ P. Jelenec, M.C. Steffens (2005). Implicit attitudes toward elderly woman and man. *Current Research in Social Psychology*, 16, 275–292.

²⁹⁵ L. Zając-Lamparska, *Postawy utajone wobec osób starszych, przejawiane w trzech grupach wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości*, „Psychologia Rozwojowa” 2008, t. 13, nr 3, s. 91–102.

²⁹⁶ E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

²⁹⁷ A. Zawada, *Młodość i starość w okresie ponowoczesności*, „Praca Socjalna” 2012, nr 2, s. 47–56.

²⁹⁸ E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.* s. 176.

Niewątpliwie optymistycznym spostrzeżeniem jest fakt, iż znaczny procent wśród młodego pokolenia z szacunkiem odnosi się do najstarszych członków społeczności, doceniając ich życiową mądrość i zaangażowanie w życie rodzinne. Seniorzy są dla młodzieży wzorem mądrości, roztropności, wytrwałości i uczciwości. To dzięki nim przekazywane są kolejnym pokoleniom tradycje świąteczne i wartości religijne. Niemniej jednak są też cechy osób starszych, które drażnią osoby młodsze. Wymienia się tu przede wszystkim konserwatyzm i kierowanie się tradycyjnymi wartościami, gdzie wyjątkową rolę odgrywają wartości religijne.

Przytaczając różnorodne badania, dotyczące postaw społecznych wobec osób starszych, warto zwrócić uwagę na inne badania Zajęc-Lamparskiej²⁹⁹, dotyczące współczesnego obrazu człowieka starszego wśród młodych dorosłych. Autorka świadomie użyła tu pojęcia obraz, twierdząc, iż zawiera ono dodatkowe elementy w porównaniu do tych, składających się na postawę. Wymienia tu:

- pozbawione wymiaru ewaluacyjnego przekonania na temat obiektu,
- przekonania dotyczące stosunku innych osób (w tym ogółu społeczeństwa) wobec obiektu,
- przekonania dotyczące opinii i postaw, które przyjmuje sam obiekt.

Otrzymane rezultaty wskazują na ogólnie pozytywny obraz ludzi starszych w percepcji młodych dorosłych. Jest on bardziej pozytywny w przypadku kobiet niż mężczyzn, i to zwłaszcza jako obraz ludzi „w ogóle”. Dla wyjaśnienia tych wyników autorka odwołuje się do zjawiska nazwanego przez E. Palmore’a³⁰⁰ pozytywnym uprzedzeniem wiekowym. Wskazywałoby to na fakt, iż młode kobiety częściej niż mężczyźni ulegają tzw. uprzedzeniom „na korzyść”³⁰¹. Gdy idzie o młodych mężczyzn, to w ich obrazie osób starszych więcej jest elementów neutralnych, powszechnych, co może wynikać z większego dystansowania się wobec starszego pokolenia i powierzchowności relacji z nim. Autorka podkreśla też, iż jednoznacznie pozytywny obraz seniorów dotyczy konkretnych osób. Natomiast gdy traktowani są jako grupa wiekowa – pozytywny obraz został zachowany tylko wśród kobiet. Zajęc-Lamparska zauważa, iż na analogiczne konkluzje zwracało uwagę wielu badaczy kwestii postaw wobec seniorów. Tam, gdzie chodziło o postawę wobec konkretnych, osobiście znanych osób starszych, można przewidywać większą przychylność i pozytywne nastawienia. Obraz człowieka starszego, którego znamy osobiście, budowany jest w odniesieniu do osobistych doświadczeń, bezpośredniego kontaktu z nim. Natomiast obraz całej grupy wiekowej opiera się raczej na stosowaniu swoistej oszczędności poznawczej, sięganiu po informacje uproszczone, w tym przypadku stereotypy starości, które na ogół są negatywne³⁰².

²⁹⁹ L. Zajęc-Lamparska, *Współczesny obraz człowieka ... op. cit*

³⁰⁰ E. Palmore, *Ageism. Negative and positive*. 1999. New York: Springer Publishing Company.

³⁰¹ L. Zajęc-Lamparska, *Współczesny obraz człowieka ... op. cit*.

³⁰² Za: T. D. Elson, *Psychologia uprzedzeń*, GWP, Gdańsk 2003.

Natomiast analizując obraz życia osób starszych, jaki posiadają młodzi badani, to przeważa tu negatywizm i nieprzychylność, tak u kobiet, jak i u mężczyzn. Być może związane było to z – jak sugeruje autorka – percepcją obrazu życia seniorów jako całej grupy społecznej – a generalizacja w tym przypadku na ogół przemawia na niekorzyść osób starszych. Jednocześnie negatywny obraz życia seniorów nie różnił się od obrazu życia „w ogóle”. Może więc to specyficzna tendencja do takiej percepcji życia dla młodego pokolenia. Przymioty podkreślane u osób starszych tak pozytywne, jak i negatywne, pokrywają się z tymi, na które zwracają uwagę i inni badacze. Przez młodych dorosłych doceniana jest mądrość życiowa seniorów, zrównoważenie, spokój, a negatywnie oceniana nuda życiowa, brak zdrowia, słabość. Nie pojawiły się natomiast takie cechy jak, często występujące w literaturze przedmiotu: staroświeckość, zgryźliwość, brak życiowych celów i marzeń. Jest to być może oznaka zachodzących zmian w percepcji osób starszych przez młode pokolenie³⁰³.

Zmienną, która często różnicuje postawy wobec seniorów, jest fakt posiadania bliskich relacji z osobami starszymi, osobiste doświadczenia, zwłaszcza te wyniesione z rodziny. Istotnym jest także to czy badane są postawy wobec konkretnych osób starszych, czy wobec całej, ogólnie rozumianej grupy wiekowej osób starszych. Pokazały to przytoczone już wcześniej badania Zająć-Lamparskiej³⁰⁴ nad obrazem osób starszych we współczesnym społeczeństwie. Pozytywny i przychylny obraz seniorów dotyczy konkretnych osób. Gdy zaś są oni traktowani jako grupa wiekowa – pozytywny obraz został zachowany tylko wśród kobiet.

Badania Miłkowskiej³⁰⁵ dotyczące bliskich i obcych seniorów w percepcji osób młodych pokazały, iż aż 57% badanych osób często używa pejoratywnych określeń w stosunku do ludzi starszych. Co więcej, są to „powszechne” określenia używane przez wiele środowisk. Młodzi ludzie natomiast nie zawsze są świadomi, jak bardzo poniżający i upokarzający charakter niosą one w swej treści w stosunku do ludzi w podeszłym wieku. Zatem tak częste i tak „swobodne” (by nie powiedzieć – „bezrefleksyjne”) używanie pejoratywnych określeń wskazuje na silne osadzenie negatywnych stereotypów starości w społeczeństwie. Natomiast badana młodzież deklarowała nieużywanie podobnych zwrotów w stosunku do swoich najbliższych (np. dziadków), tłumacząc to szacunkiem, wrażliwością i zrozumieniem, jakim ich darzą. Czym więc tłumaczyć ową niekonsekwencję? Czy w przypadku najbliższych to tylko deklaracje? Niewątpliwie jest to obszar wart eksploracji³⁰⁶.

³⁰³ L. Zająć-Lamparska, *Współczesny obraz człowieka ... op. cit.*

³⁰⁴ L. Zająć-Lamparska, *Postawy utajone wobec ... op. cit.*

³⁰⁵ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.* s. 190.

³⁰⁶ Por.: K. Ziomek-Michalak, *Starzenie się i starość w percepcji studentów przygotowujących się do zawodu pracownika socjalnego*, „Gerontologia Polska” 2016, 24, s. 167–175.

Te same badania³⁰⁷ pokazały również, że wśród młodych osób przychylnie nastawionych wobec seniorów, a więc chętnych do opieki nad nimi, z empatią, troską i życzliwością były te, które wychowały się lub wychowują się w rodzinach wielopokoleniowych. Można stąd wnioskować, iż codzienny kontakt z dziadkami czy innymi bliskimi krewnymi w podeszłym wieku, ponadto postawy rodziców czy styl wychowania przyczyniły się do pozytywnej postawy wobec najstarszych osób w społeczeństwie. Nie można jednak pominąć faktu, że wiele z badanych młodych osób było wciąż jeszcze w stałym kontakcie z własnymi rodzicami i dziadkami. Wiele z nich utrzymywało się na studiach korzystając z pomocy finansowej najbliższych, co prawdopodobnie stanowiło dodatkowy atut wzmacniający pozytywne postawy wobec osób starszych.

Rudnik w swoich rozważaniach, dotyczących różnych wymiarów starości i cech ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży, zauważa również, iż pomimo negatywnych skojarzeń młodego pokolenia, gdy chodzi o osoby w podeszłym wieku, to zdecydowana większość bardzo pozytywnie ocenia relacje z dziadkami. Młodzież określa je jako pełne życzliwości, zaufania, chęci współpracy. „Najbardziej znaczącą wartością, wynikającą z relacji z osobami starszymi, okazuje się być natomiast poczucie, że jest się kochanym oraz uzyskanie podstaw wiary religijnej i zasad moralnych”^{308 309}. Najstarsze pokolenie w rodzinie jest dla wnuków źródłem wspomnień o przodkach, wiedzy o historii i patriotyzmie. Część badanej młodzieży zauważa, iż „zawdzięcza dziadkom cechy charakteru takie, jak: obowiązkowość, pracowitość, samodyscyplinę i silną wolę. Nieco rzadziej wskazywana bywa rola dziadków w rozbudzaniu miłości do ojczyzny, przekazywaniu umiejętności praktycznych, czy kształtowaniu zainteresowań”^{310 311}. Przytoczone stwierdzenia z pewnością świadczą o swoistej niespójności w postawach ludzi wobec najstarszego pokolenia, ale pokazują również, że innego kolorytu – bardziej pozytywnego – nabierają one w odniesieniu do bliskich seniorów, a inaczej wygląda to w odniesieniu do ogólnej grupy wiekowej osób starszych.

W stosunkowo wcześniejszych badaniach Caspi³¹² zasugerował, że bezpośredni kontakt między osobami młodszymi i starszymi może prowadzić do tego, że u młodych osób ukształtują się bardziej pozytywne postawy wobec osób starszych.

³⁰⁷ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*, s.190.

³⁰⁸ J. Szczepańska (oprac.), *Co im zawdzięczamy? Opinie w przeddzień święta babć i dziadków*, Warszawa 2008, CBOS, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2008/K_003_08 [dostęp: 15.11.2021].

³⁰⁹ A. Rudnik, *Wymiary starości ... op. cit.* s. 211.

³¹⁰ K. Kowalczyk (oprac.), *Rola dziadków w naszym życiu*, CBOS, Warszawa 2012, http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_008_12 [dostęp: 20.12.2021].

³¹¹ A. Rudnik, *Wymiary starości ... op. cit.* s. 211 .

³¹² Caspi, A. (1984). Contact hypothesis and inter-age attitudes: A field study of cross - age contact. *Social Psychology Quarterly*, 47(1), 74–80.

Niemniej jednak inne badania^{313 314} wykazały, że liczba i częstotliwość bezpośredniego kontaktu z osobami starszymi niekoniecznie była związana z rozwojem bardziej przychylnych postaw wobec osób starszych. Knox, Gekoski i Johnson³¹⁵ twierdzą, że brak pozytywnego związku między kontaktem z osobami starszymi a postawami wobec nich wynika z faktu, że większość badań koncentruje się po prostu na pomiarze liczby kontaktów a nie bierze pod uwagę jakości kontaktu młodzieży z osobami w podeszłym wieku. Badania³¹⁶, w których uwzględniono właśnie jakość relacji z osobami starszymi, wykazały, że postawy wobec osób starszych zależą od jakości, a nie od częstotliwości kontaktów³¹⁷.

Jeszcze inny obraz kształtowania się postaw wobec seniorów w odniesieniu do bezpośredniego kontaktu z nimi pokazują przeprowadzone badania wśród studentów kierunków medycznych z wykorzystaniem narzędzi: FAQ1 (do pomiaru wiedzy na temat starzenia się), AAS (miara lęku przed starzeniem się) oraz skali FSA (do pomiaru ageizmu)³¹⁸. Jak stwierdzają autorzy projektu niewiele jest dotychczasowych badań, które bezpośrednio oceniają związek między lękiem przed starzeniem się a postawami wobec osób starszych. Harris i Dollinger³¹⁹ odkryli, że studenci z wysokim poziomem lęku przed starzeniem się (wyższe wyniki AAS) nie tylko mieli bardziej negatywne nastawienie do przeciętnego 70-latką, ale także oceniali siebie samych w wieku 70. lat bardziej negatywnie niż studenci z niższymi wynikami AAS. Natomiast w niniejszych badaniach stwierdzono, podobnie jak w innych^{320 321}, iż posiadana wiedza o starzeniu się oraz kontakt z osobami starszymi, mają ścisły związek z przejawianym lękiem przed starzeniem się. Studenci, którzy posiadali większą wiedzę, mieli niższy poziom niepokoju, co wpływało na bardziej przychylne nastawienie względem ludzi w podeszłym wieku³²². Badacze zwracają uwagę na fakt, iż zmienną,

³¹³ Angiullo, L., Whitbourne, S. K., & Powers, C. (1996). The effects of instruction and experience on college students' attitudes toward the elderly. *Educational Gerontologist*, 25, 449–456.

³¹⁴ Carmel, S., Cwikel, J., & Galinsky, D. (1992). Changes in knowledge, attitudes, and work preferences following courses in gerontology among medical, nursing and social work students, „*Educational Gerontology*”, 18, s. 329–342.

³¹⁵ Knox, V. J., Gekoski, W. L., & Johnson, E. A. (1986). Contact with and perceptions of the elderly. *The Gerontologist*, 26(3), 309–313.

³¹⁶ Schwartz, L. K. & Simmons, J. P. (2001). Contact quality and attitudes toward the elderly. *Educational Gerontology*, 27, 127–137.

³¹⁷ Za: Linda, J. A. & James A. Johnson (2008). Undergraduate Attitudes Toward the Elderly: The Role of Knowledge, Contact and Aging Anxiety, *Educational Gerontology*, 35:1, 1–14, DOI: 10.1080/03601270802299780.

³¹⁸ Linda J. Allan & James A. Johnson (2008) Undergraduate Attitudes ... op. cit.

³¹⁹ Harris, L. A. & Dollinger, S. (2001). Participation in a course on aging: Knowledge, attitudes, and anxiety about aging in oneself and others. *Educational Gerontology*, 27, 657–667.

³²⁰ Cummings, S. M., Kropf, N. P., & DeWeaver, K. L. (2000). Knowledge of and attitudes toward aging among non-elders: gender and race differences. *Journal of Women and Aging*, 12(1=2), 77–91.

³²¹ Harris, L. A. & Dollinger, S. (2001). Participation in a course on aging: Knowledge, attitudes, and anxiety about aging in oneself and others. *Educational Gerontology*, 27, 657–667.

³²² Linda J. Allan & James A. Johnson (2008) Undergraduate Attitudes ... op. cit

która może być istotna w projektowaniu polityki redukującej lęk przed starzeniem się, jest kontakt z osobami starszymi. Wyniki tego badania są zgodne z hipotezą, że rodzaj kontaktu – a nie tylko jego ilość – może mieć znaczenie. W szczególności niniejsze badanie wykazało, że uczestnicy, którzy mieszkali z jednym lub więcej krewnymi w podeszłym wieku, mieli wyższy poziom lęku przed starzeniem się niż uczestnicy, którzy nie mieszkali z nimi. I odwrotnie, uczestnicy, którzy mieli kontakt z osobami starszymi kilka razy dziennie w pracy, mieli niższy poziom lęku przed starzeniem się. Dlatego też, aby zrozumieć cechy kontaktu, które sprzyjają obniżeniu poziomu lęku przed starzeniem się i, pośrednio, bardziej pozytywnym postawom wobec osób starszych – proponują autorzy badań – „należy zbadać jakościowe różnice w interakcjach, jakie zachodzą między młodszymi i starszymi osobami w różnych miejscach”³²³.

Niektórzy badacze wskazują³²⁴, że cechy kontaktu z osobami starszymi, które mogą być istotne, to między innymi fakt, czy interakcje są dobrowolne, czy wiążą się ze współpracą, czy niosą potencjał zawarcia przyjaźni, czy potwierdzają stereotypy i czy dotyczą osób o jednakowym statusie. Można przypuszczać, że istnieją znaczące różnice w tych cechach pomiędzy kontaktami ze starszymi krewnymi w domu a kontaktami ze starszymi w miejscu pracy.

Przeprowadzone przez G. Bartkowiak, I. Szklaną-Berest, A. Krugielka badania dotyczyły postaw wobec osób starszych uczniów Medycznego Studium Zawodowego oraz studentów kierunków humanistycznych i niehumanistycznych (polskich i zagranicznych)³²⁵. Analizy wyników wskazały na ogólne pozytywne postawy wobec osób starszych tak wśród badanych Polaków, jak i obcokrajowców. W tym momencie warto jednak zwrócić uwagę na to, że przeprowadzone badania potwierdziły istotną rolę wcześniejszego doświadczenia i prawidłowych wzorców zachowań wobec seniorów, które młodzi ludzie wynieśli ze środowiska rodzinnego. Analiza wyników badań wykazała, że w zdecydowanej większości osoby badane utrzymywały bliskie i pozytywne relacje z osobami w podeszłym wieku. Autorki dodatkowo przywołują tu opinie innych badaczy, którzy przekonani są co do znaczącej roli „rodziny wielopokoleniowej, złożonej z rodziców, dzieci i dziadków, w której młode pokolenie – dzieci – kształtuje swoje postawy i buduje empatię wobec osób w zróżnicowanym wieku”³²⁶.

Odrębną część analiz wyników dotyczących postaw wobec seniorów oraz wobec samej starości i starzenia się stanowią badania prowadzone w grupie osób starszych.

³²³ Linda J. Allan & James A. Johnson (2008). *Undergraduate Attitudes ... op. cit.*, s. 11.

³²⁴ Wittig, M. A. & Grant-Thompson, S. (1998). The utility of Allports' conditions of intergroup contact for predicting perceptions of improved racial attitudes and beliefs. *Journal of Social Issues*, 54, 795–812.

³²⁵ G. Bartkowiak, I. Szklana-Berest, A. Krugielka, *Postawy wobec osób starszych uczniów Medycznego Studium Zawodowego oraz studentów kierunków humanistycznych i niehumanistycznych (polskich i zagranicznych)*, „Pedagogika Społeczna” 2018, R. XVII, 3(69), s. 185–202.

³²⁶ G. Bartkowiak, I. Szklana-Berest, A. Krugielka, *Postawy wobec osób ... op. cit.*, s.199.

Publikowane wyniki badań empirycznych na powyższy temat nie są w tym względzie jednoznaczne. Część z nich wskazuje na większe nasilenie negatywnych stereotypów u osób młodych niż u osób w podeszłym wieku. Są i takie, które stwierdzają największe nasilenie negatywnych postaw wobec seniorów i starzenia u badanych w okresie późnej dorosłości. Tego typu analizy sugerują, że w kolejnych pokoleniach osób badanych wzrasta pozytywne ustosunkowanie się, przychyłność oraz wyrozumiałość wobec seniorów³²⁷.

Przytoczone wcześniej konkluzje Zajęc-Lamparskiej i Trempały³²⁸ wskazują, iż i tu występuje swoista ambiwalencja ustosunkowań. Z jednej strony seniorzy reprezentują grupę, w której widoczna jest nieprzychylność wobec osób najstarszych, w tym do ich funkcjonowania oraz niechęć nawiązywania i utrzymywania bliższych relacji z rówieśnikami. Z drugiej jednak strony jest grupa, która przychylnie ocenia osoby starsze i ich sposób funkcjonowania, jednak jest niepewna co do bliskich relacji z nimi. Zatem wystąpiły tu odrębne – przeciwstawne sobie sposoby percepcji osób w podeszłym wieku i ich funkcjonowania, natomiast wszystkie osoby badane niechętnie postrzegają potrzebę uczestniczenia w życiu swoich rówieśników. Wydaje się to na swój sposób zrozumiałe, gdy chodzi o pierwszą grupę osób starszych. Negatywna postawa wobec tych osób tłumaczy niechęć do przebywania z nimi. Natomiast w przypadku drugiej grupy może to wynikać bądź z potrzeby utrzymywania szerszych relacji międzypokoleniowych, bądź chęci zupełnej izolacji od otaczającego środowiska, bez względu na wiek.

Zajęc-Lamparska prezentując wyniki badań nad postawami utajonymi wobec osób starszych zauważa, iż „przez pryzmat stereotypów starości i człowieka starszego w największym stopniu patrzą na siebie sami seniorzy (nawet jeśli pozostają tego nieświadomi), a w stopniu nieco tylko mniejszym osoby z grupy wiekowej średniej dorosłości, dla których kolejnym okresem życia będzie właśnie starość”³²⁹. To z pewnością smutna konstatacja, gdyż z jednej strony może wskazywać na tendencję obniżającej się samooceny badanych seniorów, poczucia odizolowania od reszty społeczeństwa, negatywnego bilansu upływającego życia. Z drugiej strony to niebezpieczeństwo funkcjonowania samonapędzającego się mechanizmu ciągłego pogłębiania się negatywnych stereotypów starości nie tylko wśród najstarszego pokolenia, ale i wśród reszty społeczeństwa.

Badania A. Łukomskiej i J. Wachowskiej³³⁰, prowadzone wśród seniorów, dotyczyły postrzegania czasu starości i starzenia się. Autorki wskazują na heterogeniczność w percepcji własnej starości osób badanych. Zdecydowana większość osób starszych

³²⁷ Za: E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

³²⁸ L. Zajęc-Lamparska, *Postawy utajone wobec op. cit.*

³²⁹ L. Zajęc-Lamparska, *Postawy utajone wobec ... op. cit.*, s. 91.

³³⁰ A. Łukomska, J. Wachowska, *Seniorzy o swojej starości*, „Gerontologia Polska” 2008, 16(1), s. 51–5.

(75%) odbiera ten czas jako czas odpoczynku. Dla 56% badanych seniorów kojarzy się on z czasem radosnym. Jednak niemal 40% było odmiennego zdania, a pozostali mieli zdania mieszane. Starość jako czas spełniania własnych marzeń była odbierana przez 50% badanych osób. Dla 64% badanych był to dobry czas na podjęcie aktywności edukacyjnej, w tym w ramach Uniwersytetów Trzeciego Wieku. Niemal wszyscy badani (94%) uznali, że jest to czas refleksji nad przeszłością, nad dotychczasowym życiem, przy czym aż 80% odczuwało tęsknotę do lat młodości. Nie brakowało też negatywnych aspektów postrzegania starości. Dla 76% osób w podeszłym wieku starość kojarzona była z nieuniknioną koniecznością śmierci, czasem chorób (53%), niedołążności (78%) oraz samotności (ponad 30%). Jednak ponad połowa wszystkich badanych osób cieszyła się nadal swoją niezależnością i autonomią^{331 332 333}.

Zaprezentowane powyżej wybrane wyniki badań nad postawami społecznymi wobec osób starszych wyraźnie pokazują na ich niejednoznaczność i ambiwalencję. Bardzo rzadko można spotkać się z wnioskami wskazującymi na wyraźną dominację postaw pozytywnych lub negatywnych. Czynniki różnicującymi są tu wiek osób badanych, ich płeć, miejsce zamieszkania. Istotnym elementem kształtującym postawy wobec najstarszego pokolenia są osobiste relacje i doświadczenia, jakie posiadają badane osoby. I nie chodzi tu tylko o ilość czy częstotliwość kontaktów z seniorami, ale raczej o ich jakość i kontekst – rodzinny, towarzyski, zawodowy. Badacze bardzo często wskazują na wiedzę o starości, świadomość specyfiki funkcjonowania osób starszych jako na ważny czynnik wpływający na rodzaj postaw wobec najstarszego pokolenia. Nie bez znaczenia są same zachowania i postawy życiowe seniorów, kontekst rodzinny, aktualne wydarzenia społeczne, status ekonomiczny społeczeństwa, jego kondycja zdrowotna, preferowane wartości czy styl życia. Otwiera szerokie pole do prowadzenia dalszych badań i poszukiwań w kontekście postaw społecznych wobec osób starszych w dzisiejszym społeczeństwie.

4.3. Skala Postaw Wobec Seniorów (SPWS) – prezentacja narzędzia

Znaczącą inspiracją do powstania narzędzia była analiza postaw społecznych wobec ludzi starszych w opiniach studentów Miłkowskiej³³⁴. Autorka publikacji zauważyła istnienie dość wyraźnie spolaryzowanych postaw wobec starszych osób, które żyją w na-

³³¹ Za: K. Ziomek-Michalak, *Starzenie się i starość ... op. cit.*

³³² K. Wądołowska (oprac.), *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*, CBOS, Warszawa 2009, http://www.cbos.pl/SPISKOM.P OL/2009/K_157_09 [dostęp: 12.08.2015].

³³³ E. Iwanciw (2010), *Senior według studenta: niedołążny i agresywny*. Pobrane z: <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,35590,8521152,senior-wedlug-studenta-niedolezny-i-agresywny.html>

³³⁴ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych op. cit.*

szym społeczeństwie. Przeważającą część stanowią postawy pozytywne i przychylne. Charakteryzują się one szacunkiem i uznaniem dla wartości reprezentowanych przez seniorów. Ich przejawem są: chęć opiekowania się, troska, empatia, wyrozumiałość. Tym niemniej nie brakuje w badanej populacji postaw negatywnych, nieprzychylnych, które koncentrują się na drażliwych zachowaniach seniorów, roszczeniowości czy ułomnościach psychicznych i fizycznych. Pozostałe dwie nieprzychylne postawy wobec osób starszych autorka scharakteryzowała jako: dystans i obojętność. Jej zdaniem, wynikają one między innymi z braku rzetelnej wiedzy i osobistych relacji z seniorami. W ogólnym ujęciu powyższa charakterystyka postaw zgodna jest z wieloma innymi opracowaniami i analizami wyników badań dotyczących tej tematyki^{335 336}.

Pierwsza wersja Skali Postaw Wobec Seniorów³³⁷ ukazała się w roku 2018, dając początek szerszym badaniom dotyczącym percepcji postaw wobec osób starszych, w kontekście różnych zmiennych o charakterze demograficznym (płeć, wiek, miejsce zamieszkania, rodzina pochodzenia, wykształcenie) oraz psychologicznym (wybrane cechy osobowości, poziom empatii, poczucie sensu życia, poziom koherencji, ekspresja emocji negatywnych itp.)³³⁸.

Prace konstrukcyjne nad Skalą postaw wobec seniorów prowadzono od 2017 roku. Wstępna wersja narzędzia obejmowała 100 itemów. Zawierały one stwierdzenia o charakterze pozytywnym, jak i negatywnym, które dotyczyły funkcjonowania osób starszych. Odwoływały się one do sfery życia rodzinnego, społecznego, kontekstów osobowościowych, ekonomicznych, relacji międzypokoleniowych, kondycji zdrowotnej, opieki medycznej z uwzględnieniem powszechnie znanych stereotypów. Przy pomocy sędziów kompetentnych zostały wskazane 72 pozycje, które ich zdaniem najlepiej charakteryzowały osoby w podeszłym wieku we wcześniej wymienionych obszarach funkcjonowania.

Narzędzie w pierwszej wersji składało się z 67 itemów, wchodzących w skład trzech podskal: Szacunek i Wsparcie, Odrzucenie i Niezrozumienie oraz . Procedurę walidacji przeprowadzono na próbie 304 osób dorosłych. Trafność treściową oszacowano na podstawie współczynnika CVR, trafność teoretyczną zweryfikowano za pomocą eksploracyjnej analizy czynnikowej z rotacją prostą Oblimin i normalizacją Kaisera, a trafność kryterialną określono na podstawie analizy macierzy korelacji SPWS z IVE i SES. Rzetelność narzędzia została oszacowana na podstawie wartości

³³⁵ L. Zając-Lamparska *Współczesny obraz człowieka starszego wśród młodych dorosłych*, „Polskie Forum Psychologiczne” 2008b, t. 13, nr 2, s. 124–140.

³³⁶ H. Olszewski, *Senior osoba ... op. cit.*

³³⁷ J. Łukasiewicz, W. Kowalski (2021). Skala Postaw Wobec Seniorów (SPWS). Prezentacja narzędzia. *Przegląd Psychologiczny* 64/3 (2021), ss. 81-101

³³⁸ J. Łukasiewicz, W. Kowalski, T. Saran, A. Mazur (2018). Psychometric properties of Scale for Evaluating Attitudes towards Seniors (SEAS). *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 26(2), 309–314. DOI: <https://doi.org/10.26444/aaem/93107>.

współczynników alfa Cronbacha oraz wartości mocy dyskryminacyjnych pozycji testowych.

Całościowa analiza wyników badań ujawniła dość spolaryzowane postawy wobec seniorów. Dominowała jednak tendencja do postrzegania ich w pozytywnym świetle. Widoczny był również wspólny kontekst tych postaw. Można wskazać tu na cechy osobowości, manifestujące się w zachowaniach starszych osób, relacje z innymi, zwłaszcza w odniesieniu do młodszego pokolenia, życiową satysfakcję jako efekt podsumowania i bilansu życia, status ekonomiczny i kondycję zdrowotną. To czynniki, które wydawały się pełnić istotną rolę w kształtowaniu obrazu osoby starszej. Z pewnością należy tu uwzględnić zmienne, o których wspominają inni autorzy. Należą do nich wiek, płeć osób badanych, poziom wykształcenia czy osobiste doświadczenia z osobami starszymi oraz środowisko, w którym żyją seniorzy^{339 340 341}. Powstałe po pierwszej weryfikacji narzędzie mogło posłużyć jako dobre uzupełnienie dla wykorzystywanych już skal do oceny postaw związanych z ageizmem, tym bardziej w obszarze języka polskiego. Skala SPWS jest w pewnym stopniu zbliżona do Skali Fraboni of Ageism (FSA)³⁴². *Aging Semantic Differential Scale (ASD)*³⁴³, czy *Kogan Attitudes Towards Older People Scale (KOP)*^{344 345}. Nie bada ona jednak wiedzy o osobach starszych, bądź samego procesu starzenia się. Skala skupia się na obrazie osób starszych w percepcji społecznej, afektywnym nastawieniu i ewentualnych źródłach badanych postaw.

Aktualna walidacja narzędzia Skala postaw wobec seniorów (SPWS) została przeprowadzona na próbie 1025 osób. Badania przeprowadzono on-line, anonimowo, poprzez rozsyłanie Skali drogą mailową do różnych ośrodków i instytucji w kraju, bądź umieszczanie zaproszeń do badań na portalach społecznościowych. Badanym zostały udzielone wszelkie niezbędne informacje i wyjaśnienia na temat prowadzonych badań. Badani byli także poinformowani o ich celu i poufności zbieranych danych. Czas badania przeciętnie trwał 15–20 minut. Szczegółowa charakterystyka osób badanych została przedstawiona w tabeli 1.

³³⁹ E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

³⁴⁰ B. Krupa, *Starość w percepcji młodzieży – perspektywa pedagogiczna*, „Nowiny Lekarskie” 2012, 81, s. 36–43.

³⁴¹ Matarese M, Lommi M, Pedone C, Alvaro R, De Marinis MG. Nursing student attitudes towards older people: validity and reliability of the Italian version of the Kogan Attitudes towards Older People scale. *J Ad Nurs.* 2012; 69(1): 175–184.

³⁴² Iwasaki, M, Jones, J.A. Attitudes Toward Older Adults: A Reexamination of Two Major Scales. *Gerontol Geriatr Educ.* 2008; 29(2): 139–157.

³⁴³ Fraboni, M, Saltstone, R, Hughes, S. The Traboni Scale of Ageism (FSA). An Attempt at More Precise Measure of Ageism. *Can J Aging.* Bodner E., Cohen-Fridel S.: Relations between attachment styles, ageism and quality of life in late life. *Int Psycho geriatr.* 2010; 22(8): 1353–1361.

³⁴⁴ Kogan, N. Attitudes toward old people: The development of a scale and an examination of correlates. *Journal of Abnormal and Social Psychology.* 1961; 62: 44–54.

³⁴⁵ Rodgers, V, Gilmour, J. Shaping student nurses' attitudes toward solder people through learning and experience. *Nurs Prax N Z.* 2011; 27(3): 13–20.

Tabela 1. Charakterystyka badanej grupy

Zmienne	Podgrupy	$M \pm SD$	$Me (Min; Max)$
Wiek		30,75 \pm 14,05	24,0 (15,0; 93,0)
		N	%
Płeć	Kobiety	776	75,71
	Mężczyźni	249	24,29
Miejsce zamieszkania	Wieś	425	41,46
	Miasto do 100 tys. mieszkańców	246	24,0
	Miasto powyżej 100 tys. mieszkańców	354	34,54
Stan cywilny	Panna/kawaler	559	54,54
	Mężatka/żonaty	388	37,85
	Rozwiedziona/rozwiedziony	61	5,95
	Wdowa/wdowiec	17	1,66
Wykształcenie	Podstawowe/gimnazjalne	52	5,07
	Średnie	510	49,76
	Wyższe	463	45,17

Źródło: opracowanie własne.

W badaniach walidacyjnych, poza SPWS, wykorzystano następujące narzędzia psychometryczne:

- Skala satysfakcji z życia (SWLS; E. Diener, R.A. Emmons, R.J. Larson, S. Griffin; polska adaptacja: Z. Juczyński)³⁴⁶,

³⁴⁶ Z. Juczyński, *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia*, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 2010.

- Skala pomiaru prężności (SPP-25; N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński, 2008)³⁴⁷,
- Skala ekspresji gniewu (SEG; N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński, 2010)³⁴⁸,
- Kwestionariusz impulsywności (IVE; H. J. Eysenck, S.B.G. Eysenck)³⁴⁹,
- Kwestionariusz postaw życiowych (KPŻ; G.T. Reker; polska adaptacja: R. Klamut, 2010)³⁵⁰,
- Skala samooceny Rosenberga (SES; M. Rosenberg; polska adaptacja: I. Dzwonkowska, K. Lachowicz-Tabaczek, M. Łaguna, 2008)³⁵¹,
- Kwestionariusz orientacji życiowej (SOC – 29; A. Antonovsky, 1995),
- Kwestionariusz agresywności młodzieży – reaktywność emocjonalna (KAM-RE; U. Sajewicz-Radtke, B.M. Radtke, D. Kalka)³⁵².

Do opracowania uzyskanych wyników badań skali SPWS zastosowano następujące analizy statystyczne: analizę czynnikową, analizę korelacji, analizę rzetelności i pozycji. Analizę czynnikową wykorzystano do wyodrębnienia podskal w narzędziu SPWS, analizę korelacji do zbadania związków pomiędzy wynikami w SPWS a wynikami w innych skalach, a analizę rzetelności i pozycji do walidacji SPWS. Moc dyskryminacyjną oszacowano oceniając korelację między wynikiem danej pozycji a wynikiem ogólnym. Ponadto w analizie zależności pomiędzy wynikami podskal SPWS a zmiennymi demograficznymi wykorzystano test t-Studenta, współczynnik korelacji r Pearsona oraz analizę wariancji. Normalność rozkładu zbadano za pomocą testu Kołmogorowa-Smirnowa. Analizy pokazały, że rozkład zmiennych w podziale na grupy w większości przypadków nie odbiegał istotnie od rozkładu normalnego. W przypadkach, w których rozkład różnił się istotnie od rozkładu normalnego, grupy były wystarczająco liczebne, i można było skorzystać z Centralnego Twierdzenia Granicznego i zastosować testy parametryczne. Z Centralnego Twierdzenia Granicznego skorzystano również stosując współczynnik korelacji r Pearsona przy zmiennych bez podziału na grupy, dla których test Kołmogorowa-Smirnowa wykazał istotne statystycznie odchylenia od normalności w rozkładzie. Przy opisie wyników badań wykorzystano również statystyki opisowe oraz licznosci i procenty. Analizy statystyczne wykonano przy użyciu oprogramowania TIBCO Software Inc. (2017). *Statistica (data analysis software system)*, version 13.

³⁴⁷ N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński, *Skala pomiaru prężności – SPP-25*, „Nowiny Psychologiczne” 2008, 3, s. 39–56.

³⁴⁸ Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik, *Narzędzia pomiaru stresu i radzenia sobie ze stresem*, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego, Warszawa 2012.

³⁴⁹ A. Jaworowska, *Kwestionariusz impulsywności IVE HJ. Eysencka i SBG. Eysencka. Polska normalizacja*, PTP, Warszawa 2011.

³⁵⁰ R. Klamut, *Kwestionariusz postaw życiowych KPŻ: podręcznik do polskiej adaptacji kwestionariusza Life Attitude Profile - Revised (LAP-R) Gary’ego T. Requera*, Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego Warszawa 2010.

³⁵¹ I. Dzwonkowska, K. Lachowicz-Tabaczek, M. Łaguna, *Samoocena i jej pomiar. Polska adaptacja Skali SES M. Rosenberga*, PTP, Warszawa 2008.

³⁵² U. Sajewicz-Radtke, B.M. Radtke, D. Kalka, *Kwestionariusz agresywności młodzieży - reaktywność emocjonalna*, Pracownia Testów Psychologicznych i Pedagogicznych Stowarzyszenia Edukacji Bez Granic Gdańsk 2015.

Z 67 pytań finalnie wybrano 60, gdyż niektóre pytania z pierwszej wersji SPWS nie były wyraźnie skorelowane z jedną tylko skalą. Badania walidacyjne doprowadziły do opracowania nowej wersji samoopisowej Skali postaw wobec seniorów (SPWS), cechującej się dobrymi własnościami psychometrycznymi. Stosując analizę czynnikową wyodrębniono trzy podskale SWPS (Szacunek i Wsparcie, Odtrącenie i Niezrozumienie, Dystans Społeczny) o wysokich współczynnikach rzetelności Alfa Cronbacha. Każdą z podskal tworzą pozycje testowe o wysokiej mocy dyskryminacyjnej.

Narzędzie SPWS składa się więc z 60 stwierdzeń, do których osoba badana ustosunkowuje się na sześciostopniowej skali Likerta (od 1: całkowicie nie zgadzam się, do: 6: całkowicie się zgadzam). Wypełnienie SPWS zajmuje około 10–15 minut. Dla interpretacji wyniku oblicza się średnią ważoną dla każdej skali poprzez podzielenie uzyskanego wyniku przez liczbę pozycji danego czynnika. Im wyższy wynik, tym wyższe nasilenie wymiaru składającego się na postawy wobec seniorów. Uwzględniając potrzeby praktyczne i cele badawcze należy średnią ważoną przekształcić w wyniki znormalizowane wyrażone na skali stenowej.

W analizie trafności SPWS należy wskazać, iż postawa Szacunku i Wsparcia ma wyraźny pozytywny związek z wszystkimi skalami Skali pomiaru prężności, co wskazuje, że charakteryzują się nią osoby ze zdolnością plastycznej adaptacji do ciągle zmieniających się warunków^{353 354}. Osoby o wysokim poziomie prężności, z uwagi na umiejętności dobrego mobilizowania się i zaangażowania, nie tracą posiadanych zasobów osobowościowych, zachowując właściwą sobie odporność i optymizm. Cechuje je właściwy mechanizm samoregulacji, który pozwala na postrzeganie rzeczywistości w kategoriach życiowych wyzwań, podejmowanych ze świadomością posiadanych kompetencji³⁵⁵. Stabilność emocjonalna, otwartość i preferowanie wyboru skutecznych sposobów radzenia sobie z trudnościami pozwala na zdobywanie nowej wiedzy i nowych doświadczeń. Możliwe, że osoby optymistycznie nastawione do życia oraz pewne siebie mają tendencję do postrzegania osób w podeszłym wieku jako godnych szacunku i uznania ze względu na ich życiową wiedzę, mądrość i chęć dzielenia się swoim bogactwem różnorodnych doświadczeń. Pozytywny związek z postawą szacunku posiadają również osoby o wysokim poziomie empatii. Natomiast niski poziom zewnętrznej ekspresji gniewu czy zdolność kontroli zachowań agresywnych, tak werbalnych, jak i niewerbalnych to również charakterystyczne cechy osób odnoszących się z szacunkiem i wsparciem wobec osób starszych. Gdy chodzi o postawę

³⁵³ Block, J. H., Block, J. (1980). The role of ego-control and ego-resiliency in the organization of behavior, [w:] W.A. Collins (red.), *Development of cognition, affect, and social relations: The Minnesota symposia on child psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 13:39–101.

³⁵⁴ Block, J., Kremen, A. M. (1996). IQ and ego-resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70. 349–361.

³⁵⁵ N. Ogińska-Bulik, Z. Juczyński, *Skala pomiaru prężności – SPP-25*, „Nowiny Psychologiczne” 2008, 3, s. 39–56.

Odrzucenia i Niezrozumienia wobec seniorów, jest ona cechą charakterystyczną dla osób o niższym poziomie empatii, mających skłonności do zachowań agresywnych, drażliwości i nadmiernej impulsywności. Znaczącym elementem towarzyszącym postawie Odrzucenia i Niezrozumienia wobec seniorów jest narastający poziom akceptacji śmierci i wyższy poziom wytrwałości w działaniu. Natomiast postawa Dystansu Społecznego związana jest z wysokim ogólnym poziomem koherencji, zaradności i sensowności, niską empatią i brakiem zwracania szczególnej uwagi na świat uczuć oraz zadaniowym nastawieniem do życia, determinacją w realizacji celów, potrzebą ekspansji i osiągnięć.

Opisane związki poszczególnych podskal SPWS z innymi zmiennymi psychologicznymi należy traktować jako ważne wskaźniki potwierdzające trafność treściową skali. Istotne znaczenie odgrywa tu empatia, której wysoki poziom współwystępuje z uznaniem i szacunkiem dla osób starszych oraz dostrzeganiem ich ważnego miejsca w społeczności, uznania dla życiowej mądrości i doświadczenia. Jednocześnie niski poziom empatii sprzyja postawom negatywnym wobec starszego pokolenia. Analizy wskazują również, iż jest też grupa osób, które ujawniają negatywne nastawienie wobec seniorów a charakteryzują się wnikliwością myślenia, życiową ambicją, silną determinacją w realizacji swoich życiowych planów, poczuciem zaradności i sensowności działania. Odnosi się to do osób uzyskujących wysokie wyniki w podskali Dystans Społeczny, które odbierają starsze pokolenie jako konkurencję w zdobywaniu społecznego uznania oraz podnoszeniu statusu ekonomicznego. Postrzegają starszych jako osoby poszukujące możliwości nieustannego gromadzenia dóbr bez zwracania uwagi na potrzeby innych, szczególnie tych młodszych. Tej samej grupie osób można też przypisać najniższy poziom Szacunku i Wsparcia wobec osób starszych. Natomiast postawa Odrzucenia i Niezrozumienia wydaje się być raczej reakcją na zachowania i styl funkcjonowania najstarszego pokolenia³⁵⁶.

Podsumowując:

- Wysoki wynik w podskali **Szacunek i Wsparcie** charakteryzuje osoby, które odnoszą się do starszych z dużym szacunkiem i atencją. Osoby starsze wywołują w nich pozytywne emocje i budzą chęć otaczania ich należytą opieką. Źródłem takiej postawy jest przekonanie, iż osoby starsze charakteryzuje duża życiowa mądrość i doświadczenie, którymi chętnie dzielą się z innymi. Dla takich osób seniorzy, poprzez swoje życie, osobowość i wiedzę, stanowią ogromną wartość dla rodziny, całego społeczeństwa, a zwłaszcza młodego pokolenia. Przykładowe stwierdzenia: Osoby starsze posiadają mądrość życiową, którą ukształtowały na podstawie osobistych doświadczeń. Czuję się bardzo dobrze, gdy wracam z ludźmi starszymi do ich wspomnień. Chętnie korzystam z przepisów babci lub porad dziadka.
- Wysoki wynik w podskali **Odrzucenie i Niezrozumienie** charakteryzuje negatywną postawę wobec osób starszych. Źródłem takiej postawy jest dostrzeganie

³⁵⁶ Por.: K. Jagielska, Attitudes of the Elderly ... op. cit.

u seniorów pejoratywnych cech osobowości (drażliwość, niezadowolenie z życia, życiowa nuda, brak pomysłu na dalsze życie) oraz nieprzychylnych zachowań wobec innych osób, zwłaszcza młodego pokolenia. Konsekwencją takich zachowań ma być postrzegana samotność osób starszych oraz ich izolacja od osób najbliższych (i ogólnie, społeczeństwa), potęgujące różnorodne problemy i niezadowolenie na zasadzie sprzężenia zwrotnego. Przykładowe stwierdzenia: Ludzie starsi są przesadnie oszczędni i żałują na wszystko pieniędzy. Ludzie starsi mają mnóstwo wolnego czasu, w którym robią zawsze to samo. Starsi często wtrącają się w sprawy, które ich nie dotyczą.

- Wysoki wynik w podskali **Dystans Społeczny** oznacza postawę dystansu wobec osób starszych a zarazem podkreśla świadomość ich dobrej kondycji ekonomicznej i społecznej. Jednak nadmierne przywiązywanie uwagi u osób starszych do podnoszenia komfortu życia (zwłaszcza przez gromadzenie dóbr materialnych), bez uwzględnienia potrzeb innych, stanowi źródło negatywnych odniesień i emocjonalnego dystansu wobec osób starszych. Przykładowe stwierdzenia: Osoby starsze mają wystarczająco dużo pieniędzy, tylko nie potrafią nimi gospodarować. Starsze osoby lepiej odnajdują się w niebezpiecznych sytuacjach niż inni. Ludzie starsi mają wystarczająco dobrą sytuację finansową, gdyż pracowali na to całe życie. Denerwują mnie starsi ludzie, którzy wciąż szukają dodatkowej pracy.

Skala postaw wobec seniorów może znaleźć zastosowanie w diagnozie młodzieży i osób dorosłych, a z uwagi na zadowalające własności psychometryczne, można rozważać wykorzystywanie tego narzędzia w diagnozie indywidualnej oraz w badaniach naukowych. Badania mogą być prowadzone przez psychologów, pedagogów, socjologów, a także przedstawicieli nauk medycznych i nauk o zdrowiu. SPWS może być potencjalnie przydatna w badaniach naukowych nad postrzeganiem osób starszych w dzisiejszym społeczeństwie, co nabiera szczególnego wymiaru w aktualnej sytuacji pandemii wywołanej wirusem SARS-CoV-2. Skala postaw wobec seniorów może okazać się pomocna w procesie planowania działań budujących dialog międzypokoleniowy³⁵⁷.

4.4. Badania własne nad postawami społecznymi wobec osób starszych

Obraz samego siebie a postawy wobec seniorów u młodzieży wkraczającej w dorosłość

³⁵⁷ J. Łukasiewicz, W. Kowalski, *Skala postaw wobec seniorów (SPWS). Prezentacja narzędzia*, „Przeгляд Psychologiczny” 2021, t.64, nr 3, s. 81–101. DOI: 10.31648/pp.7332.

Głównym celem badań było określenie, jakie cechy osobowości młodych dorosłych, dominujące w obrazie samego, wiążą się z prezentacją pozytywnych lub negatywnych postaw wobec osób starszych. W badaniu wzięło udział 180 osób w wieku ok. 20 lat (w tym 84 mężczyzn oraz 96 kobiet). Zastosowanymi narzędziami badawczymi były:

- Test przymiotnikowy ACL Harrisona G. Gougha, A.B. Heilbruna,
- Skala postaw wobec seniorów (SPWS) J. Łukasiewicza i W. Kowalskiego.

Przebadano 180 osób. Przeciętny wiek badanych wynosił powyżej 20 lat ($20,82 \pm 2,71$). W badanej populacji 96 kobiet ($N = 96$; 53,3%) oraz 84 mężczyzn ($N = 84$; 46,7%). Z miasta liczącego powyżej 100 tys. mieszkańców pochodziło 40,0% ($N = 72$) badanych, z miasta do 100 tys. mieszkańców pochodziło 31,7% ($N = 57$), a 28,3% osób zamieszkiwało tereny wiejskie ($N = 51$). Zdecydowaną większość uczestników stanowiły osoby stanu wolnego 93,3% ($N = 168$), tylko 6,7% to osoby żyjące w związkach małżeńskich. Wśród badanych osób 30% to osoby posiadające aktualnie skończone wykształcenie podstawowe lub zawodowe ($N = 66$), 56,1% miało wykształcenie średnie ($N = 101$) i 13,9% było z wyższym wykształceniem ($N = 25$).

Rozpatrując otrzymane wyniki badań można stwierdzić, iż jedne z cech osobowości stanowią swoiste czynniki wzmacniające przychylne postawy wobec seniorów, a inne wzmacniające postawy negatywne. W analizie uwzględniono także czynniki chroniące, wskazując w ten sposób na te elementy obrazu siebie badanych osób, których wyższe nasilenie koreluje z niższym poziomem ujawnianych postaw negatywnych wobec osób w podeszłym wieku.

pozytywnym wzmocnieniem dla postawy Szacunku i Uznania jest silniejsze doświadczenie potrzeby opiekania się innymi oraz afiliacji. Jest ono charakterystyczne dla osób chętnie przebywających w otoczeniu innych, poszukujących bliskich relacji interpersonalnych i łatwo adaptujących się do nowych warunków i nowego środowiska. Charakteryzują się one taktem i wrażliwością w stosunku do innych. Ich uwaga jest skoncentrowana na potrzebach innych, nie zaś na osobistych oczekiwaniach i pragnieniach. Posiadają wysoki poziom empatii. Otoczenie, w którym na co dzień egzystują, pracują czy odpoczywają jest dla nich przestrzenią, gdzie dobrze się czują nie podejrzewając zagrożenia czy złych intencji ze strony innych osób. Cechuje je intelektualna ciekawość, wnikliwość, umiejętność dostrzegania każdego niuanse, przechodząca czasem w nadwrażliwość i skrupulatność.

Gdy zwrócimy uwagę na czynniki chroniące w odniesieniu do kształtowania się negatywnych stereotypów o osobach w podeszłym wieku, to związane są one z doświadczeniem takich potrzeb, jak: rozumienia siebie, zmian, podporządkowania, osobistego przystosowania oraz cech osobowości twórczej. Zatem może dotyczyć to osób posiadających szerokie zainteresowania oraz umiejętności, zaciekawionych światem i jego poznawaniem, ciekawych poznawczo w odniesieniu do napotykanego

problemów i nowych sytuacji. Osoby te mają rozwinięte poczucie estetyki, przywiązują dużą wagę do logicznego analizowania sytuacji i znajdowania właściwych rozwiązań. Cechuje je cierpliwość, sumienność, zdyscyplinowanie, świadomość ponoszonego wysiłku. Chętnie wchodzi w relacje interpersonalne. W bezpośrednim kontakcie społecznym są śmiałe i bezpośrednie, zachowując przy tym należyłą wrażliwość. W odniesieniu do innych są gotowe im się podporządkować, gdy widzą taką potrzebę i sens. Cechuje je optymizm i zadowolenie z życia.

Cechy osobowości, które wzmacniają postawy negatywne wobec seniorów związane są z silniejszym odczuwaniem potrzeby doznawania opieki i wsparcia, potrzeby osiągnięć, afiliacji i porządku. Mowa tu o osobach ambitnych, pracowitych, o zadaniowym podejściu do życia. Są one skuteczne w działaniach, pragną osiągać wyznaczone cele. Stosunkowo łatwo adaptują się do nowych sytuacji, dobrze radzą sobie w sytuacjach społecznych. Kierują się racjonalnością i obiektywizmem. Jednocześnie – na co wskazują wyniki badań – doświadczają wysokiego poziomu stresu i napięcia psychicznego. Otoczenie, a zwłaszcza inne osoby, odbierają jako źródło zagrożenia i agresji. Dlatego ujawniają dużą dozę drażliwości w bliskich kontaktach. Przewidując własną przegraną, unikają konfrontacji. Aby pozyskać dla siebie przychylność zagrażającego otoczenia szukają w nim pomocy i wsparcia, przejmując rolę słabszych i nieporadnych.

Reasumując można wskazać na pewne cechy osobowości, które pomagają w budowaniu pozytywnych relacji młodego pokolenia z najstarszym. Odnosi się to do umiejętności pozytywnego postrzegania innych osób; nie jako zagrożenia, ale jako możliwości doświadczania zadowolenia z życia i osobistego rozwoju. Empatia i wrażliwość na potrzeby innych umożliwiają dostrzeżenie specyfiki funkcjonowania osób starszych. Ciekawość poznawcza, dążenie do wnikliwego analizowania problemów, to prawdopodobnie czynnik z jednej strony chroniący przed zbyt łatwym uleganiem irracjonalnym stereotypom czy uprzedzeniom. Z drugiej strony pozwala ona na dostrzeganie wartości, które nie są dostępne na pierwszy rzut oka. Ich zauważenie i uznanie wymagają intelektualnego wysiłku, empatii, emocjonalnej wrażliwości na wyższym poziomie. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż przychylne nastawienie do osób w podeszłym wieku posiadają młodzi ludzie, którzy jednocześnie poznają pasje swojego życia, posiadają swoje zainteresowania, rozwijają swoje kompetencje, cechuje ich estetyczna wrażliwość. Być może właśnie dlatego nie postrzegają oni osób starszych jako zagrożenie czy wiecznych konkurentów. Zainteresowania, umiejętność odnajdywania w nich satysfakcji pozwalają żyć razem z innymi, a nie przeciwko innym. Warto może zaryzykować stwierdzenie, że starsze pokolenie stało się dla nich inspiracją do odkrywania nowych talentów, bądź też z osobami starszymi mogą dzielić się swoimi pasjami, pokazując efekty swoich dociekań i odkryć.

Rozpatrując osobowościowe wskaźniki kreowania postaw negatywnych wobec osób w podeszłym wieku można wskazać na stres towarzyszący relacjom

międzyludzki; doświadczanie zagrożenia i niepokoju w bliskich relacjach. Brak pewności siebie, niskie poczucie własnych umiejętności i kompetencji mogą na zewnątrz przybierać postawę przychylności, chęci podporządkowania się za cenę opieki i ochrony. Natomiast wyniki badań pokazują, iż takim postawom może towarzyszyć niechęć i uprzedzenia wobec seniorów.

Jest jednak grupa badanych osób, które ujawniają nieprzychylnie nastawienie wobec osób starszych, a cechują się wnikliwością myślenia, silną potrzebą osiągnięć, życiową ambicją, determinacją w realizacji swoich celów życiowych. Wydawać by się mogło, że dotyczyć to powinno osób, które uzyskują wysokie wyniki w skali Dystans Społeczny, odbierając starsze pokolenie jako nieustanną konkurencję w zdobywaniu społecznego uznania, czy podnoszeniu statusu ekonomicznego, dostrzegając w najstarszym pokoleniu przede wszystkim chęć ciągłego gromadzenia dóbr. Jednak uwzględniając uzyskane wyniki, dotyczy to tych młodych ludzi, u których dominuje postrzeganie starszych jako znudzonych życiem, drażliwych w relacjach z innymi, niepotrafiących cieszyć się własnymi zdobyczami, jak i sukcesami innych (wysokie wyniki w skali Odręczenie i Niezrozumienie). Zatem taka postawa wydaje się być raczej reakcją młodych ludzi na zachowania i styl funkcjonowania najstarszego pokolenia.

Można więc zaproponować następujące wnioski, płynące z powyższych analiz. Jeśli istnieje związek pomiędzy poszczególnymi cechami osobowości młodych ludzi a postawami wobec osób starszych, to istotne będzie kształtowanie w środowisku rodzinnym, szkolnym, czy szeroko pojętej kulturze tych przymiotów, które towarzyszą postawom pozytywnym, wzmacniają je, jak również chronią przed postawami negatywnymi. Wymienić tu należy właściwie rozwijaną ciekawość poznawczą, umiejętność nawiązywania i podtrzymywania relacji interpersonalnych, podkreślających walory wszystkich stron. Ważnymi cechami są też sumienność, pracowitość i cierpliwość wobec innych, jak i wytrwałość w osiąganiu własnych celów.

Istotne będzie rozwijanie szerokich zainteresowań dzieci i młodzieży. Dzięki nim młodzi ludzie będą mogli cieszyć się efektami swoich wysiłków i pracy. Pozwolą one dostrzec różnorodność ludzkich zachowań, tak jak różnorodne mogą być zainteresowania. Dadzą możliwość konkurowania z innymi dla rozwoju własnych pasji i umiejętności, ale bez poczucia zagrożenia i uprzedzeń.

Ważnym elementem na przyszłość powinno być uświadamianie dorosłemu pokoleniu, zanim jeszcze wkroczy w wiek senioralny, że postawy młodych wobec najstarszych osób w społeczeństwie są mocno powiązane z postawami osób starszych wobec społeczeństwa. Negatywne stereotypy o osobach starszych są inicjowane i utrwalane przez ich nieumiejętność dzielenia się swoimi osiągnięciami z młodszym pokoleniem. Postrzeganie młodego pokolenia jako jednostronną konkurencję w osiąganiu życiowej satysfakcji, a nie kontynuację, która często przybiera inną, nawet odmienną

formę, może rodzić zniechęcenie, frustrację, drażliwość i konfliktowość. To szczególnie te cechy zachowań wywołują w najmłodszym pokoleniu postawę odrzucenia i niezrozumienia dla osób w podeszłym wieku. Zdolność cieszenia się z osiągnięć dzieci i młodzieży, wspieranie w ich zainteresowaniach, dzielenie się własnymi zainteresowaniami może być dobrym predykatorem dla kształtowania przychylnych postaw wobec najstarszego pokolenia.

Analiza postaw wobec seniorów w kontekście relacji z dziadkami

Analizy wyników wielu badań wskazują na różnorodne uwarunkowania dużej niejednoznaczności postaw wobec seniorów. Wśród najważniejszych czynników wymieniane są: najbliższe środowisko, wydarzenia i sytuacje społeczne, w których znajdują się osoby starsze, względy ekonomiczne, rodzinne, zdrowotne^{358 359 360 361 362363}). Jednak do najczęściej podkreślanych należy obraz osoby starszej jaki wynieśliśmy z domu rodzinnego; to, jakiego rodzaju relacje wielopokoleniowe panowały w najbliższym środowisku rodzinnym. Nie bez znaczenia wydają się także częstotliwość kontaktów dzieci z najstarszym pokoleniem i trwałość tych relacji. Osobliwą rolę odgrywają tu rodzice, którzy mogą mieć zasadniczy wpływ na ukazywanie najmłodszemu pokoleniu roli i wartości osób starszych, a w tym przypadku ich własnych rodziców.

W związku z tym, zasadniczym celem prezentowanych badań jest pokazanie, jak kształtują się postawy wobec osób starszych w naszym społeczeństwie (postawy pozytywne i negatywne) oraz czy zmienne demograficzne, takie jak: płeć, wiek, stan cywilny, miejsce zamieszkania lub poziom wykształcenia różnicują te postawy.

Kolejnym problemem, podjętym w tych badaniach, jest uchwycenie związku między wcześniejszymi doświadczeniami w relacjach wielopokoleniowych a postawami wobec seniorów. Czy można mówić o kształtowaniu się pewnych schematów (stereotypów) wśród młodego pokolenia, które potem stają się obrazem osób starszych już u ludzi dorosłych?

W niniejszych analizach zmienną zależną są postawy wobec seniorów (wyodrębnione w badanym narzędziu badawczym). Natomiast zmiennymi niezależnymi są odpowiednio: płeć, wiek, miejsce zamieszkania, stan cywilny i poziom wykształcenia.

³⁵⁸ L. Zając-Lamparska, *Postawy utajone wobec ... op. cit.*

³⁵⁹ H. Olszewski, *Senior osoba ... op. cit.*

³⁶⁰ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

³⁶¹ O. Dąbska, K. Pawlikowska-Łagód, J. Piasecki, K. Śledziewska, E. Humeniuk, *Starość i samotność ... op. cit.*

³⁶² E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

³⁶³ K. Jagielska, *Attitudes of the Elderly ... op. cit.*

W analizie dotyczącej istotności związku współwystępującymi zmiennymi są postawy wobec seniorów (wyodrębnione w badanym narzędziu badawczym) oraz oceny własnych relacji z najstarszym pokoleniem wśród badanych osób.

Jako narzędzie badawcze wykorzystano Skalę postaw wobec seniorów (SPWS), autorstwa Łukasiewicza i Kowalskiego (2018). Całość narzędzia stanowiło 60 itemów wchodzących w skład trzech skal: Szacunek i Wsparcie, Odrzucenie i Niezrozumienie oraz Dystans Społeczny.

Dla zbadania odniesień osób badanych do własnych dziadków oraz ich roli w życiu rodzinnym dołączono do kwestionariusza siedem stwierdzeń własnego autorstwa (tabela 2), do których badani mogli ustosunkować się na skali 6-stopniowej, gdzie: 1 – Zdecydowanie nie zgadzam się, 2 – Nie zgadzam się, 3 – Raczej nie zgadzam się, 4 – Raczej zgadzam się, 5 – Zgadzam się, 6 – Zdecydowanie zgadzam się.

Tabela 2. Stwierdzenie odnośnie dziadków (statystyki opisowe)

Stwierdzenia	Statystyki opisowe				
	M	Me	Min	Max	SD
1. W latach dzieciństwa spędzałem dużo czasu ze swoimi dziadkami	4,684	5,000	1,000	6,000	1,352
2. Do dziś utrzymuję bliski kontakt ze swoimi dziadkami	4,203	5,000	1,000	6,000	1,618
3. Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)	4,884	5,000	1,000	6,000	1,105
4. Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu	4,305	5,000	1,000	6,000	1,494
5. Wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach	5,158	5,000	1,000	6,000	0,999
6. Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców	3,216	5,000	1,000	6,000	1,437
7. Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć	4,293	5,000	1,000	6,000	1,391

M – średnia; SD – odchylenie standardowe; Me – mediana; Min – minimum; Max – maksimum.
Źródło: opracowanie własne.

Analiza wyników badań własnych

Analiza pokazuje brak zasadniczych różnic pomiędzy postawami pozytywnymi a negatywnymi (tabela 3). Wszystkie postawy kształtują się na poziomie przeciętnym. Brak więc wyraźnej przewagi postaw pozytywnych nad negatywnymi.

Tabela 3. Wyniki w Skali SPWS

Podskale	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sten</i>
Szacunek i Wsparcie	4,43	0,66	6
Odręczenie i Niezrozumienie	3,72	0,64	6
Dystans społeczny	2,75	0,56	5

M – średnia; *SD* – odchylenie standardowe.

Źródło: opracowanie własne.

Do dalszej weryfikacji założeń badawczych zastosowano odpowiednie analizy statystyczne. Dla testów porównujących więcej niż dwie grupy (ANOVA) zamieszczono dodatkowo test post-hoc Tukeya wskazujący, pomiędzy którymi grupami wystąpiły istotne różnice.

Analiza wyników badań uwzględniająca poszczególne zmienne niezależne kształtuje się następująco:

Płeć badanych osób

Tabela 4. Zależność pomiędzy wynikami skal SPSW a zmiennymi demograficznymi

Zmienna	Skala	Statystyka testowa	Wartość p
Płeć	Szacunek i Wsparcie	$t = -10,001^*$	$p < 0,001$
	Odręczenie i Niezrozumienie	$t = 0,331^*$	$p = 0,740$
	Dystans Społeczny	$t = 5,292^*$	$p < 0,001$

*test t-Studenta

Źródło: opracowanie własne.

Kobiety uzyskały istotnie wyższe wyniki w skali Szacunek i Wsparcie (tabela 4). Wynik testu t-Studenta: $t=-10,0010$; $p<0,001$. Nie stwierdzono istotnych różnic w wynikach skali Odtrącenie i Niezrozumienie w zależności od płci. Wynik testu t-Studenta: $t=0,3313$; $p=0,740$. Mężczyźni uzyskali istotnie wyższe wyniki w skali . Wynik testu t-Studenta: $t=5,2923$; $p<0,001$.

Wiek badanych osób

Tabela 5. Zależność pomiędzy wynikami skal SPSW a zmiennymi demograficznymi

Zmienna	Skala	Statystyka testowa	Wartość p
Wiek	Szacunek i Wsparcie	$r = 0,0958^{**}$	$p = 0,002$
	Odtrącenie i Niezrozumienie	$r = -0,0325^{**}$	$p = 0,298$
	Dystans Społeczny	$r = 0,0900^{**}$	$p = 0,004$

**współczynnik korelacji Pearsona.

Źródło: opracowanie własne.

Wykazano słabą korelację dodatnią pomiędzy wiekiem a skalami Szacunek i Wsparcie oraz (tabela 5). Nie wykazano istotnego związku pomiędzy wiekiem a skalą Odtrącenie i Niezrozumienie. Tymczasem inne badania (np.: Miłkowska)³⁶⁴ dość jednoznacznie podkreślają, iż młodzi ludzie, choć doceniają wartość i walory osób starszych, to jednak dostrzegają u nich więcej minusów niż plusów. Natomiast ta sama autorka podkreśla, że można wskazać na dwie – liczebnie porównywalne – grupy osób młodych, gdzie jedna wyraźnie charakteryzuje się pozytywnym ustosunkowaniem się wobec starszego pokolenia, natomiast u drugiej dominuje nastawienie negatywne. Zatem to niekoniecznie sam wiek jest tu czynnikiem różnicujących, ale inne okoliczności, które wpłynęły na ukształtowanie się tak różnych postaw. Możliwa jest również swoista fluktuacja postaw wobec osób starszych, zmiana z pozytywnych na obojętne lub negatywne bądź w drugim kierunku.

³⁶⁴ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych op. cit.*.

Miejsce zamieszkania badanych osób

Tabela 6. Zależność pomiędzy wynikami skal SPSW a zmiennymi demograficznymi

Zmienna	Skala	Statystyka testowa	Wartość p
Miejsce zamieszkania	Szacunek i Wsparcie	F = 28,223***	p < 0,001
	Odręczenie i Niezrozumienie	F = 1,956***	p = 0,141
	Dystans społeczny	F = 0,652***	p = 0,521

***analiza wariancji.

Źródło: opracowanie własne.

Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w wyniku skali Szacunek i Wsparcie w zależności od miejsca zamieszkania (tabela 6). Wynik testu ANOVA: $F=28,2233$, $p<0,001$. Test post-hoc Tukeya wykazał, że mieszkańcy miast powyżej 100 tys. mieszkańców osiągnęli w tej skali istotnie niższe wyniki niż pozostali. Nie wykazano istotnych różnic w wynikach skali Odręczenie i Niezrozumienie w zależności od miejsca zamieszkania. Wynik testu ANOVA: $F=1,956459$; $p=0,141887$. Nie wykazano istotnych różnic w wynikach skali w zależności od miejsca zamieszkania. Wynik testu ANOVA: $F=0,652388$; $p=0,521017$.

Stan cywilny badanych osób

Tabela 7. Zależność pomiędzy wynikami skal SPSW a zmiennymi demograficznymi

Zmienna	Skala	Statystyka testowa	Wartość p
Stan cywilny	Szacunek i Wsparcie	F = 9,333***	p < 0,001
	Odręczenie i Niezrozumienie	F = 6,128***	p < 0,001
	Dystans społeczny	F = 2,164***	p = 0,091

***analiza wariancji.

Źródło: opracowanie własne.

Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w wyniku skali Szacunek i Wsparcie w zależności od stanu cywilnego (tabela 7). Wynik testu ANOVA: $F=9,3338$, $p=0,001$. Test post-hoc Tukeya wykazał, że osoby w związku małżeńskim osiągały istotnie wyższe wyniki w tej skali niż panny i kawalerowie. Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w wyniku skali Odtrącenie i Niezrozumienie w zależności od stanu cywilnego. Wynik testu ANOVA: $F=9,3338$, $p<0,001$. Test post-hoc Tukeya wykazał, że osoby będące pannami i kawalerami osiągały istotnie wyższe wyniki w tej skali niż osoby w związku małżeńskim i po rozwodzie. Analiza statystyczna nie wykazała istotnych różnic w skali w zależności od stanu cywilnego.

Wykształcenie badanych osób

Tabela 8. Zależność pomiędzy wynikami skal SPSW a zmiennymi demograficznymi

Zmienna	Skala	Statystyka testowa	Wartość p
Wykształcenie	Szacunek i Wsparcie	$F = 47,333^{***}$	$p < 0,001$
	Odrącenie i Niezrozumienie	$F = 5,102^{***}$	$p = 0,006$
	Dystans społeczny	$F = 9,700^{***}$	$p < 0,001$

***analiza wariancji.

Źródło: opracowanie własne.

Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w wyniku skali Szacunek i Wsparcie w zależności od wykształcenia (tabela 8). Wynik testu ANOVA: $F=47,3332$, $p<0,001$. Test post-hoc Tukeya wykazał, że osoby z wykształceniem podstawowym/gimnazjalnym osiągały istotnie niższe wyniki w tej skali niż osoby z wykształceniem średnim i wyższym.

Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w wyniku skali Odtrącenie i Niezrozumienie w zależności od wykształcenia. Wynik testu ANOVA: $F=5,1024$, $p<0,01$. Test post-hoc Tukeya wykazał, że osoby z wykształceniem podstawowym/gimnazjalnym osiągały istotnie niższe wyniki w tej skali niż osoby z wykształceniem średnim i wyższym.

Analiza statystyczna wykazała istotne różnice w wyniku skali w zależności od wykształcenia. Wynik testu ANOVA: $F=9,7002$, $p<0,001$. Test post-hoc Tukeya wykazał, że osoby z wykształceniem wyższym osiągały istotnie niższe wyniki w tej skali niż osoby z wykształceniem średnim lub podstawowym/gimnazjalnym.

Dla weryfikacji związków pomiędzy podskalami SPWS a stwierdzeniami dotyczącymi relacji z dziadkami zastosowano analizę związku korelacyjnego r -Pearsona (tabela 9).

Tabela 9. Związek korelacyjny r -Pearsona pomiędzy SPWS a stwierdzeniami

SPWS	Szacunek i Wsparcie		Odrzucenie i Niezrozumienie		Dystans Społeczny	
	r	p	r	p	r	p
1. W latach dzieciństwa spędzałem dużo czasu ze swoimi dziadkami	0,1999	0,001	-0,0991	0,022	-0,0001	0,999
2. Do dziś utrzymuję bliski kontakt ze swoimi dziadkami	0,218	0,001	-0,0101	0,817	0,0691	0,112
3. Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)	0,3892	0,001	-0,0824	0,058	0,0437	0,315
4. Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu	0,2842	0,001	-0,0458	0,292	0,0995	0,022
5. Wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach	0,4521	0,001	-0,0329	0,449	0,0358	0,41
6. Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców	0,0415	0,34	-0,0596	0,17	-0,0017	0,969
7. Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć	0,4081	0,001	0,0318	0,465	0,1826	0,001

p – poziom istotności; r – współczynniki r -Pearsona.

Źródło: opracowanie własne.

Wykazano dodatnią słabą korelację pomiędzy skalą Szacunek i Wsparcie a pytaniami: „W latach dzieciństwa spędzałem dużo czasu ze swoimi dziadkami”, „Do dziś utrzymuję bliski kontakt ze swoimi dziadkami” oraz „Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu”. Wykazano dodatnią umiarkowaną korelację pomiędzy skalą Szacunek i Wsparcie a pytaniami: „Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)”, „Wciąż mam dobre wspomnienia

o moich dziadkach” oraz „Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć”. Nie wykazano natomiast istotnej korelacji pomiędzy skalą Szacunek i Wsparcie a pytaniem „Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców”.

Wykazano ujemną słabą korelację pomiędzy skalą Odrzucenie i Niezrozumienie a pytaniem „W latach dzieciństwa spędzałem dużo czasu ze swoimi dziadkami”. Nie wykazano natomiast istotnej korelacji pomiędzy skalą Odrzucenie i Niezrozumienie a pozostałymi pytaniami.

Wykazano dodatnią słabą korelację pomiędzy skalą a pytaniami: „Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu” oraz „Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć”. Nie wykazano natomiast istotnej korelacji pomiędzy skalą a pozostałymi pytaniami.

Dyskusja wyników badań własnych

Zaprezentowana analiza wyników badań własnych wskazuje na wyraźną polaryzację postaw wobec seniorów. Mimo iż nasilenie postaw pozytywnych, jak i negatywnych jest na poziomie przeciętnym, to brak jest tu wyraźnej dominacji jednej z nich. Podobne wnioski ze swoich badań prezentują również inni badacze^{365 366 367368 369}. Choć tamte badania dotyczyły w dużej części postaw młodego pokolenia wobec seniorów, to jednak możemy wskazać tu na pewne analogie. Natomiast wyniki te odbiegają od wniosków zaprezentowanych przez Gulina,³⁷⁰ który mówi o wyraźnej przewadze postaw negatywnych wobec seniorów. Dodać jednak należy, że nie brakuje w literaturze przedmiotu stwierdzeń o narastaniu postaw negatywnych wobec osób starszych^{371 372 373374}. Biorąc pod uwagę liczbę przeprowadzonych badań i szeroki przedział wiekowy badanych, prezentowanych w niniejszym opracowaniu, wydaje się, że polaryzacja postaw (ewentualnie ambiwalentność) jest określeniem bardziej

³⁶⁵ Jelenec, P., Steffens, M. C. (2005). Implicit attitudes toward elderly woman and man. *Current Research in Social Psychology*, 16, 275–292.

³⁶⁶ Cuddy, A. J. C., Fishke, S. T. (2004). Doddering but dear: Process, content, and function in stereotyping of older persons. W: T. D. Nelson (red.), *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons* (s. 3–26). Cambridge: MIT Press.

³⁶⁷ Carstensen L. L., Hartel, Ch. R (2006). When I'm 64. www.nap.edu/catalog/11474.html

³⁶⁸ J. Trempała, L. Zając-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych ... op. cit.*

³⁶⁹ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

³⁷⁰ za: G. Miłkowska, *Analiza postaw ... op. cit.*

³⁷¹ M. Susułowska, *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa 1989.

³⁷² E. Palmore, *Ageism. Negative ... op. cit.*

³⁷³ I. Stuart-Hamilton, *Psychologia starzenia się*, Zysk i S-ka, Poznań 2006.

³⁷⁴ L.A. Zebrowitz, J.M. Montepare, „Za młody, za stary” – stygmatyzowanie osób dorastających i ludzi starszych, [w:] T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull (red.), *Spółeczna psychologia piętna*, s. 306–341, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

adekwatnym niż przewaga postaw negatywnych wobec osób starszych. Tym niemniej warto zastanowić się nad ową swoistą równowagą postaw pozytywnych i negatywnych, a nie jak założono w tych badaniach – przewagą postaw pozytywnych.

Po części odpowiedź na wspomnianą kwestię pokazuje dalsza analiza wyników badań. Kobiety wykazują istotnie większe nasilenie postaw pozytywnych wobec starszego pokolenia. Wykazują one więcej zrozumienia, uznania i szacunku dla seniorów. Z pewnością można to wiązać z na ogół wyższym stopniem empatii, emocjonalnością, potrzebą ciepłych i bliskich kontaktów interpersonalnych, które się im przypisuje. Natomiast mężczyźni charakteryzują się wyższym dystansem emocjonalnym i społecznym wobec osób starszych, zauważając przy tym stosunkowo dobrą kondycję, nie tylko ekonomiczną i chęć ciągłego osiągania coraz więcej nie licząc się z potrzebami innych. W tym przypadku interpretacja ta jest zgodna z badaniami Trempały i Zajac-Lamparskiej³⁷⁵. W prezentowanych przez badaczy wynikach kobiety również wykazały się istotnie wyższym, pozytywnym ustosunkowaniem się do starszych w porównaniu do mężczyzn.

W przypadku prezentowanych badań wiek nie okazał się istotnym czynnikiem, mającym związek z nasileniem postaw społecznych wobec osób starszych.

Gdy idzie o miejsce zamieszkania, to analiza wskazuje na wieś i mniejsze aglomeracje miejskie jako czynnik sprzyjający pozytywnym postawom wobec seniorów. Można to wiązać z występującymi tam bliższymi relacjami społecznymi, mniejszą anonimowością wśród małych społeczności bądź też swoistym wpływem otoczenia promującego szacunek dla osób starszych. Miejsce zamieszkania nie ma natomiast znaczenia dla nasilenia postaw negatywnych wobec seniorów.

Istotnym czynnikiem dla kształtowania się postaw wobec seniorów okazał się poziom wykształcenia badanych osób. Wyższy poziom wykształcenia sprzyja kształtowaniu się postawy szacunku i uznania dla seniorów. Badani ci potrafią lepiej dostrzec wartości, jakie osoby starsze wnoszą w społeczeństwo. Na niższym poziomie są też u nich postawy negatywne, koncentrujące się na drażliwych zachowaniach osób starszych, uciążliwości dla otoczenia. Natomiast bardziej wyraziście osoby z wyższym wykształceniem widzą nie tyle zasobność ekonomiczną seniorów, co chęć nieustannej ekspansji w otoczeniu i niechęci do wycofywania się z niektórych ról społecznych, by „pozostawić” miejsce dla młodszego pokolenia.

Dotychczasowe badania zasadniczo wyraźnie wskazują, że pozytywne doświadczenia międzypokoleniowe sprzyjają kształtowaniu pozytywnych postaw społecznych wobec najstarszego pokolenia. Szczególną rolę odgrywają tu relacje

³⁷⁵ J. Trempała, L. Zajac-Lamparska, *Postawy wobec osób starszych ... op. cit.*

między dziadkami a wnukami. Na takie wnioski wskazują między innymi badania Miłkowskiej³⁷⁶ i Pakos³⁷⁷. Autorki rozciągają relacje rodzinne na relacje z szerszym otoczeniem: sąsiedzkim, parafialnym itp. Przeprowadzone badania wskazują, iż młodzi ludzie, u których dominują pozytywne postawy wobec osób starszych wychowywali się w atmosferze serdeczności, tolerancji, miłości i szacunku w relacjach rodzinnych. Dla wielu z nich dziadkowie kojarzą się z pomocą finansową tak ważną na etapie życia studenckiego czy pierwszej samodzielnej pracy. Swoistą analogię można znaleźć w innych badaniach Zajęc-Lamparskiej³⁷⁸, gdzie stwierdza, iż pozytywne określenia osób starszych dotyczą tych osobiście znanych lub będących najbliższą rodziną.

Natomiast niniejsze badania, owszem, wskazują na taki związek, ale niekoniecznie bardzo silny i istotny. Dobrym wskaźnikiem kształtowania się takich postaw okazał się czas spędzony w przeszłości z dziadkami oraz pozytywne opinie o dziadkach, które przekazywali rodzice (o swoich rodzicach). Utrzymywanie bliskich i trwałych relacji z dziadkami pociąga za sobą postawę uznania i przekonania, że osoby starsze charakteryzują się dużą mądrością życiową, doświadczeniem i stanowią ogromną wartość dla młodego pokolenia. Wśród osób, które przyznają, iż w przeszłości spędzały sporo czasu ze swoimi dziadkami, występuje również niższe nasilenie postaw negatywnych, zwłaszcza odtrącenia i postrzegania najstarszych jako osoby znudzone i niezadowolone ze swojego życia.

Zauważyć należy, że wcześniejsze relacje międzypokoleniowe nie mają istotnego znaczenia, gdy chodzi o nasilenie postaw negatywnych. Natomiast przekładają się one przede wszystkim na przychylne postrzeganie osób starszych, gdzie ważne jest to, jak sami rodzice przedstawiają dzieciom obraz swoich rodziców i ich rolę w wychowaniu czy codziennym funkcjonowaniu rodziny.

Wnioski

Badania potwierdziły istnienie niejednorodnych postaw wobec seniorów. Brak jest jednak jednoznacznej przewagi postaw pozytywnych nad negatywnymi. Ale nie można powiedzieć też o dominacji postaw negatywnych wobec seniorów w społeczeństwie. Z pewnością warta dalszej refleksji pozostaje próba odpowiedzi na pytanie, czy można i jak to uczynić, by wzmocnić postawy pozytywne.

Po części ważnych wskazówek udziela kolejny wniosek, w którym można wskazać na rolę różnych zmiennych demograficznych, różnicujących postawy społeczne wobec

³⁷⁶ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

³⁷⁷ E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

³⁷⁸ L. Zajęc-Lamparska, *Współczesny obraz człowieka ... op. cit.*

seniorów. Szeroko pojęta edukacja, pokazująca pozytywną rolę osób starszych w społeczeństwie, powinna obejmować zwłaszcza chłopców/mężczyzn prezentujących w porównaniu do kobiet niższy poziom szacunku i uznania wartości najstarszego pokolenia. Na ten fakt zwraca uwagę wielu badaczy, wskazując na naturalne różnice między kobietami i mężczyznami. Po części trudno się dziwić, że mężczyźni wykazują wyższy poziom dystansu społecznego wobec seniorów, dostrzegając w nich nieustannych konkurentów w odgrywaniu ważnych ról kierowniczych, czy chcących wciąż polepszania swego statusu ekonomicznego. Jeśli bowiem mężczyzna chce odgrywać rolę dbającego o zaspokojenie podstawowych potrzeb w rodzinie, to „nieustannie aktywni” seniorzy mogą budzić pewien dystans i niechęć. Być może to nie jedyne powody takiego stanu rzeczy. Z pewnością może być to inspiracja do dalszych badań.

Kolejny wniosek wskazuje na rolę doświadczenia życia rodzinnego w kształtowaniu się postaw wobec osób starszych. Założenie własnej rodziny, troska o rodzinę, doświadczenie ukazuje inną perspektywę wielopokoleniowości. W analizie wyników badań wskazano różne przyczyny tego. Osoby stanu wolnego, do których należą przede wszystkim ludzie młodzi, częściej postrzegają seniorów z perspektywy uciążliwości, drażliwości zachowań, trudności znoszenia we wspólnym życiu.

Jednak stan cywilny to nie jedyny predyktor, związany z rodziną, różnicującą nasilenie postaw wobec seniorów. Zaprezentowane wyniki badań wskazały na rolę rodziców w kształtowaniu obrazu osób starszych wśród młodego pokolenia. Przychylność ocen roli dziadków w rodzinie, wspólnie spędzany czas i podtrzymywanie bliskich relacji w rodzinie to istotny czynnik w kształtowaniu pozytywnych odniesień wobec najstarszego pokolenia.

Można pokusić się też o stwierdzenie, że na rolę czynnika rodzinnego, lub bardziej bliskich relacji społecznych wskazuje miejsce zamieszkania. Małe aglomeracje społeczne charakteryzują się wyższym nasileniem pozytywnych postaw. Choć dziś trudno już mówić o ogromnej dysproporcji między stylem życia na wsi i w mieście, to jednak większa anonimowość, szybsze tempo życia związane są z dużymi miastami.

Niniejsze badania wskazują na brak istotnego związku wieku osób badanych z nasileniem postaw wobec seniorów. Warto więc na dalszym etapie przeprowadzić dodatkowe analizy. Niemniej jednak odnosząc się do innych badań, to charakteryzowane są tam przede wszystkim postawy osób młodych (młodzieży lub młodych dorosłych). Zajac-Lamparska³⁷⁹ w swoim artykule wskazuje na bardzo istotny fakt, iż to właśnie młode pokolenie charakteryzuje się ogólnie pozytywnymi postawami wobec seniorów i ono też jest najbardziej podatne na zmianę postaw.

³⁷⁹ L. Zajac-Lamparska, *Współczesny obraz człowieka ... op. cit.*

Dlatego też kolejny wniosek wskazuje na rolę szeroko pojętej edukacji w kształtowaniu postaw wobec starszych. Może brzmi to dość banalnie, ale kolejny raz badania pokazują, że poziom wiedzy społeczeństwa ma istotne znaczenie w kształtowaniu społecznych postaw. W tym przypadku – zwłaszcza w dobie starzejącego się społeczeństwa – istotne stają się działania pokazujące szeroko wartości osób starszych, które wnoszą w to społeczeństwo, i jaką wartością są one same dla nas. Ponadto ważnym aspektem tej wiedzy powinny być informacje pozwalające lepiej zrozumieć specyfikę funkcjonowania osób starszych, zmiany, które zachodzą wraz z wiekiem, możliwości i sposoby aktywizowania osób starszych dla ich własnej satysfakcji, jak i lepszego nawiązywania i utrzymywania relacji z młodszymi pokoleniami, nie tylko w obrębie najbliższej rodziny.

Można więc mówić tu o roli pewnych stereotypów, które istnieją w społeczeństwie i mogą być utrwalane, zwłaszcza przez osoby najbliższe^{380 381}. Nabyty w dzieciństwie pozytywny obraz osoby starszej ma szansę być wzmacniany poprzez ukazywanie kolejnych walorów osób starszych, a przede wszystkim poprzez bliski kontakt z osobami starszymi; możliwością dostrzegania mądrości, swoistej dla siebie aktywności, rozważli w ocenie aktualnej rzeczywistości i szybko zachodzących zmian społecznych. Niestety, negatywne stereotypy ulegają również wzmocnieniu, są przekazywane następnym pokoleniom.

Różnice międzykulturowe – badania Polska–Białoruś

W roku 2019 zostały podjęte badania dotyczące percepcji postaw wobec seniorów we współpracy z Państwowym Uniwersytetem im. A. Puszkina w Brześciu oraz Białoruskim Państwowym Uniwersytetem w Mińsku. Zasadniczym celem badań było pokazanie jak kształtują się postawy wobec osób starszych w Polsce i na Białorusi (postawy pozytywne i negatywne), czy istnieją różnice między wskazanymi krajami w nasileniu tych postaw oraz czy zmienne demograficzne, takie jak: płeć, wiek, stan cywilny, miejsce zamieszkania lub poziom wykształcenia różnicują te postawy?

Kolejnym problemem podjętym w tych badaniach było uchwycenie związku między wcześniejszymi doświadczeniami w relacjach wielopokoleniowych a postawami wobec seniorów. Czy można mówić o kształtowaniu się pewnych schematów (stereotypów) wśród młodego pokolenia, które potem stają się obrazem osób starszych już u ludzi dorosłych? Dodatkowe analizy dotyczyły związku postaw wobec seniorów z poziomem satysfakcji życiowej badanych osób.

³⁸⁰ G. Miłkowska, *Analiza postaw społecznych ... op. cit.*

³⁸¹ E. Pakos, *Ludzie starzy ... op. cit.*

Jako narzędzia badawcze wykorzystano:

- Skalę Postaw Wobec Seniorów (SPWS) autorstwa Łukasiewicza i Kowalskiego. Całość narzędzia stanowiło 60 itemów, wchodzących w skład trzech skal: Szacunek i Wsparcie, Odtrącenie i Niezrozumienie oraz .
- Skalę Satysfakcji Z Życia (SWLS) E. Diener, R.A. Emmons, R.J. Larson, S. Griffin; polska adaptacja: Z. Juczyński³⁸².

Dla zbadania odniesień osób badanych do własnych dziadków oraz ich roli w życiu rodzinnym dołączono do kwestionariusza siedem stwierdzeń własnego autorstwa.

Charakterystyka grupy badanej

Porównując ankietowanych, pochodzących z Polski i Białorusi, możemy zauważyć, że w grupie Polaków był większy odsetek kobiet (86,15% w porównaniu do 69,77%), osób mieszkających na wsi (44,59% w porównaniu do 14,41%), osób zamężnych (52,18% w porównaniu do 12,99%) i z wykształceniem wyższym (55,98% w porównaniu do 25,42%). Większość osób z obydwu grup pochodziła z rodziny pełnej (87,67% Polaków i 79,94% Białorusinów), posiadała rodzeństwo (92,60% i 79,66%) oraz mieszkała kiedykolwiek z dziadkami (61,67% i 62,15%). Ponad połowa Polaków posiadała dzieci (55,22%), podczas gdy wśród Białorusinów odsetek osób posiadających dzieci wyniósł zaledwie 9,04%. Polacy częściej uczyli się, studiowali i pracowali (70,59% w porównaniu do 27,68% Białorusinów) (tabela 10).

Tabela 10. Porównanie cech demograficznych osób pochodzących z Polski i Białorusi

Kraj		Polska		Białoruś	
Zmienne		M±SD	Me (Min; Max)	M±SD	Me (Min; Max)
Wiek		32,0±9,98	31,0 (15,0; 56,0)	20,70±5,15	19,0 (17,0; 65,0)
		N	%	N	%
Płeć	Kobiety	454	86,15	247	69,77
	Mężczyźni	73	13,85	107	30,23

³⁸² Z. Juczyński, *Narzędzia pomiaru w promocji ... op. cit.*

Miejsce zamieszkania	Wieś	235	44,59	51	14,41
	Miasto do 100 tys. Mieszkańców	144	27,32	95	26,83
	Miasto powyżej 100 tys. Mieszkańców	148	28,09	208	58,76
Stan cywilny	Panna/kawaler	211	40,04	300	84,75
	Mężatka/zonaty	275	52,18	46	12,99
	Rozwiedziona/rozwiedziony	35	6,64	8	2,26
	Wdowa/wdowiec	6	1,14	0	0,0
Wykształcenie	Podstawowe/gimnazjalne	21	3,98	30	8,47
	Średnie	211	40,04	234	66,10
	Wyższe	295	55,98	90	25,42
Pochodzę z rodziny	Pełnej (matka i ojciec)	462	87,67	283	79,94
	Zrekonstruowanej	8	1,52	12	3,39
	Niepełnej (tylko matka)	49	9,30	56	15,82
	Niepełnej (tylko ojciec)	8	1,52	3	0,85
Posiadam dzieci	Tak	291	55,22	32	9,04
	Nie	236	44,78	322	90,96
Sytuacja zawodowa	Tylko pracuję	7	1,33	15	4,24
	Uczę się, studiuję	145	27,51	235	66,38
	Uczę się, studiuję i pracuję	372	70,59	98	27,68
	Nie pracuję	3	0,57	6	1,69

Rodzeństwo	Tak	488	92,60	282	79,66
	Nie	39	7,40	72	20,34
Mieszkanie z dziadkami (kiedykolwiek)	Tak	325	61,67	220	62,15
	Nie	202	38,33	134	37,85

M – średnia; SD – odchylenie standardowe; Me – mediana; Min – minimum; Max – maksimum; N – liczebność.

Źródło: opracowanie własne.

Metoda

W celu scharakteryzowania badanych grup Polaków i Białorusinów, wykorzystano statystyki opisowe oraz liczebności i procenty. Następnie szukano różnic w wynikach narzędzia Oblicza starości w badanych grupach. Do porównania postaw wobec seniorów wśród Polaków i Białorusinów obliczono średnie i odchylenia standardowe, a następnie zastosowano test t-Studenta. Do analiz wykorzystano wyniki stenowe.

W kolejnym kroku do porównania satysfakcji z życia wśród Polaków i Białorusinów obliczono również średnie wraz z odchyleniami standardowymi i zastosowano test t-Studenta. Skorelowano także wiek i satysfakcję z życia z wynikami narzędzia Oblicza starości za pomocą współczynnika korelacji Pearsona w grupie Polaków, Białorusinów i wśród wszystkich badanych. Zbadano różnice w postawach wobec seniorów w zależności od płci w podziale na narodowość i dla całej grupy. Tę analizę wykonano przy użyciu testu Welcha ze względu na nierówne wariancje pomiędzy grupami.

Do zbadania normalności rozkładu w tej analizie wykorzystano test Lillieforsa. Okazało się, że rozkład w większości grup różnił się istotnie od rozkładu normalnego, jednak ze względu na dużą liczebność grup skorzystano z Centralnego Twierdzenia Granicznego i zdecydowano się na zastosowanie testów parametrycznych.

Następnie porównano kontakty z dziadkami wśród Polaków i Białorusinów wyliczając dla każdego pytania mediany, średnie oraz odchylenia standardowe i stosując test U Manna-Whitneya. Dla poszczególnych stwierdzeń wyliczono dodatkowo liczebności oraz procenty i zastosowano test χ^2 Pearsona.

Na koniec analizy stworzono modele regresji wielorakiej w celu wyjaśnienia, które zmienne i w jaki sposób wpływają na postawy wobec seniorów.

Analiza wyników badań własnych

Porównanie postaw wobec seniorów wśród Polaków i Białorusinów

Przeprowadzone analizy wskazują jednoznacznie, iż Polacy osiągnęli istotnie wyższe wyniki w skalach Szacunek i Wsparcie oraz Odtrącenie i Niezrozumienie, natomiast Białorusini mieli wyższe wyniki w skali Dystans Społeczny (tabela 11).

Tabela 11. Porównanie postaw wobec seniorów wśród Polaków i Białorusinów (steny)

Skala	Grupa	M±SD	t	p
Szacunek i Wsparcie	Polacy	6,07±1,74	5,252	<0,001
	Białorusini	5,43±1,83		
Odtrącenie i Niezrozumienie	Polacy	5,21±2,01	3,856	<0,001
	Białorusini	4,69±1,91		
Dystans Społeczny	Polacy	4,83±1,73	-9,382	<0,001
	Białorusini	5,97±1,82		

M – średnia; SD – odchylenie standardowe.

Źródło: opracowanie własne.

Porównanie poziomu satysfakcji życiowej wśród Polaków i Białorusinów

Do porównania satysfakcji z życia wśród Polaków i Białorusinów zastosowano test t-Studenta (tabela 12). Wyniki wskazują, iż istotnie wyższą satysfakcję z życia mieli Polacy w porównaniu z Białorusinami.

Tabela 12. Porównanie satysfakcji z życia wśród Polaków i Białorusinów (steny)

Skala	Grupa	M±SD	t	p
Skala satysfakcji z życia (SWLS) -steny	Polacy	5,78±2,04	3,413	0,001
	Białorusini	5,31±1,96		

M – średnia; SD – odchylenie standardowe.

Źródło: opracowanie własne.

Poniżej zostały przedstawione odpowiedzi na pytania dotyczące kontaktu badanych osób z dziadkami. W pierwszej tabeli (tabela 13) potraktowano te pytania w ten sposób, że za poszczególne odpowiedzi są punkty od Całkowicie nie zgadzam się do Całkowicie zgadzam się (od 1 do 6). Zastosowano test U Manna-Whitneya, czyli nieparametryczny odpowiednik dla testu t-Studenta. W drugiej tabeli (tabela 14) wykorzystano procent odpowiedzi na każde stwierdzenie i zastosowano test χ^2 Pearsona dla zmiennych jakościowych.

Biorąc pod uwagę średnią i medianę liczby punktów możliwych do uzyskania za każde pytanie można zauważyć, że Polacy w większym stopniu spędzali dużo czasu ze swoimi dziadkami w latach dzieciństwa (tabela 13). Nie było istotnych różnic pomiędzy Polakami i Białorusinami w utrzymywaniu bliskiego kontaktu z dziadkami, a także w szacunku do dziadków okazywanym przez ich rodziców. Białorusini w większym stopniu przyznawali, że dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w ich wychowaniu i mieli wrażenie, że bardziej lubią swoich dziadków niż rodziców. Polacy z kolei w większym stopniu wciąż mieli dobre wspomnienia o swoich dziadkach, a także rodzice częściej powtarzali im, że na dziadków zawsze można liczyć.

Tabela 13. Porównanie kontaktów z dziadkami wśród Polaków i Białorusinów

Stwierdzenie	Grupa	Me (M \pm SD)	Z	p
W latach dzieciństwa spędzałem dużo czasu ze swoimi dziadkami	Polacy	5,0 (4,68 \pm 1,36)	3,944	<0,001
	Białorusini	5,0 (4,16 \pm 1,70)		
Do dziś utrzymuję bliski kontakt ze swoimi dziadkami	Polacy	5,0 (4,21 \pm 1,61)	-1,447	0,148
	Białorusini	5,0 (4,44 \pm 1,42)		
Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)	Polacy	5,0 (4,92 \pm 1,09)	1,627	0,104
	Białorusini	5,0 (4,64 \pm 1,46)		
Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu	Polacy	5,0 (4,35 \pm 1,47)	-8,390	<0,001
	Białorusini	5,0 (5,18 \pm 0,99)		
Wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach	Polacy	5,0 (5,17 \pm 1,0)	7,281	<0,001
	Białorusini	5,0 (4,49 \pm 1,39)		

Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców	Polacy	3,0 (3,16±1,40)	-18,216	<0,001
	Białorusini	5,0 (5,19±0,96)		
Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć	Polacy	5,0 (4,34±1,36)	13,830	<0,001
	Białorusini	3,0 (2,90±1,27)		

M – średnia; SD – odchylenie standardowe; Me – mediana.

Źródło: opracowanie własne.

Biorąc pod uwagę procentowe rozkłady odpowiedzi na każde pytanie (tabela 14) można zauważyć, że: Białorusini znacznie częściej wskazywali odpowiedzi „Całkowicie nie zgadzam się” (11,02% w porównaniu do 4,36% Polaków) i „Nie zgadzam się” (14,69% w porównaniu do 5,12%) w pytaniu o spędzanie czasu ze swoimi dziadkami w dzieciństwie. Polacy prawie dwukrotnie częściej wskazywali odpowiedź „Nie zgadzam się” (13,09% w porównaniu do 7,63%), a także nieco częściej „Całkowicie nie zgadzam się” (7,97% do 5,08%) w pytaniu o utrzymywanie kontaktu z dziadkami. Białorusini z kolei częściej wskazywali odpowiedzi „Całkowicie nie zgadzam się” (5,65% do 1,33%) i „Nie zgadzam się” (6,78% do 3,04%) na pytanie o szacunek okazywany dziadkom przez ich rodziców. Białorusini niemal dwukrotnie częściej odpowiadali „Całkowicie zgadzam się” w przypadku stwierdzenia, że dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w ich wychowaniu (44,36% do 25,61%). Polacy znacznie częściej udzielali odpowiedzi „Całkowicie zgadzam się” w przypadku stwierdzenia „wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach” (44,77% do 28,53%). Białorusini pięciokrotnie częściej niż Polacy całkowicie zgadzali się ze stwierdzeniem „mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców”, z kolei Polacy prawie cztery razy częściej całkowicie zgadzali się ze stwierdzeniem „rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć”.

Tabela 14. Porównanie kontaktów z dziadkami wśród Polaków i Białorusinów

Stwierdzenie	Grupa	1		2		3		4		5		6		Chi ²	p
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%		
W latach dzieciństwa spędzałem dużo czasu ze swoimi dziadkami	P	23	4,36	27	5,12	43	8,16	75	14,24	193	36,62	166	31,50	46,362	<0,001
	B	39	11,02	52	14,69	13	3,67	46	12,99	118	33,34	86	24,29		
Do dziś utrzymuję bliski kontakt ze swoimi dziadkami	P	42	7,97	69	13,09	49	9,30	75	14,23	159	30,17	133	25,24	12,653	0,027
	B	18	5,08	27	7,63	33	9,32	69	19,49	118	33,34	89	25,14		
Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)	P	7	1,33	16	3,04	27	5,12	89	16,89	208	39,47	180	34,16	23,724	<0,001
	B	20	5,65	24	6,78	23	6,50	50	14,12	155	32,49	122	34,45		
Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu	P	28	5,31	50	9,49	58	11,01	101	19,17	155	29,41	135	25,61	87,204	<0,001
	B	5	1,41	5	1,41	10	2,82	38	10,73	139	39,27	157	44,36		
Wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach	P	7	1,33	7	1,33	19	3,61	58	11,01	200	37,95	236	44,77	77,415	<0,001
	B	15	4,24	23	6,50	36	10,16	80	22,60	99	27,97	101	28,53		
Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców	P	53	10,06	123	23,34	191	36,24	51	9,68	63	11,95	46	8,73	393,206	<0,001
	B	5	1,41	2	0,56	7	1,98	54	15,25	126	35,59	160	45,21		
Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć	P	18	3,41	53	10,06	56	10,63	115	21,82	177	33,59	108	20,49	240,052	<0,001
	B	43	12,15	95	26,84	128	36,16	49	13,84	19	5,36	20	5,65		

Legenda: P – Polacy; B – Białorusini; 1 – całkowicie nie zgadzam się; 2 – nie zgadzam się; 3 – raczej nie zgadzam się; 4 – raczej zgadzam się; 5 – zgadzam się; 6 – całkowicie zgadzam się.

Zródło: opracowanie własne.

Korelacja z wiekiem

W badaniu korelacji postaw wobec seniorów z wiekiem wykorzystano współczynnik korelacji Pearsona. W grupie Polaków wykazano słabą dodatnią korelację pomiędzy wiekiem a wynikiem skali Szacunek i Wsparcie, a także słabą ujemną korelację pomiędzy wiekiem a skalami Odtrącenie i Niezrozumienie oraz . W grupie Białorusinów wykazano słabą ujemną korelację pomiędzy wiekiem a skalą Dystans Społeczny. Biorąc pod uwagę wszystkich ankietowanych okazało się, że występowała słaba dodatnia korelacja pomiędzy wiekiem i skalą Szacunek i Wsparcie oraz słaba ujemna korelacja pomiędzy wiekiem a skalą Dystans Społeczny. Trudno więc mówić o wyraźnym związku wieku z kształtowaniem się postaw wobec seniorów w obydwu badanych grupach (tabela 15).

Tabela 15. *Korelacja pomiędzy wiekiem a postawami wobec seniorów (steny)*

Skala	Grupa		
	Polacy	Białorusini	Polacy i Białorusini
Szacunek i Wsparcie	0,1260**	0,0154	0,1716***
Odtrącenie i Niezrozumienie	-0,1541***	0,0578	-0,0101
Dystans Społeczny	-0,1074*	-0,1321*	-0,2528***

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Źródło: opracowanie własne.

Korelacja z satysfakcją z życia a postawami wobec seniorów

W badaniu korelacji postaw wobec seniorów z poziomem satysfakcji życiowej wykorzystano współczynnik korelacji Pearsona. W grupie Polaków wykazano słabą dodatnią korelację pomiędzy satysfakcją z życia a wynikiem skal Szacunek i Wsparcie oraz , a także słabą ujemną korelację pomiędzy satysfakcją z życia a skalą Odtrącenie i Niezrozumienie. W grupie Białorusinów wykazano słabą dodatnią korelację pomiędzy satysfakcją z życia a skalą Szacunek i Wsparcie, a także słabą dodatnią korelację pomiędzy satysfakcją z życia a skalą Dystans Społeczny. Biorąc pod uwagę wszystkich ankietowanych okazało się, że występowała słaba dodatnia korelacja pomiędzy satysfakcją z życia i skalami Szacunek i Wsparcie oraz Dystans Społeczny. Analiza wyników badań nie wskazała znaczącego związku pomiędzy badanymi wymiarami w obydwu grupach (tabela 16).

Tabela 16. Korelacja pomiędzy satysfakcją z życia a postawami wobec seniorów (steny)

Skala	Grupa		
	Polacy	Białorusini	Polacy i Białorusini
Szacunek i Wsparcie	0,1595***	0,2941***	0,2290***
Odrzucenie i Niezrozumienie	-0,1177**	-0,0097	-0,0609
Dystans Społeczny	0,1123*	0,1569**	0,0888**

*p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001.

Źródło: opracowanie własne.

Postawy wobec seniorów a płeć osób badanych

Ze względu na brak równości wariancji zastosowano test Welcha w analizie różnic międzygrupowych (tabela 17). Kobiety osiągały istotnie wyższe wyniki w skali Szacunek i Wsparcie we wszystkich grupach. Wyniki skali Odrzucenie i Niezrozumienie nie różniły się istotnie w zależności od płci w grupie Polaków i w grupie Białorusinów, natomiast w całej grupie były istotnie wyższe dla kobiet. W skali Dystans Społeczny mężczyźni osiągnęli istotnie wyższe wyniki w całej grupie i grupie Polaków, natomiast nie wykazano istotnych różnic w zależności od płci w grupie Białorusinów.

Tabela. 17. Postawy wobec seniorów (steny) w zależności od płci

Grupa	Skala	Płeć	M±SD	t	p
Polacy	Szacunek i Wsparcie	Kobieta	6,24±1,62	4,790	<0,001
		Mężczyzna	5,03±2,05		
	Odrzucenie i Niezrozumienie	Kobieta	5,26±2,01	1,344	0,182
		Mężczyzna	4,92±2,01		
	Dystans Społeczny	Kobieta	4,73±1,67	-2,725	0,008
		Mężczyzna	5,40±1,97		

Białorusini	Szacunek i Wsparcie	Kobieta	5,67±1,69	3,566	<0,001
		Mężczyzna	4,87±2,03		
	Odrzucenie i Niezrozumienie	Kobieta	4,77±1,95	1,237	0,217
		Mężczyzna	4,50±1,80		
	Dystans Społeczny	Kobieta	5,91±1,89	-0,977	0,330
		Mężczyzna	6,10±1,66		
Polacy i Białorusini	Szacunek i Wsparcie	Kobieta	6,04±1,67	6,704	<0,001
		Mężczyzna	4,93±2,04		
	Odrzucenie i Niezrozumienie	Kobieta	5,09±2,0	2,583	0,010
		Mężczyzna	4,67±1,89		
	Dystans Społeczny	Kobieta	5,15±1,84	-4,394	<0,001
		Mężczyzna	5,82±1,82		

M – średnia; SD – odchylenie standardowe.

Źródło: opracowanie własne.

Co i w jaki sposób wpływa na postawy wobec seniorów?

Do badania powyższych zależności wzięto pod uwagę narodowość, płeć, wiek, satysfakcję z życia.

Szacunek i Wsparcie

Istotny wpływ na tę skalę miały zmienne: płeć, wiek oraz satysfakcja z życia. Wyniki skali Szacunek i Wsparcie były niższe u mężczyzn średnio o 0,31 punktu. Wzrost wieku o jeden rok powodował wzrost wyniku skali o 0,01 punktu. Wzrost satysfakcji z życia o jeden punkt powoduje wzrost wyniku skali o 0,02 punktu. Model wyjaśnia 11,73% zmiennej zależnej (tabela 18).

Tabela 18. Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Szacunek i Wsparcie

N=881	Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Szacunek i Wsparcie R= 0,34244869 R ² = 0,11727110 Popraw. R2= 0,11425151 F(3,877)=38,837 p					
	b*	Bł. std. z b*	b	Bł. std. z b	t(877)	P
W. wolny	-	-	3,930	0,095	41,529	<0,001
Płeć	-0,199	0,033	-0,305	0,051	-6,008	<0,001
Wiek	0,112	0,033	0,007	0,002	3,412	<0,001
Suma SWLS	0,203	0,032	0,022	0,003	6,348	<0,001

Źródło: opracowanie własne.

Odtrącenie i Niezrozumienie

Istotny wpływ narodowości, płci oraz wieku. Białorusini osiągnęli wyniki niższe średnio o 0,24 punktu. Mężczyźni osiągnęli wyniki niższe średnio o 0,12 punktu. Wzrost wieku o jeden rok powodował spadek wyniku skali o 0,01 punktu. Model wyjaśnia 2,95% zmiennej zależnej (tabela 19).

Tabela 19. Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Odtrącenie i Niezrozumienie

N=881	Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Odtrącenie i Niezrozumienie R= 0,17163528 R ² = 0,02945867 Popraw. R2= 0,02613869 F(3,877)=8,8731 p					
	b*	Bł. std. z b*	b	Bł. std. z b	t(877)	P
W. wolny	-	-	3,904	0,091	43,070	<0,001
Płeć	-0,077	0,034	-0,124	0,056	-2,220	0,027
Wiek	-0,130	0,041	-0,008	0,002	-3,206	0,01
Grupa	-0,179	0,040	-0,238	0,053	-4,487	<0,001

Źródło: opracowanie własne.

Istotny wpływ na tę skalę mają zmienne: narodowość, płeć, wiek oraz satysfakcja z życia. Białorusini osiągnęli wyniki wyższe średnio o 0,28 punktu. Mężczyźni osiągnęli wyniki wyższe średnio o 0,11 punktu. Wzrost wieku o jeden rok powodował spadek wyniku skali o 0,005 punktu. Wzrost satysfakcji z życia o jeden punkt powoduje wzrost wyniku skali o 0,02 punktu. Model wyjaśnia 12,90% zmiennej zależnej (tabela 20).

Tabela. 20. Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Dystans Społeczny

N=881	Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Dystans Społeczny R= 0,35912407 R ² = 0,12897010 Popraw. R ² = 0,12499279 F(4,876)=32,427 p					
	b*	Bł. std. z b*	b	Bł. std. z b	t(876)	p
W. wolny	-	-	2,395	0,098	24,439	<0,001
Płeć	0,083	0,033	0,112	0,044	2,511	0,012
Wiek	-0,100	0,038	-0,005	0,002	-2,388	0,017
Suma SWLS	0,161	0,032	0,015	0,003	5,056	<0,001
Grupa	0,253	0,038	0,282	0,042	6,654	<0,001

Źródło: opracowanie własne.

Dodatkowo przeanalizowano wyniki wskazujące na to, czy odniesienia do roli dziadków w życiu badanych mają wpływ na kształtowanie się postaw wobec seniorów (dla całej grupy badanych: Polska i Białoruś). Biorąc pod uwagę wyniki stenowe SPWS można wskazać, iż istotny wpływ na skalę Szacunek i Wsparcie miały zmienne „Wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach”, płeć, „Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)”, satysfakcja z życia, „Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć”, „Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców”, wiek oraz „Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu”. Wyniki skali Szacunek i Wsparcie były niższe u mężczyzn średnio o 0,68 stena. Wzrost wieku o jeden rok powodował wzrost wyniku skali o 0,02 stena. Wzrost satysfakcji z życia o jeden punkt powoduje wzrost wyniku skali o 0,02 stena. (tabela 21).

Tabela. 21. Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Szacunek i Wsparcie

N=881	Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Szacunek i Wsparcie steny R= 0,56515249 R ² = 0,31939733 Popraw. R ² = 0,31315327 F(8,872)=51,152 p					
	b*	Bł. std. z b*	B	Bł. std. z b	t(872)	p
W. wolny	-	-	0,582	0,343	1,698	0,089
5. Wciąż mam dobre wspomnienia o moich dziadkach	0,246	0,035	0,365	0,052	6,914	0,000
3. Moi rodzice mieli/mają duży szacunek do moich dziadków (a ich rodziców)	0,149	0,033	0,212	0,047	4,503	0,001
7. Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć	0,092	0,036	0,111	0,043	2,585	0,009
6. Mam wrażenie, że bardziej lubię swoich dziadków niż rodziców	0,085	0,034	0,096	0,039	2,480	0,013
4. Moi dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w moim wychowaniu	0,081	0,036	0,108	0,047	2,274	0,023

Źródło: opracowanie własne.

Natomiast istotny wpływ na skalę Dystans Społeczny miały zmienne narodowość, „Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć”, satysfakcja z życia, wiek oraz płeć. Wyniki skali były wyższe u mężczyzn średnio o 0,40 stena. Białorusini osiągnęli wyniki wyższe średnio o 1,17 stena. Wzrost wieku o jeden rok powodował spadek wyniku skali o 0,02 stena. Wzrost satysfakcji z życia o jeden punkt powoduje wzrost wyniku skali o 0,11 stena (tabela 22).

Tabela. 22. Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: Szacunek i Wsparcie

N=881	Podsumowanie regresji zmiennej zależnej: steny R= 0,37459617 R ² = 0,14032229 Popraw. R2= 0,13540985 F(5,875)=28,565 p					
	b*	Bł. std. z b*	b	Bł. std. z b	t(875)	p
W. wolny	-	-	3,948	0,349	11,310	<0,001
7. Rodzice powtarzali mi, że na dziadków zawsze można liczyć	0,145	0,035	0,180	0,043	4,098	<0,001

Źródło: opracowanie własne.

Gdy chodzi o skalę Odtrącenie i Niezrozumienie wyniki zostały pominięte ze względu na bardzo mały procent wyjaśniania zmiennej zależnej.

Podsumowanie

Przeprowadzone analizy pokazują, iż badanych Polaków w większym stopniu charakteryzuje pozytywne nastawienie wobec osób starszych, docenianie ich życiowego doświadczenia, empatii, chęci dzielenia się zdobytą wiedzą w porównaniu do badanych Białorusinów. Jednocześnie Polacy częściej zwracają uwagę na negatywne zachowania osób w podeszłym wieku, wywołujące drażliwość i niechęć do nawiązywania bliskich relacji z nimi. Odwołując się do relacji z dziadkami badani Polacy – w porównaniu do Białorusinów – bardziej zdecydowanie podkreślają czas spędzony z dziadkami i jego wartość aż po dzień dzisiejszy. Silnie zapamiętali też uznanie rodziców, jakie miał dla swoich rodziców i wdzięczność za pomoc w wychowaniu najmłodszego pokolenia.

Natomiast badani Białorusini silniej niż Polacy postrzegają starsze pokolenie jako ustabilizowane, z dobrą kondycją ekonomiczną, ale niechzące oddać miejsca młodszemu pokoleniu, będące wciąż skoncentrowanym na pomnażaniu własnych zasobów. Białorusini mają dużą świadomość, że dziadkowie bardzo pomogli rodzicom w wychowaniu, często być może wręcz zastępując rodziców, gdyż mają wrażenie, że bardziej lubią swoich dziadków niż rodziców. Zestawiając powyższe sformułowania można postawić tezę, że wśród badanych Polaków odniesienia do starszego pokolenia nacechowane są bardziej pierwiastkiem emocjonalnym czy familiarnym, któremu towarzyszy szacunek i uznanie. Ważną rolę odgrywa tu łączność pokoleń, spójność więzi między najmłodszym, średnim i najstarszym pokoleniem. Natomiast

Białorusini mocnej podkreślają rolę, jaką odegrali dziadkowie w ich życiu jako pokolenie stabilne, posiadające swój status i miejsce w hierarchii społecznej. Starsze pokolenie wydaje się być bardziej niezależne i samodzielne w porównaniu do średniego.

W obydwu badanych populacjach zauważalna jest tendencja, iż wraz z wiekiem wzrasta poziom szacunku i doceniania roli starszego pokolenia. Podobna zależność występuje w przypadku poziomu satysfakcji życiowej. Nie są to jednak zależności istotne. Natomiast wyraźnie potwierdza się – jak wynikało to z wielu przytoczonych wcześniej badań – zależność od płci. Badane kobiety charakteryzuje większa przychylność i uznanie dla seniorów w porównaniu do mężczyzn.

Natomiast istotny jest wniosek wskazujący na to, iż wcześniejsze, jak i aktualne pozytywne odniesienia do dziadków, dobre relacje międzypokoleniowe mają istotne znaczenie dla kształtowania się postaw pozytywnych wobec seniorów, a wyrażających się w wyższych wynikach w skali Szacunek i Wsparcie. Dotyczy to całej badanej populacji. Natomiast niekoniecznie chroni to przed kształtowaniem się postaw negatywnych. Można w tym kontekście postawić wniosek, iż pozytywne i ciepłe relacje rodzinne oraz międzypokoleniowe odgrywają istotną rolę w kształtowaniu się postaw przychylnych wobec najstarszego pokolenia. Natomiast w kształtowaniu się postaw negatywnych być może ważniejszą rolę odgrywają społeczne stereotypy i uprzedzenia odnoszące się bardziej do całościowo odbieranej grupy wiekowej osób starszych. Z pewnością jest to nadal ciekawy obszar do eksploracji naukowej.

ZAKOŃCZENIE

Starzenie się społeczeństwa jest powszechnym zjawiskiem współczesnego świata. Proces ten jest wiodący szczególnie w Europie, w tym także w Polsce. Wywołany został zmniejszającą się dzietnością oraz spadkiem umieralności, prowadzącym do wydłużenia przeciętnego trwania życia. Świat wszedł w trzecią fazę przejścia demograficznego, w której zatrzymuje się proces wzrostu ogólnej liczby ludności a wzrasta tylko liczebność populacji starszej³⁸³.

Z przedstawionego opracowania, a szczególnie przeprowadzonych badań dotyczących postaw społeczeństwa wobec ludzi w podeszłym wieku, zaprezentowanych w rozdziale czwartym wynika, że:

- w polskim systemie edukacyjnym przygotowanie do wieku senioralnego nie znajduje właściwego zastosowania i uznania. Zarówno młodzież szkolna, jak i akademicka nie zapoznaje się z procesami starzenia się społeczeństwa i roli, jaką osoby starsze pełnią w tym społeczeństwie. Zapomniano o tradycjach wychowania ku starości,
- badania potwierdzają także, że młodzi ludzie mają raczej smutny wizerunek starości, postrzegając ludzi starszych, jako samotnych, odizolowanych, schorowanych, wymagających opieki. Współczesna młodzież lansuje kult młodości i witalności, a nie troski o osoby w społeczeństwie mało znaczące. Inny sposób postrzegania osób starszych wynika z obawy przed stałą, wyczerpującą opieką nad seniorami. Obraz człowieka starego opiera się często na własnych doświadczeniach, zdobytych w kontakcie ze znanym osobiście seniorem. Takie zdobyte doświadczenie z dużym prawdopodobieństwem będzie miało charakter pozytywny. Postawy społeczne wobec ludzi starszych są odmienne u osób w różnym wieku. Należy stwierdzić, że nie ulega wątpliwości, że każda z omawianych grup ma swój udział w budowaniu współczesnego społeczeństwa. Osoby starsze wnoszą doświadczenie życiowe, zawodowe, opanowanie, refleksję i dobrą tradycję. Słabą stroną starości jest zbytnia ostrożność, przesadna rozważa, obawa przed ryzykiem. Mocną stroną młodości są dążenia i pragnienia, a także dynamika działań. Zwykle kulturę społeczeństwa można ocenić po stosunku do ludzi starszych.

³⁸³ S. Golinowska, *Społeczno-finansowe konsekwencje starzenia się populacji*, [w:] J. Kleer (red.), *Konsekwencje ekonomiczne i społeczne starzenia się społeczeństwa*, Warszawa 2008.

Zasadniczy wniosek jaki nasuwa się z prezentowanego opracowania w zakresie właściwych postaw w stosunku do osób starszych to: że najwyższy czas rozpocząć wczesną edukację dzieci i młodzieży. Dobrym początkiem byłoby zapraszanie na lekcje (przygotowanie do życia w rodzinie) dojrzałych, ciekawych ludzi w różnych zawodach. Inną formą przygotowania do starości byłoby wprowadzenie zajęć dla studentów w zakresie gerontologii społecznej, która w znacznym stopniu mogłyby przybliżać wiedzę o człowieku dorosłym i starzejącym się, o biologicznych, psychologicznych i społecznych uwarunkowaniach funkcjonowania człowieka starszego, motywacji do działania, potrzebach i możliwościach ich zaspokajania.

Edukacja prowadzona w różnych formach ma skłaniać do pozytywnego myślenia o starości, wdrażać do rozumienia problemów starszego człowieka oraz wskazywać korzyści płynące z kontaktów z nim. Wydaje się, że bardzo pożądaną formą kontaktów są dialogi międzypokoleniowe. Relacje międzypokoleniowe są podstawą funkcjonowania każdego społeczeństwa. Dialogi międzypokoleniowe są pewnymi formami przeciwdziałania i zapobiegania współczesnym problemom społecznym. Prawidłowo prowadzony dialog wymaga aktywnego udziału zarówno starszych, jak i młodych i ma prowadzić do rozwiązania zaistniałego problemu, podjąć próbę jego rozwiązania oraz umożliwić wzajemne poznanie. Ta forma relacji, jaką jest dialog, czyli rozmowa bez pokonanych i zwycięzców; proponuje kompromis zadowolający obie strony.

Przekazywanie młodemu pokoleniu rzetelnej, potwierdzonej badaniami naukowymi wiedzy o starości i starzeniu się wydaje się, że w znaczący sposób przyczyni się do zmiany istniejących stereotypów i powstania lepszego wizerunku starzejącego się człowieka. Bardziej prawdziwy i adekwatny do rzeczywistości wizerunek współczesnego starzejącego się Polaka wydaje się pilną potrzebą na dziś i jutro. Wzrost poziomu wiedzy o procesie starzenia się i wysoki poziom empatii wobec ludzi starszych znacznie powinny wpłynąć na kształtowanie się właściwych postaw społeczeństwa wobec tego etapu życia człowieka, który w bliższej lub dalszej perspektywie każdego czeka.

BIBLIOGRAFIA

1. AGE - the European Older People's Platform; <https://www.age-platform.eu/>
2. Angiullo, L., Whitbourne, S.K., & Powers, C. (1996). The effects of instruction and experience on college students' attitudes toward the elderly. *Educational Gerontologist*, 25, 449-456.
3. Badura-Madej, W., Dobrzyńska-Esterhazy, A. (2000). *Przemoc w rodzinie. Interwencja kryzysowa i psychoterapia* (s. 97-99). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
4. Bartkowiak, G., Szklana-Berest, I., Krugielka, A. (2018). Postawy wobec osób starszych uczniów Medycznego Studium Zawodowego oraz studentów kierunków humanistycznych i niehumanistycznych (polskich i zagranicznych). *Pedagogika Społeczna*. R. XVII. 3(69). s. 185-202.
5. Bielecki, J. (1990). *Wybrane zagadnienia psychologii* (s. 85). Warszawa: Wyd. ATK.
6. Błędowski, P., Szatur-Jaworska, B., Szweda-Lewandowska, Z., Kubicki, P. (2012). *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce* (s. 6, 173). Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
7. Bohner, G., Wanke, M. (2004). *Postawy i zmiana postaw*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
8. Boudjemad, V., Gana, K. (2009). Ageism: Adaptation of the Fraboni of Ageism Scale-Revised to the French language and testing the effects of empathy, social dominance orientation and dogmatism on ageism. *Can J Aging*, 28(4):371-89.
9. Braun-Gałkowska M., 2006, Nowe role społeczne ludzi starszych, [w:] Steuden S., Marczuk M. (red.), *Starzenie się a satysfakcja życia*, Wydawnictwo KUL, Lublin. Butler, R.N. (1980). Ageism: A forward. *Journal of Social Issues*, 36, 8-11.
10. Carstensen, L.L., Hartel, Ch.R (2006). When I'm 64. www.nap.edu/catalog/11474.html
11. Cavanaugh, I.C. (1997). Starzenie się. W: P.E. Bryant, A.M. Colman (red.), *Psychologia rozwojowa* (s. 109-135). Poznań: Zysk i S-ka.
12. Ceranek-Dadas, A., Neumann-Schmidtke, E. (2004). W: Pilch, T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku* (s. 743). T. 4. Warszawa: Wyd. Żak.
13. Cichocka, M. (2001). Zjawisko i formy przemocy wobec ludzi starych. W: M. Bińczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne* (s. 214-215). Warszawa-Poznań: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
14. Cichocka, M. (1995). Psychologiczne determinacje pomocy psychologicznej dla człowieka starego. W: B. Waligóra, *Elementy psychologii klinicznej* (s. 250). T. 4. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

15. Coni, N., Davison, W., Webster, S. (1994). *Starzenie się* (s. 55–67). Warszawa: PWN.
16. Cuddy, A.J.C., Fishke, S.T. (2004). Doddering but dear: Process, content, and function in stereotyping of older persons. W: T.D. Nelson (red.) *Ageism. Stereotyping and prejudice against older persons* (s. 3–26). Cambridge: MIT Press.
17. Cummings, S.M., Kropf, N.P., & De Weaver, K.L. (2000). Knowledge of and attitudes toward aging among non-elders: gender and race differences. *Journal of Women and Aging*, 12(1=2), 77-91.
18. Dąbska, O., Pawlikowska-Łagód, K., Piasecki, J., Śledziwska, K., Humeniuk, E. (2016). Starość i samotność osób starszych w percepcji ludzi młodych. *Med. Ogól Nauki Zdr.*; 22(2): 140–144.
19. Dołęga, Z. (2003). *Samotność młodzieży – analiza teoretyczna i studia empiryczne*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
20. Dyczewski, L. (1994). *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze* (s. 11), Lublin.
21. Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, *Ku godnej starości. Raport o rozwoju społecznym. Polska 1999* (s.115). Warszawa 1999.
22. Dziuban, A. (2014). Starzejące się ciało w społeczeństwie somatycznym. W: M. Nóżka, M. Smagacz-Poziemska (red.), *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny i praktyka działań* (s. 14). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
23. Dzwonkowska, I., Lachowicz-Tabaczek, K., Łaguna, M. (2008). *Samoocena i jej pomiar. Polska adaptacja Skali SES M. Rosenberga*. Warszawa: PTP.
24. Ehrlich, S. (1995). *Wiążące wzory zachowania: rzecz o wielości systemów norm* (s. 84). Warszawa: Wyd. PWN.
25. Fernández-Ballesteros, R. (2006). Gero Psychology: An Applied Field for the 21st Century. *European Psychologist*, 11(4), 312–323. <https://doi.org/10.1027/1016-9040.11.4.312>
26. Fidelus, A. (2011). Postawy społeczne jako element kapitału społecznego a proces readaptacji społecznej skazanych. *Forum Pedagogiczne UKSW*, nr 1, s. 100–101.
27. Fraboni, M., Saltstone, R., Hughes, S. The Traboni Scale of Ageism (FSA). An Attempt at More Precise Measure of Ageism. *Can J Aging*. Bodner E., Cohen-Fridel S.: Relations between attachment styles, ageism and quality of life in late life. *Int Psychogeriatr*. 2010; 22(8): 1353–1361.
28. Fraboni, M., Saltstone, R., Hughes, S. The Traboni Scale of Ageism (FSA). An Attempt at More Precise Measure of Ageism. *Can J Aging*. Bodner, E., Cohen-Fridel, S.: Relations between attachment styles, ageism and quality of life in late life. *Int Psychogeriatr*. 2010; 22(8): 1353–1361.
29. Fraboni, M., Saltstone, R., & Hughes, S. (1990). Skala ageizmu Fraboniego (FSA): An attempt at a more precise measure of ageism. *Canadian Journal on Aging*, 9, 56–66.
30. Freund, A.M. (1997). Indywidualizacja wieku. Perspektywa psychologiczna znaczenia wieku w kursy życia, *Rozwój Człowieka*, nr 40, s. 287–292.

31. Garrett, G. (1998). Uwagi dotyczące specyfiki badań populacji ludzi starszych. *Gerontologia Polska*, nr 2, s. 24.
32. Garrison-Diehn, C., Rummel, C., Au, Y.H., & Scherer, K. (2021). Attitudes toward older adults and aging: A foundation for geropsychology knowledge competency. *Clinical Psychology: Science and Practice*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1037/cps0000043>
33. Giddens, A. (2006). *Socjologia* (s. 186). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
34. Golinowska, S., Mazurkiewicz, P. (1999). *Ku godnej, aktywnej starości: Raport o Rozwoju Społecznym – Polska 1999*. Warszawa: NHDR.
35. Gulin, W. (2019). Wybrane społeczne uwarunkowania starzenia się i starości w Polsce. *Gerontologia Polska*, 27, s. 300–306.
36. Gulin, W. *Stereotyp starego człowieka w społeczeństwie a jakość relacji między młodymi i starszymi* (w) red.] A. Baranowska, E. Kościńska, K. M. Wasilewska -Ostrowska *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych* Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń. S. 95-111
37. Halicka, M., Halicki, J. (2011). Opinie polskich seniorów na temat starości i przygotowania się do niej. *Polityka Społeczna*, nr specjalny Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce.
38. Halicki, J. (2006). Społeczne teorie starzenia się. W: M. Halicka, J. Halicki (red.), *Zostawić ślad na ziemi*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
39. Harris, D.K. and Changas, P.S. (1994). Revision of Palmore's Second Facts on Aging Quiz from a True-False to a Multiple-Choice Format. *Educational Gerontology*, 20, 741–754. <http://dx.doi.org/10.1080/0360127940200802>
40. Harris, D.K., Changas, P.S. and Palmore, E.B. (1996). Palmore's First Facts on Aging Quiz in a Multiple-Choice Format. *Educational Gerontology*, 22, 575–589. <http://dx.doi.org/10.1080/0360127960220605>
41. Harris, L.A. & Dollinger, S. (2001). Participation in a course on aging: Knowledge, attitudes, and anxiety about aging in oneself and others. *Educational Gerontology*, 27, 657–667.
42. Hess, N. (1994). Król Lear. Niepokoje wieku starczego. *Nowiny Psychologiczne*, nr 4, s. 1, 5–15.
43. Holroyd, A., Dahlke S., Ferh C., Jung P., Hutner A. Attitudes toward aging: implications for a caring profession. *J Nurs Educ*. 2009; 48(7): 374–380.
44. Iwanciw, E. (2010). *Senior według studenta: niedołączny i agresywny*. Pobrane z: <https://bydgoszcz.wyborcza.pl/bydgoszcz/7,35590,8521152,senior-wedlug-studenta-niedolezny-i-agresywny.html>
45. Iwasaki, M., Jones, J.A. Attitudes Toward Older Adults: A Reexamination of Two Major Scales. *Gerontol Geriatr Educ*. 2008;29(2):139–57.
46. Jagielska, K. (2020). Attitudes of the Elderly Towards Old Age. *Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio J. Paedagogia-Psychologia*, Vol 33, No 1. DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/j.2020.33.1.165-175>.
47. Jaworowska, A. (2011). *Kwestionariusz impulsywności IVE HJ. Eysencka i SBG. Eysencka. Polska normalizacja*. Warszawa: PTP.

48. Jelenec, P., Steffens, M.C. (2005). Implicit attitudes toward elderly woman and man. *Current Research in Social Psychology*, 16, 275–292.
49. Juczyński, Z. (2010). *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
50. Juczyński, Z., Ogińska-Bulik, N. (2012). *Narzędzia pomiaru stresu i radzenia sobie ze stresem*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
51. Kabacińska, K., Ratajczak, K. (2008). Obraz starości w piśmiennictwie polskim od czasów średniowiecza po wiek XVIII. W: A. Tokaj, *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych. Studia i monografie Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie*, s. 13.
52. Kanasik, M., Kotybra J. (2013). Starość postrzegana oczyma ludzi młodych. Analiza badań własnych. *Plus Uczelni*, 2, s. 18–22.
53. Kite, E.M., Wagner, S.L.: Attitudes toward older adults. W: Nelson T.D. (red.): *Ageism: stereotyping and prejudice against older persons*. MIT Press, Cambridge 2004; 129–130.
54. Kliszcz, J. (2019). *Psychologia potrzeb osób starszych. Potrzeby psychospołeczne po 65. roku życia*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
55. Kmiecik-Jusięga, K. (2019). Czy młodzi potrzebują autorytetów? Wnioski z Ogólnopolskiej Kampanii Profilaktyczno-Edukacyjnej „Bądźmy poszukiwaczami autorytetu”. W: Z.B. Gaś (red.), *Profilaktyka zachowań ryzykownych w teorii i praktyce* (s. 83). Lublin: Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie.
56. Knox, V.J., Gekoski, W.L., & Johnson, E.A. (1986). Contact with and perceptions of the elderly. *The Gerontologist*, 26(3), 309–313.
57. Kogan, N. Attitudes toward old people: The development of a scale and an examination of correlates. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1961; 62: 44–54.
58. Klonowicz, S. (1999). *Oblicza starości. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej* (s. 10). Oblicza starości: wybrane zagadnienia gerontologii społecznej / - Warszawa: Wiedza Powszechna, 1979
59. Kossewska, J. (2003). Społeczeństwo wobec osób niepełnosprawnych – postawy i ich determinanty, *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica*, nr 1, s. 39–59.
60. Kotlarska-Michalska, A. (2000). Starość w aspekcie socjologicznym. *Roczniki Socjologii Rodziny XII*, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań, s. 147.
61. Kowalik, S. (1997). Pedagogiczne problemy funkcjonowania i opieki osób w starszym wieku. W: W. Dykik (red.), *Pedagogika specjalna* (s. 279–280). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
62. Kowalik, S. (2000). Wspomaganie rozwoju w procesie starzenia się. W: B. Kaja (red.), *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokreacja* (s. 69). Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy.

63. Kowalik, St., Janečka, Z. (1998). Problemy psychologiczne mieszkańców Domów Pomocy Społecznej i możliwości udzielania pomocy przy ich rozwiązywaniu. W: St. Kowalik, Z. Zabor, W. Dłużniewska-Martyniec (red.), *Rozwiązywanie problemów życiowych mieszkańców domów opieki społecznej. Zeszyt III. Stowarzyszenie Przyjaciół i Sympatyków Domu Pomocy Społecznej w Jarogniewicach*, s. 9–29.
64. Kozdroń, A., Kozdroń, E., Nowak, P. (2008). Osoby starsze w opinii studentów. W: J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Pomyślne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.
65. Kraus, S. (1998). Wiek podeszły, wiek starczy, wiek sędziwy. *Wspólne Tematy*, nr 9, s. 18.
66. Kropińska, I. (1997). Cele życiowe ludzi starych. W: M. Dziegielewska (red.), *Przygotowanie do starości* (s. 118–122). Łódź: Uniwersytet Łódzki.
67. Krupa, B. (2012). Starość w percepcji młodzieży – perspektywa pedagogiczna. *Nowiny Lekarskie*, 81, s. 36–43.
68. Krzywiński, S. (1993). Geriatria i psychogeriatria. Zagadnienia ogólne. W: S. Krzywiński (red.), *Zaburzenia psychiczne wieku podeszłego* (s. 9–33). Warszawa: Wydawnictwo PZWL.
69. Kurtyka-Chałas, J.). Starość i jej oblicza. Wybrane psychologiczne aspekty funkcjonowania osób starszych”, Towarzystwo Wydawnictw Naukowych Libropolis, Lublin 2014
70. Leszczyńska-Rejchert, A. Wspomaganie osób starszych w domach pomocy społecznej. 2008. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
71. Levenson, M.R. Crumpler, C.A. (1996). Trzy modele rozwoju dorosłych. *Rozwój Człowieka*, nr 39.
72. Linda J. Allan & James A. Johnson (2008) Undergraduate Attitudes Toward the Elderly: The Role of Knowledge, Contact and Aging Anxiety, *Educational Gerontology*, 35:1, 1-14, DOI: 10.1080/03601270802299780
73. *List Ojca Świętego Jana Pawła II do osób w podeszłym wieku*. Poznań 1999.
74. Łukasiewicz, J., Kowalski, W. (2019). Obraz samego siebie a postawy wobec seniorów u młodzieży wkraczającej w dorosłość. W: Z.B. Gaś (red.), *Profilaktyka zachowań ryzykownych w teorii i praktyce* (s. 145). Lublin: Wyd. Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie.
75. Łukasiewicz, J., Kowalski, W.(2021) Skala Postaw Wobec Seniorów (SPWS). Prezentacja narzędzia. *Przegląd Psychologiczny*, 2021, Tom 64, Nr 3, 81–101. DOI: 10.31648/pp.7332
76. Łukasiewicz, J., Kowalski, W., Saran, T., Mazur, A. (2018). Psychometric properties of Scale for Evaluating Attitudes towards Seniors (SEAS). *Annals of Agricultural and Environmental Medicine*, 26(2), 309–314. DOI: <https://doi.org/10.26444/aaem/93107>
77. Łukomska, A, Wachowska, J. (2018). Seniorzy o swojej starości. *Geriatria Polska*, 16(1), s. 51-5.

78. Maciantowicz, E. (2006). Poglądy współczesnej młodzieży na starzenie się i starość. W: S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
79. Mamzer, H. (2013). Społeczno-kulturowa percepcja starości w Polsce. *Studia Kulturoznawcze*, nr 2(4), s. 71–79.
80. Marody, M. (1976). *Sens teoretyczny, a sens empiryczny pojęcia postawy. Analiza metodologiczna zasad doboru wskaźników w badaniach nad postawami* (s. 14, 129). Warszawa: Wyd. PWN.
81. Matarese, M., Lommi, M., Pedone, C., Alvaro R., De Marinis MG. Nursing student attitudes towards older people: validity and reliability of the Italian version of the Kogan Attitudes towards Older People scale. *J Ad Nurs*. 2012; 69(1): 175–184.
82. Matula, S. (2004). Przygotowanie do starości. *Res Humana*, nr 4–5/2004, s. 11.
83. Mazur, J. (2002). *Przemoc w rodzinie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
84. Mądrzycki, T. (1997). *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw* (s. 14). Warszawa: Wyd. Szkolne i Pedagogiczne.
85. McKenna, L., Boyle, M., Brown, T., Williams, B., Molloy, A., Lewis, B., Molloy, L. Levels of empathy in undergraduate nursing students. *Int Nurs Pract*. 2012;18(30):246–51.
86. McKenna, L., Boyle, M., Brown, T., Williams, B., Molloy, A., Lewis, B., Molloy, L. Levels of empathy in undergraduate midwifery students: an Australian cross-sectional study. *Women Birth*. 2011;24(2):80–4.
87. Mika, S. (1981). *Psychologia społeczna* (s. 113–114). Warszawa: Wyd. PWN.
88. Miłkowska, G. (2014). Analiza postaw społecznych wobec ludzi starszych na podstawie opinii studentów. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*, XVI, s. 177–192.
89. Minois, G. (1995). *Historia starości. Od antyku do renesansu*. Warszawa: Wydawnictwo Marabut.
90. Nelson, T. D. (2003). *Psychologia uprzedzeń*. Gdańsk: GWP.
91. Nicole-Urbanowicz, J. (2015). *Ageizm i dyskryminacja ze względu na wiek*. W: *Witryna Wiejska*.
92. Nowak, K. (2015). Postawy młodzieży wobec osób niepełnosprawnych ruchowo. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin Polonia*, nr 28, s. 69.
93. Nóżka, M., Smagacz-Poziemska, M. (red.). (2014). *Starzenie się. Problemat społeczno-socjalny i praktyka działań* (s. 50). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
94. Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2008). Skala pomiaru prężności – SPP-25. *Nowiny Psychologiczne*, 3, s. 39–56.
95. Olesiak, H. (1973). *Postawy społeczne studentów* (s. 22). Katowice: Wyd. Towarzystwo Krzewienie Kultury Świeckiej.
96. Oleszkowicz, A. (1996). Bunt dorastania – jego mechanizmy i funkcje. *Psychologia Wychowawcza*, 39, s. 394–401.
97. Olszewski, H. (2013). *Senior osoba i obywatel*. Gdańsk: Wydawnictwo Ateneum Szkoły Wyższej.

98. Baranowska, A., Kościańska, E., Wasilewska-Ostrowska, K.M. (red.). (2013). *Społeczny wymiar życia i aktywności osób starszych* (s. 95–110). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
99. Pakos, E. (2017). Ludzie starzy w oczach młodzieży – wyniki badań własnych. *Folia Oeconomica. Acta Universitas Lodzensis*, 3(329): s. 167–177.
100. Palmore, E. The facts on aging quiz: A review of findings. *Gerontologist*. 1980;20(6):669.
101. Palmore, E. Three decades of research on ageism. *Generations. Journal of the American Society on Ageing*, 2005; 29: 87–90.
102. Palmore, E. (1999). *Ageism. Negative and positive*. New York: Springer Publishing Company.
103. Papieska Rada ds. Świeckich (1999). *Godność i posłannictwo ludzi starszych w Kościele i świecie*, tum. S. Czernik. Watykan.
104. Pecyna, M. B. (1990). Psychoprofilaktyka procesu starzenia się. *Zdrowie Psychiczne*, nr 1–4, s. 59.
105. Pennington, H.R., Pachana, N.A, Coyle, S.L. Use of the facts on aging quiz in New Zealand: Validation of questions, performance of a student sample, and effects of a don't know option. *Educ Gerontol*. 2001;27(5):409–416.
106. Perlmutter, M. Hall, E. (1992). *Adult development and aging*. New York: John Wiley and Sons.
107. Pędlich, W. (1996). *Ludzie starzy*. Warszawa: Centrum Rozwoju Służb Społecznych.
108. Piekot, T. *W poszukiwaniu utraconego szacunku. Wprowadzenie do problematyki dyskryminacji osób starszych*, <http://www.inwestujew45plus.cba.pl/wposzukiwaniuutraconegoszacunku.pdf>.
109. Pietrasiński, Z. (1992). Rozwój ludzi dorosłych. W: T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do pedagogiki dorosłych* (s. 69). Warszawa: Wydawnictwo PWN.
110. Piłat-Borcuch, M. (2013). Pomiędzy tożsamością osobową a postawą społeczną. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, nr 65(1897), s. 317–327.
111. Prognoza ludności Polski na lata 2015–2020. *Studia i Analizy Statystyczne GUS*, Warszawa 2014.
112. Rembowski, J. (1984). *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*. Warszawa–Poznań: PWN.
113. Rodgers, V., Gilmour, J. Shaping student nurses' attitudes towards older people through learning and experience. *Nurs Prax N Z*. 2011; 27(3): 13–20.
114. Rosencranz, H.A, McNevin, T.E. A factor analysis of attitudes toward the aged. *Gerontologist*. 1969;9 (1):55–9.
115. Rudnik, A. (2016). Wymiary starości i cechy ludzi starych w percepcji dzieci i młodzieży. *Pogranicze. Studia Społeczne*. Tom XXVIII DOI 10.15290/pss.2016.28.11.
116. Rup D.E., Vodanovich S.J., Crede M. The multi dimensional nature of ageism: Construct validity and group differences. *Journal of Social Psychology*. 2005; 145: 335–362.

117. Schaie, K.W. (2000). The impact of longitudinal studies on understanding development from young adult to old age. *International Journal of Behavioral Development*, 24, 257–266.
118. Schwartz, L.K. & Simmons, J.P. (2001). Contact quality and attitudes toward the elderly. *Educational Gerontology*, 27, 127–137.
119. Sidorczyk, A. (2011). Edukacyjna rola ludzi starych w rodzinie – dawniej i dziś. W: A. Cudowska (red.), *Kierunki rozwoju edukacji w zmieniającej się przestrzeni społecznej*. Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.
120. Sielowa, B. (1992). Osteoporoza jako czynnik pogarszający jakość życia w starości. W: *Refleksje nad starością – aspekty społeczne, edukacyjne i etyczne* (s. 188). Łódź.
121. Słowińska, S. (2014). O „gettoizacji” aktywności kulturalnej seniorów. *Rocznik Andragogiczny*, 2, s. 271–81.
122. Soborski, W. (1987). *Postawy, ich badanie i kształtowanie* (s. 124). Keaków: Wyd. Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
123. Staręga-Piasek, J., Lisowski, A., Suchecka, J. (1995). Starość psychospołeczna i potrzeby opieki medycznej ludzi starszych (s. 43). Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Instytut Statystyki i Demografii.
124. Steuden, S. (2014). *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
125. Steuden, S. (2009). *Psychologiczne aspekty doświadczania żałoby*. Lublin: KUL.
126. Steuden, S., Marczuk, M. (red.). (2006). *Starzenie się a satysfakcja z życia*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
127. Steuden, S., Okła, P. (red.). (2006). *Jakość życia w chorobie*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
128. Straś-Romanowska, M. (2000). Paradoxy rozwoju człowieka w drugiej połowie życia a psychoprofilaktyka starości. W: B. Kaja (red.), *Wspomaganie rozwoju. Psychostymulacja i psychokorekcja* (s. 45–49). Bydgoszcz: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy.
129. Straś-Romanowska, M. (2005). Późna dorosłość. Wiek starzenia się. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka* (s. 270). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PAN.
130. Strugała, M., Zielińska, A., Dymek-Skoczyńska, A., Czyżewska-Torba, P. (2013). Narzędzia pomiarowe służące ocenie postaw społecznych względem osób starszych – krótka charakterystyka. *Nowiny Lekarskie*, 82(1), s. 70–75.
131. Strumpf, N., Evans, L. Physical restraint of the hospitalized elderly: perceptions of patients and nurses. *Nurs Res.* 1988;37:132–137.
132. Stuart-Hamilton, I. (2006). *Psychologia starzenia się*. Poznań: Zysk i S-ka.
133. Sygit, E., Ossowski, R. (2008). Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie. *Gerontologia Polska*, t. 16, nr 3, 163–168.
134. Szatura-Jaworska, B. (2000). Ludzie starzy i starość w polityce społecznej (s. 135–149, 410). Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.

135. Szatur-Jaworska, B. (2010). *Stop dyskryminacji ze względu na wiek, głos ekspertów, doświadczenia osób starszych*. Warszawa.
136. Szczeszek, K. (2008). Spokojny wieczór życia? – rozważania nad czasem wolnym w okresie starości. W: A. Tokaj, *Starość w perspektywie studiów pedagogicznych* (s. 116). *Studia i Monografie Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie*. Leszno.
137. Szukalski, P. (2011). Starzenie się ludności – wyzwanie XXI wieku. W: P. Szukalski, Z. Szweda-Lewandowska, *Elementy gerontologii społecznej*. Skrypt dla studentów Podyplomowego Studium Gerontologii Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.,.
138. Szukalski, P. (2004). Dyskryminacja ze względu na wiek (ageism) – przyczyny, przejawy, konsekwencje. *Polityka Społeczna*, 2, s. 11–15.
139. Szukalski, P. (2004). Uprzedzenia i dyskryminacja ze względu na wiek (ageizm) – przyczyny, przejawy, konsekwencje, *Polityka Społeczna*, nr 2, s. 12.
140. Szukalski, P. (2009). Ageizm – przejawy indywidualne i instytucjonalne. W: M. Halicka, J. Halicki, A. Sidorczyk (red.), *Człowiek dorosły i starszy w sytuacji przemocy* (s. 59–68). Białystok: Wyd. UwB.
141. Śliwa, S. (2010). Postawy osób młodych (studentów) wobec starzejących się osób. W: S. Rogala (red.), *Starość i jej konsekwencje społeczno-rodzinne*. Opole: Wydawnictwa Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji.
142. Tokaj, A. (2008). Aktywne życie w starości. Możliwości i ograniczenia. W: Z. Wiatrowski, I. Mandrzejewska-Smół, A. Afański (red.), *Pedagogika pracy i andragogika z myślą o dorastaniu, dorosłości i starości człowieka XXI wieku* (s. 381–388). Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.
143. Trafiałek, E. (1996). W poszukiwaniu źródeł starości. *Gerontologia Polska*, nr 1, s. 20–25.
144. Trafiałek, E. (2003). *Polska starość w dobie przemian* (s. 84–85), Katowice.
145. Trempała, J. (2014). Ageizm a funkcjonowanie i rozwój ludzi starszych. *Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy*, 1, s. 9–22.
146. Trempała, J., Zając-Lamparska, L. (2007). Postawy wobec osób starszych: różnice międzypokoleniowe. *Przegląd Psychologiczny*, 50, s. 447–462.
147. Turner, J.S., Helms, D.B. (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne SA.
148. Victor Ch.R., Scambler S.J., Bond J., Bowling A. (2004), Loneliness in later life. Growingolder: quality of f life in oldage. A. Walker, C.H. Hcnnessy, [eds.]. Maidenhead: Open University Press, s. 107–126.
149. Wawrzyniak, J. (2007). Funkcjonowanie stereotypu starości w społeczeństwie. *Gerontologia Społeczna*, nr 1(2).
150. Wądołowska, K. (oprac.). (2009). *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*. Warszawa: CBOS, [http://www.cbos.pl/ SPISKOM.P OL/2009/K_157_09](http://www.cbos.pl/SPISKOM.P OL/2009/K_157_09) [dostęp: 12.08.2015].

151. Wilkinson, J.A., & Ferraro, K.F. (2002). Thirty years of ageism research. In T. D. Nelson (ed.), *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons* (pp. 339–358). The MIT Press.
152. Wittig, M.A. & Grant-Thompson, S. (1998). The utility of Allports' conditions of intergroup contact for predicting perceptions of improved racial attitudes and beliefs. *Journal of Social Issues*, 54, 795–812.
153. Wysocka, E. (2007). Obraz starzenia się, postawy wobec starości i ocena jakości życia osób starszych w percepcji młodzieży szkół średnich. W: A. Hornowski, J. Potoczny (red.), *Edukacja i animacja społeczno-kulturalna dorosłych. Diagnostyka – potrzeby – prognozy* (s. 242–259). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
154. Zając-Lamparska, L. (2008a). Postawy utajone wobec osób starszych, przejawiane w trzech grupach wiekowych: wczesnej, średniej i późnej dorosłości. *Psychologia Rozwojowa*, t. 13, nr 3 s. 91–102.
155. Zając-Lamparska, L. (2008b). Współczesny obraz człowieka starszego wśród młodych dorosłych. *Polskie Forum Psychologiczne*, t. 13, nr 2, s. 124–140.
156. Zając-Lamparska, L. (2011). Wspomaganie funkcjonowania ludzi starzejących się. W: J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (s. 419–431). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
157. Zaorska, Z. (2012). *Dodać życia do lat*. Lublin: Polskie Stowarzyszenie Pedagogów i Animatorów Klanza.
158. Zawada, A. (2012). Młodość i starość w okresie ponowoczesności. *Praca Socjalna*, nr 2, s. 47–56.
159. Zebrowitz, I.A., Montepare, J.M. (2008). „Za młody, za stary” – stygmatyzowanie osób dorastających i ludzi starszych. W: T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull (red.), *Spoleczna psychologia piętna* (s. 306–341). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. Pogranicze. Studia Społeczne. Tom XXVIII. 201–219. DOI 10.15290/PSS.2016.28.11.
160. Ziomek-Michalak, K. (2016). Starzenie się i starość w percepcji studentów przygotowujących się do zawodu pracownika socjalnego. *Gerontologia Polska*, 24, s. 167–175.
161. Zych, A.A. (2001). *Słownik gerontologii społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

Z recenzji:

Monografia naukowa autorstwa Jacka Łukasiewicza i Wiesława Kowalskiego wprowadza czytelnika w problematykę starości. Prezentuje szeroko temat kształtowania się postaw społeczeństwa wobec ludzi w podeszłym wieku. Omawia genezę tych postaw oraz czynniki, które wpływają na ich kształtowanie. Autorzy zwracają uwagę na zjawisko ambiwalencji postaw wobec seniorów występującej w różnych pokoleniach; współwystępowanie postaw pozytywnych, jak i negatywnych.

Publikacja przybliży również problemy funkcjonowania osób starszych w dzisiejszym społeczeństwie. Podkreśla nie tylko trudności wynikające z wieku, ale przede wszystkim zwraca uwagę na wartość życia, satysfakcję życiową i aktywność ludzi starszych. Niewątpliwą wartością monografii jest prezentacja wyników badań nad postawami wobec seniorów, tak międzynarodowych, jak i polskich. Autorzy zaprezentowali również własne narzędzie badawcze Skalę Postaw wobec Seniorów oraz wyniki badań własnych. Skala ta z powodzeniem może być wykorzystana do celów badań naukowych z obszaru psychologii, pedagogiki, socjologii czy nauk medycznych.

dr hab. Józef Stachyra

Zaprezentowana publikacja posiada duże walory poznawcze oraz – z uwagi na jej nowatorski charakter – ma istotne znaczenie praktyczne. Monografia prezentuje bardzo wysoki poziom merytoryczny i metodologiczny. Autorzy przedstawiają w niej wiarygodne wyniki własnych badań, a także wykorzystują aktualną literaturę przedmiotu. Publikacja porządkuje dotychczasową wiedzę w zakresie problematyki senioralnej oraz omawia nowe problemy związane z aktywnością ludzi w podeszłym wieku.

dr hab. Jerzy Doroszewski

Wyższa Szkoła Ekonomii i Innowacji w Lublinie

20-209 Lublin, ul. Projektowa 4

tel.: +48 81 749 17 77

www.wsei.lublin.pl

ISBN wersja elektroniczna: 978-83-66159-76-1

 WSEI LUBLIN
WYDAWNICTWO NAUKOWE
INNOVATIO PRESS